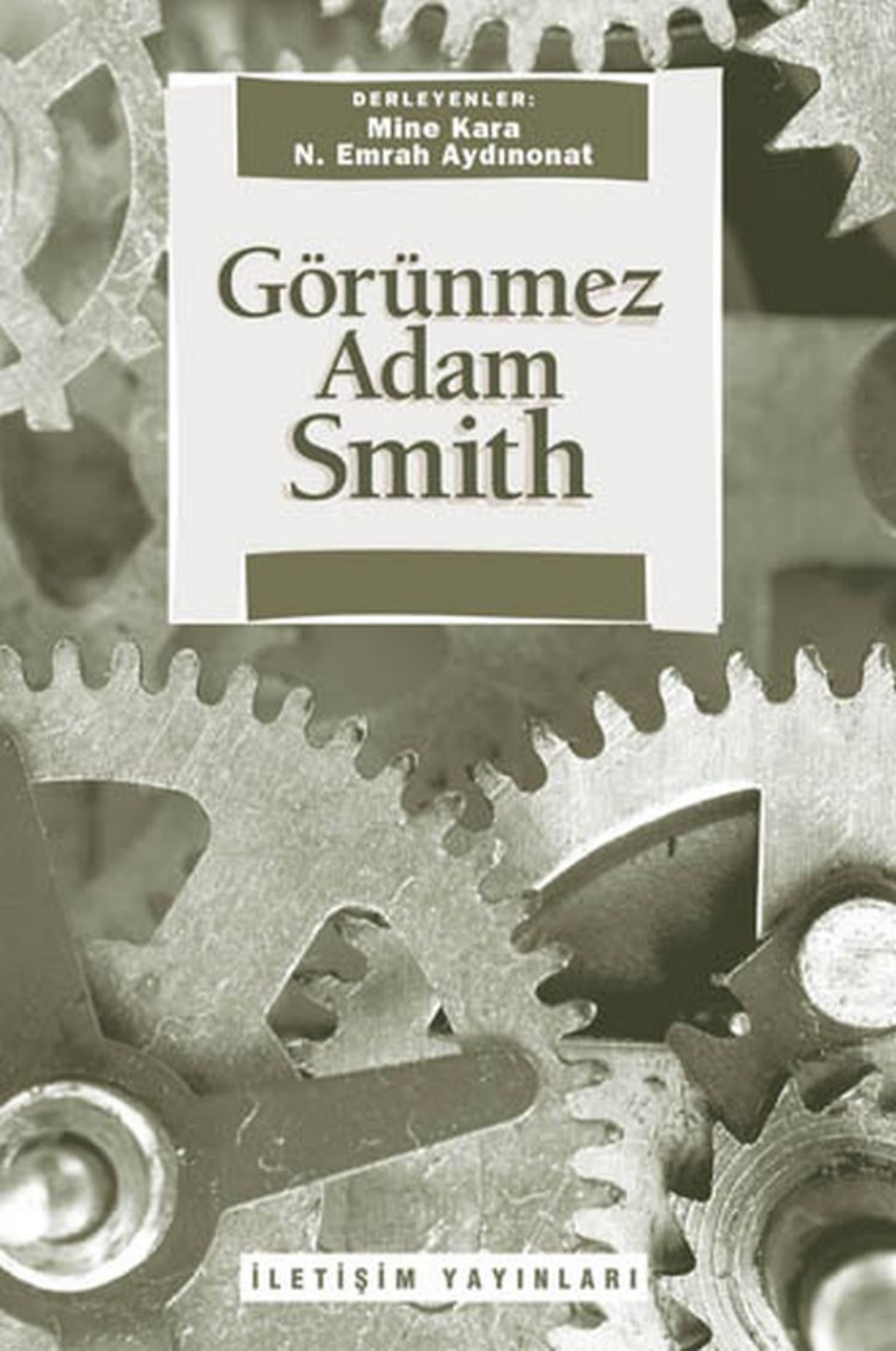

DERLEYENLER:
Mine Kara
N. Emrah Aydınonat
Görünmez Adam Smith
İLETİŞİM YAYINLARI

Derleyenler
MİNE KARA - N. EMRAH AYDINONAT

Görünmez Adam Smith

İletişim Yayınları 1514 • Araştırma-İnceleme Dizisi 251
ISBN-13: 978-975-05-0804-2
© 2010 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2010, İstanbul

EDİTÖR Levent Cantek
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Begüm Güzel
DİZİN Özgür Yıldız
BASKI ve CİLT Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Derleyenler
MİNE KARA
N. EMRAH AYDINONAT

Görünmez Adam Smith

iletişim

İçindekiler

İktisadi Düşünce Girişimi 7

Giriş 9

I.

Adam Smith'in Uzak Görüşlülüğü

Bir Sosyal Bilimci Olarak Adam Smith'in Uzak Görüşlülüğü
Eyüp Özveren 19

Adam Smith'te Yanılabilirlik Fikrinin Güncelliği
A. Dinç Alada 53

II.

Adam Smith ve Aydınlanma Üzerine Dolaylı Açılımlar

İskoç Aydınlanması ve Adam Smith
Feridun Yılmaz 65

Adam Smith'in
François Quesnay Eleştirisi Üzerine
RAGIP EGE 87

Yerleşik İktisatta Bireycilik:
Adam Smith ve Friedrich von Hayek Üzerine Bazı Gözlemler
MİNE KARA 117

III.

Adam Smith ve Görünmez El

Adam Smith'in "Görünmez El"i:
Doğru Sanıyor Olabileceğiniz Yanlışlar
N. EMRAH AYDINONAT 137

"Görünmez El" ve
Adam Smith'in (Kötüye?) Kullanımı
HÜSEYİN ÖZEL 169

Görünmeyen El Metaforu
METİN SARFATİ 197

YAZARLAR 219
KAYNAKÇA 221
DİZİN 237

İktisadi Düşünce Girişimi

2007 yılında Avrupa İktisadi Düşünce Tarihi Birliği (ESHET)'nin Strasbourg'daki toplantısına katılan bir grup Türk bilim insanı, zamanla benzer bir örgütlenmenin Türkiye'de oluşturulması düşüncesini ortaya atmışlardır. Aynı yıl, Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin 10. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi sırasında, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde düzenlenen bir toplantıda, bu düşünce enine boyuna tartışılmıştır. Bu tartışma sonucunda ülkemizdeki "İktisadi Düşünce" ortamının canlandırılması için bir girişimde bulunulmasının doğru olacağı kararlaştırılmıştır. Bu girişimin, ilke olarak iktisadi düşüncenin geliştirilip zenginleştirilmesini amaç edinen ve bunun yolunun düşüncenin tarihine duyarlı ve çoğulculuğa saygılı olmaktan geçtiği ortak paydasına inanan herkese açık olması benimsenmiştir. "İktisadi Düşünce" için başlatılan bu girişim bir örgüt ya da dernek olmak istek ya da iddiasıyla yola koyulmamıştır. Bu girişimin amacı, yukarıda değindiğimiz Avrupa'daki esin kaynağından farklı olarak, iktisadi düşünce tarihinin çalışılmasıyla sınırlı değildir. Bu girişim, ülkemizdeki mevcut iktisadi düşünce ortamının karşılıklı etkileşim yoluyla zenginleştirilip çeşitlendirilmesini amaçlamakta ve bu amaca ulaşmak için iktisadi düşünce tarihinin önemsenmesini ve çalışılmasını çok önemli bir araç olarak görmektedir.

İlk toplantıda bu girişimi güçlendirerek sürdürmek için bir dizi hedef de belirlenmiştir. Buna göre, (1) Öncelikle, bu ilkeyi paylaşanları bir araya getirmek üzere bilgisayar ortamında bir haberleşme ağı (http://groups.google.com/group/iktisadidusunce/) oluşturulmuştur. Bu ağa, ilgili konularda çalışan herkesin kaydı arzulanmaktadır. Şu anda, bu ağda 50 kişi kayıtlıdır ve bunların bir kısmı öğretim üyesi, bir kısmı da lisansüstü öğrencilerden oluşmaktadır. Katılım için listeye isim önerilmekte ve listedeki herhangi iki kişinin olumlu görüş belirtmesi katılımın gerçekleşmesi için yeterli olmaktadır. (2) Her yıl yaklaşık 10-20 kişinin katıldığı konulu bir çalıştay düzenlenmektedir. Çalıştaylar izleyicilere kapalı olup, katılım, sunum yapanlarla sınırlı tutulmakta ancak sunumlar yayına dönüştürülerek en geniş okuyucu kitlesine ulaşmak arzulanmaktadır. (3) Her çalıştayın katılımcıları hazır bir araya gelmişken bir sonraki aşamada ne yapılabileceğini de tartışmaktadırlar. Bu süreç haberleşme ağındakilerin katılımıyla pekiştirilmektedir. (4) Bu girişimde yer alanlar, birkaç yılda bir en geniş katılıma açık bir İktisadi Düşünce Büyük Kongresi düzenlenmesini amaçlamaktadırlar. (5) Bir başka ortak hedef, ülke tarih ve koşullarına da duyarlı bir İktisadi Düşünce Tarihi kitabının ortaklaşa hazırlanarak, eğitimcilerin hizmetine sunulması ve bu yolla hem bu alandaki eğitim çıtasının yükseltilmesi hem de özgün düşünce üretebilmek açısından daha donanımlı iktisatçılar yetiştirilmesidir.

Elinizdeki bu derleme, 12 Nisan 2008 tarihinde ODTÜ'de gerçekleştirilen "Smith Bu Meçhul" başlıklı ilk çalıştayın bildirilerinden oluşmaktadır.

Giriş

Adam Smith hakkındaki bu kitap *İktisadi Düşünce Girişimi*'nin (İDG'nin) ilk kitabıdır. Kitap İDG'nin "Smith bu Meçhul" başlıklı ilk çalıştayında sunulan makalelerden oluşmaktadır. Bu giriş yazısında, ilk önce İDG'yi, daha sonra ise kitaptaki makaleleri kısaca tanıtmayı amaçlıyoruz.

İktisadi Düşünce Girişimi

İDG, iktisadi düşünce tarihi konusunda uzmanlaşmış sosyal bilimcilerin oluşturduğu bir düşünce platformudur. İDG'nin kuruluşundaki temel amaçlarından biri, iktisadın tarihi, felsefesi ve metodolojisi üzerinde çalışan akademisyenleri buluşturmaktı. Bu kitabın yayına hazırlandığı tarih (Mart 2010) itibariyle İDG, Türkiye'nin ve dünyanın çeşitli üniversitelerinden 49 akademisyeni bir araya getirmiş, "Smith bu Meçhul" ve "İktisatta Yeni Yaklaşımlar" başlıklı iki çalıştay düzenlemiş ve "İktisadı Felsefeyle Düşünmek" başlıklı üçüncü çalıştayın hazırlıklarına başlamıştır. Bu nedenle, İDG'nin temel amaçlarından ilkine ulaştığını rahatlıkla söyleyebiliriz. İDG şimdi, biraz daha zor olan bir amaca ulaşmak için; iktisadi düşünce tarihi ve iktisat felsefesi çalışmalarını özendirmek için çalışmalarını sürdür-

mektedir. İşte bu kitap, İDG çalıştaylarında paylaşılan ve tartışmaya açılan fikir ve metinleri daha geniş bir kitleye sunarak bu ikinci amaca hizmet etmeye çalışmaktadır.

İDG'nin bakış açısını kısaca açıklamaya çalışalım. Aydınlanma ile başlayan süreç içerisinde sosyal bilim dalları arasındaki ayrım keskinleşmiş ve her disiplin gittikçe daha da daralan sınırlar içinde faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu kitabın konusu olan Adam Smith'in ifadesiyle sosyal bilimlerde bir "uzmanlaşma" ve "iş bölümü" süreci yaşanmıştır. Bu süreç içinde iktisat, ayrı ve kesin bir bilim olma yolunda en yoğun çaba gösteren sosyal bilim dalı olmuştur. Fizik gibi ayrı ve kesin bir bilim olma çabası, iktisadın açıklama aracı olarak soyut modelleri tercih etmesine, modellerini iktisadi olgulara etki eden tarihsel süreçleri ve kurumları dışarıda bırakacak şekilde kurgulamasına ve dolayısıyla da iktisadın; tarih, felsefe, sosyoloji, psikoloji gibi alanlardan kopmasına neden olmuştur. Bu süreç (maalesef) diğer sosyal bilim dallarının büyük ölçüde iktisat eğitimi dışında kalmasına da neden olmuştur. Giderek pratiğe ve güncele ağırlık veren iktisatçılar bir taraftan kendilerini diğer sosyal bilim alanlarından soyutlarken bir taraftan da iktisat tarihi, iktisadi analiz tarihi ve iktisat metodolojisi ve felsefesi gibi alanlardan da uzaklaşmışlardır. İşte İDG, kendisini pek çok ilgili ve faydalı alandan izole eden iktisatçılarımıza, Adam Smith, Joseph Schumpeter, Bertil Ohlin ve Gunnar Myrdal gibi iktisatçılarda gördüğü zenginliği aktarmayı, hatırlatmayı ve yaptıkları iş, ürettikleri modeller ve önerdikleri politikalar vb. hakkında yeniden düşünmelerini sağlamayı amaçlamaktadır. Bu kitabı okurken fark edebileceğiniz üzere İDG üyeleri tek bir düşünce okulundan gelmemekte ve aynı görüşleri savunmamaktadır. Dolayısıyla, girişilen şey geleneksel veya ana-akım iktisadın reddiyesi veya savunması değildir. İDG, günümüz iktisat düşüncesine (ana-akıma ve heterodoks okullara) tarihsel bir açıdan, bilim felsefesinin gözlükleriyle eleştirel bir biçimde bakmayı hedeflemektedir. Bu bakışın sonuçlarını ve kendi aramızdaki tartışmaları bu kitap gibi basılı eserlerle takdirinize sunmayı umuyoruz.

Belirtmek gerekir ki İDG üyelerinin elektronik ortamda "sanal olarak" bir araya gelmesi, üyelerin zaman ve mekân kaygılarından, çalıştıkları farklı kurumların farklı örgütlenme yapılarından bağımsız olarak iletişim kurmasını sağlamakta ve bu sayede bundan 20 yıl önce gerçekleşmesi mümkün olmayan bir birlikteliği mümkün kılmaktadır. Bu sanal birliktelik diğer taraftan da üyelerin "fiziki" buluşmalarının gerçekleştiği İDG çalıştaylarının etkisinin daha uzun soluklu olmasını ve (bu kitap gibi) çalıştay ürünlerinin fiziki kısıtları aşarak hazırlanmasına imkân sağlamaktadır. Bu bağlamda, İDG'nin, kendi kurumları içinde azınlık olan ve tarih ve felsefeye meraklı olduğu halde iktisat ile ilgilenen bizlere yalnız olmadığımızı hissettirdiğini söylersek sanırım tüm üyelerimizin duygularına tercüman olmuş oluruz.

Biz bu kitabı yayına hazırlarken, ikinci kitap için çalışmaların çoktan başlamış olduğunu da mutlulukla belirtmek isteriz. Umuyoruz ki, çalışmalarımız Türkçe iktisat yazınının biraz olsun zenginleşmesine, iktisatta disiplinler arası çalışmaların artmasına ve iktisatla ilgili tarihsel ve felsefi çalışmaların çoğalmasına katkıda bulunur.

Smith bu Meçhul: Adam Smith, aydınlanma ve görünmez el

İDG'nin bu ilk kitabının konusu Adam Smith. Kitap üç ana bölümden oluşuyor:

1. Smith'in Uzak Görüşlülüğü
2. Smith ve Aydınlanma Üzerine Dolaylı Açılımlar
3. Smith ve Görünmez El.

İlk bölümdeki makaleler Adam Smith'in düşüncesini genel bir bakış açısıyla, Smith'in uzak görüşlülüğüne vurgu yaparak değerlendiriyor. Smith'in bir sosyal bilimci olarak uzak görüşlülüğü, özellikle iş bölümü ve uzmanlaşma hakkındaki düşünceleri bağlamında sık sık vurgulanır. Eyüp Özveren ve Dinç Alada'nın makaleleri Smith'in uzak görüşlülüğünün bu alanlarla sınırlı olmadığını gösteriyor. Eyüp Özveren, özellikle

Smith'in karşılaştırmalı gelişme iktisadı alanındaki uzak görüşlülüğünü vurguluyor. Smith'in Hollanda ve Çin ile ilgili gözlem ve yorumlarından ve zamanının Britanya İmparatorluğu ile sömürgelerini –özellikle de Amerikan sömürgelerini– iktisat-siyaset ve uluslararası ilişkiler üçgeninde ele alışından yola çıkarak, onun pek çok kişinin sandığından daha uzak görüşlü ve yetkin bir düşünür olduğunu gösteriyor. Böylece, Özveren, gerçek Smith'in günümüzdeki standart (basmakalıp) Smith algısından oldukça farklı olduğunu da sergilemiş oluyor. Dinç Alada ise, Smith'in uzak görüşlülüğünü başka bir alanda, bilim felsefesi ve sosyal bilimler metodolojisi alanında, özellikle insan davranışı ile ilgili yapılan varsayımlar bağlamında irdeliyor. Alada, Smith'in ve yerleşik iktisadın bireyin (insanın) yanılabilirliği konusundaki görüşlerini karşılaştırıyor. 200 yıl önce insanın yanılabilirliği kavramını savunan Smith'i, daha sonra Karl Popper gibi bilim felsefecilerinin doğruladığını belirtiyor. Yazar, Smith'in aksine yerleşik iktisadın denge ve istikrar gibi kavramları öne çıkararak insanın yanılabilirliği varsayımından uzaklaştığına dikkati çekiyor. İlk bölümdeki bu iki makale bize gösteriyor ki, halen iktisatçıların Adam Smith'in zengin düşüncesinden ve uzak görüşlülüğünden öğrenebileceği çok şey var ve Smith'in tartışmaya açtığı konuların bugün de tartışılmasında fayda var.

Kitabın ikinci bölümü bir Aydınlanma dönemi düşünürü olan Smith'in fikir ve düşüncelerinin Aydınlanma ile ilintili açılımlarına yoğunlaşıyor. Bu bölümün ilk makalesinde Feridun Yılmaz, genel olarak bir Aydınlanma tartışması yaparak, Smith ve Aydınlanma arasındaki ilişkinin ele alınması için gerekli altyapıyı oluşturuyor ve daha sonra David Hume, Adam Ferguson ve Adam Smith gibi düşünürlerin dâhil olduğu İskoç Aydınlanması'nın neden özgün bir düşünce okulu olduğunu açıklıyor. Yılmaz, makalesinde pek çok kişi tarafından Smith düşüncesindeki tutarsızlıklar olarak görülen öğelerin İskoç Aydınlanması bağlamı dışında anlaşılamayacağını vurgulayarak, bu perspektiften çelişki sanılan şeylerin İskoç Aydınlanması'ndan beslenen tutarlı çabalar olduğunu sergiliyor. Daha önceki makaleler

gibi Yılmaz'ın makalesi de Smith'in zengin düşünce dünyasını ve dünyayı anlama çabasını sık sık vurguluyor. Bölümün ikinci makalesinde Ragıp Ege, Smith ve Quesnay arasındaki ilişkiyi inceliyor. Bilindiği gibi Adam Smith, diğer bir Aydınlanma düşünürü olan fizyokrasinin kurucusu F. Quesnay'dan, özellikle onun "doğal düzen" ve "doğal hukuk" ile ilgili fikirlerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Ancak Smith, Quesnay'ı eleştirmekten de çekinmemiştir. İşte Ragıp Ege, Smith'in Quesnay eleştirisinden yola çıkarak fizyokratların "doğal düzen" kavramını mercek altına alıyor. Makale, Quesnay'ın, ahlakı fiziksel düzenin bir parçası haline getirerek "bilimselleştirmeye" çalıştığını ve Tocqueville ve Smith gibi düşünürlerin Quesnay'ı eleştirmesinin en önemli nedeninin bu olduğu görüşünü savunuyor. Dolayısıyla, Smith'in Quesnay eleştirisini, ahlak kavramını doğayı ilgilendiren bir kavram boyutuna indirgemeye çalışmasıyla ilgili bir eleştiri olarak resmediyor. Ege, ayrıca, bu tür bir ahlak anlayışında ahlak ve birey özgürlüğü arasındaki ilişkinin yeterince vurgulanmadığını ve bu yüzden de Smith'in Quesnay'ı bir tür "sistem adamı" olarak gördüğünü belirtiyor. Yazar, siyasi bir perspektiften ele alındığında "sistem adamı" yaklaşımının, bireylerin varlığını ve öznelliği öne çıkartan Smith'in düşünceleriyle uyuşmadığını da vurguluyor. Ragıp Ege, makalesinde birey-toplum ya da birey-sistem gerilimini gündeme getirirken bir sonraki makalenin de zeminini hazırlamış oluyor. Bilindiği gibi birey-toplum ya da birey-sistem gerilimi Aydınlanma döneminde sık sık karşılaştığımız bir gerilimdir. Mine Kara bu gerilimi Aydınlanma düşüncesindeki kökenlerinden, Smith'in birey ve sistem ilişkisi hakkındaki görüşlerine değinerek tartışıyor ve günümüze, Avusturya okulunun temel düşünürü Friedrich von Hayek'in düşüncesine bağlayarak bu gerilimin yerleşik iktisattaki açılımları hakkında düşünmemize olanak tanıyor. Bu tarihsel bakış açısından yola çıkan Kara, makalesinde, yerleşik iktisattaki birey kavramının "yetersiz" olduğunu savunarak yerleşik iktisadı eleştiriyor. Hatta, daha genel anlamıyla bu yetersizliğin, sistemi bireyle açıklamak amacıyla yola çıkan sosyal teorilerin bir süre sonra açıklamalarını bire-

ye değil sisteme (örneğin, sosyolojide toplumsal yapılara, iktisatta ise serbest piyasa sistemine) atıfla yapmaya başlamalarına neden olduğunu iddia ediyor. Kara, Smith ve Hayek'ten örnekler vererek bu iddiasını gerekçelendiriyor.

Kitabın üçüncü bölümü Smith'in en çok bilinen ifadelerinden ve sosyal bilimlerdeki en tartışmalı eğretilemelerden (metaforlardan) biri olan "görünmez el"i ele alıyor. Bu bölümün ilk yazısında Emrah Aydınonat "görünmez el" hakkındaki yaygın inanışlardan bazılarının doğru olmadığını gösteriyor ve Smith'in "görünmez el"i hakkında doğru olduğunu sanıyor olabileceğiniz bazı yanlışları sergiliyor. Aydınonat, özellikle günümüzde, özellikle popüler yazında mistik bir kavram haline gelmiş olan "görünmez el"in aslında bizleri bilimsel açıklamaya davet eden, olaylar ve olgular arasındaki nedensel ilişkileri sergilememiz gerektiğini ima eden bir eğretileme olduğunu savunuyor. Buna ek olarak "görünmez el" eğretilemesinin bencilliğe övgü olarak yorumlanmasının yanlış olduğunu vurguluyor. Böylece bu ilk makale "görünmez el" ile ilgili diğer tartışmalar için de bir zemin hazırlıyor. İkinci makalede, Hüseyin Özel, Smith'in "görünmez el"inin modern yorumlarını ele alıyor ve bu yorumları üç başlık altında topluyor: Optimal sonuçlara atıf yapan "görünmez el", sonuçları toplum için zararlı olan "görünmez ters el" (*invisible backhand*) ve Smith'in "görünmez el"i ile tutarlı bir biçimde sürece atıf yapan "evrimsel el". Özel, bu farklı yorumların farklı analiz yöntemleri ve açıklama biçimleri ile ilişkili olduğunu da vurguluyor. Yazar, bahsi geçen bu "görünmez el" yorumlarının sırasıyla senkronik, diyakronik ve dinamik çerçevelere ilişkili olduğunu da gösteriyor. Böylece "görünmez el"in Smith'te, neoklasik iktisatta, Avusturya iktisadında ve evrimci iktisatta nasıl ele alınmış olduğunu sergiliyor. Bu bölümün ve kitabın son makalesinde ise Metin Sarfati, Smith'in "görünmez el"ini daha geniş bir perspektiften ele alıyor. Smith'in teizmi, bilimsel yaklaşımı ve bireysel özgürlükler hakkındaki düşünceleri arasındaki gerilimleri derinlemesine bir şekilde inceliyor; "Görünmez el"de "bırakınız yapsınlar"ı arayanların hüsrana uğrayacaklarını ve

Smith'i "egemen sınıfların" sözcüsü olarak düşünenlerin yanıldığını söylüyor. Sarfati, "Smith'te çelişkisiz ve hazır reçete arayanların hayal kırıklığı büyük olacaktır" diyerek Smith hakkında söylenecek ve tartışılacak çok şey olduğunu hatırlatıyor ve bizi Adam Smith hakkında daha çok düşünmeye ve çalışmaya davet ediyor. Böylece, bir anlamda da bu kitabın da son sözünü söylemiş oluyor.

Adam Smith'in *Ahlaki Duygular Teorisi*'nin (*The Theory of Moral Sentiments*) yayımlanmasından bugüne 251 yıl geçmiş. 251 yıl sonra akademisyenlerin Adam Smith hakkında konuşuyor ve tartışıyor olması bir tesadüf olmasa gerek. Smith'ten ve iktisadi düşünceye yön vermiş diğer düşünürlerden daha öğreneceğimiz çok şey var. Ancak bunun gerçekleşebilmesi için bize "10 dakikada Smith", "90 soruda Marx" gibi kitaplarda (veya ders kitaplarında) sunulan basmakalıp anlatımların ötesine gitmemiz ve bu düşünürlerin yazdıklarını birinci elden incelememiz gerekiyor. Umuyoruz ki bu kitap iktisatçılarımızı Smith hakkında biraz daha meraklandırarak onları bu yolu izlemeye teşvik eder.

MINE KARA - N. EMRAH AYDINONAT
Mart 2010

I.

Adam Smith'in Uzak Görüşlülüğü

Bir Sosyal Bilimci Olarak Adam Smith'in Uzak Görüşlülüğü

EYÜP ÖZVEREN

Giriş

Bu çalışmada bir süredir kafamda biçimlenen kimi soru ve savları kaleme alarak geliştirmeyi amaçlıyorum. Yazının temel dayanağı Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği*[1] adlı yapıtı. Yaygın iktisadi düşünce tarihi geleneğine göre, bu yapıtın 1776 yılında yayımlanışı, iktisadın bir bilim olarak doğuşunu simgeliyor. Özellikle de bu yapıtı oluşturan beş kitaptan ilk iki kitabın yerli yersiz öne çıkarılmasıyla, çağcıl iktisadın gelişme çizgisi açısından olmazsa olmaz anlamında "klasik"leştirilmiş bulunuyor. Oysa Smith'in yapıtının iktisat biliminin temeli olarak algılanışı yayımlanışından ancak kırk yıl kadar sonra David Ricardo, Thomas Robert Malthus, John Stuart Mill ve John Ramsey McCulloch gibi politik iktisatçılar tarafından yeniden yorumlanmasıyla başlamış (Tribe, 1978: 5, 7, 101). Öte yandan, bu görüşü bir ölçüde destekleyecek biçimde, Joseph A. Schumpeter, bugün artık iktisadi düşünce tarihi açısından hiç kuşkusuz bir klasik sayılan kitabında, bu yapıtın kendi günü için tümüyle yeni sayıla-

1 Bilindiği gibi Adam Smith'in *The Wealth of Nations* (1776) kitabı, *Milletlerin Zenginliği* ve *Ulusların Zenginliği* gibi farklı isimlerle dilimize çevrilmiştir. Söz konusu kitap ve diğer tüm farklı kitap ismi çevirilerinde yazarların tercihlerine sadık kalınacaktır – e.n.

bilecek tek bir analitik düşünce, ilke, ya da yöntem içermediğini –salt bu ölçütle yaklaşılacak olsa Baron de Turgot'nun[2] gölgesinde kalması gereken Smith'in– o zamanki bilgi dağarcığının yalnızca iyi bir eşgüdüm ve sentezini sağlayarak bu klasiği yarattığını söylüyor (Schumpeter, 1954: 184-5, 248-9). Hele Smith'in liberalizmin ve kapitalizmin ilk sözcüsü olduğunu öne sürenlere, onun içinde yer aldığı güncel tartışmaları değerlendirerek karşı çıkan bir başka görüş ise onun çağından koparılıp 19. yüzyıla yerleştirilerek ve kendi gereksinimlerimiz ışığında okunarak değil, 18. yüzyıl bağlamı içinde daha iyi anlaşılabileceğini savunuyor (Winch, 1987: 141-2, 180-1, 184, 187).

Bence bu kitap geleneksel giysiler içinde kalarak, o gün için gelecekte uzanan çağcıl dünyanın, er ya da geç öne çıkacak kimi özelliklerini, ama bundan da önemlisi, özgül düşünce biçimini yansıtan bir kitap. Bu bakımdan 20. yüzyıl tarihçiliğine damgasını vurup sosyal bilimlerde de önemli etki yaratan Fransız tarihçi Fernand Braudel'in üç ciltlik kitabının ilk cildinin önsözünde Aydınlanma düşünürü Voltaire[3] için söyledikleri Smith için de geçerli:

> "Hiç kuşkusuz, Ferney'de Voltaire'e gidebilirdik ve bir hayal hiçbir şeye mal olmadığından, fazla bir şaşkınlığa düşmeden, onunla uzun uzadıya sohbet edebilirdik. 18. yüzyıl insanları fikir düzleminde bizim çağdaşlarımızdır. Fakat Ferneyli üstat bizi evinde birkaç gün konuk ederse, gündelik hayatın tüm ayrıntıları, hatta üstadın kendi kişisine yönelik özeni bizi çok fazla şaşırtacaktır. Onunla bizim aramızda korkunç mesafeler belirecektir: gece aydınlatması, ısıtma, taşıma, gıdalar, hastalıklar, ilaçla tedaviler" (Braudel, 1993 [1979]: 12).[4]

---

2 Anne Robert Jacques Turgot (1727-81), Baron de Laune. Fizyokratlarla eş zamanlı ve onlarla etkileşim içinde bulunan Fransız iktisatçı ve kısa bir süre için Maliye Bakanı. *Milletlerin Zenginliği*'nin yayımlandığı yıl bakanlık görevinden alınmış ve böylece fizyokrasi de önemli bir darbe yemiş (Meek, 1963: 34).

3 Gerçek adı François-Marie Arouet (1694-1778). Amerikan ve Fransız devrimleri üzerinde etkili olmuş, Avrupa Aydınlanma hareketinin büyük Fransız düşünürü.

4 *"It is quite easy to imagine being transported to, say Voltaire's house at Ferney, and talking to him for a long time without being too surprised. In the world*

Smith de Voltaire gibi eski bir gündelik yaşam biçiminin insanı. Bu çerçeve içinde, gününü anlamaya, gününün sorunlarıyla ilgilenmeye, onlara çözüm üretmeye çabalıyor. Bunu yaparken tıpkı bizim gibi akıl yürütüyor, düşüncelerini geliştirip dillendiriyor, bıkmadan usanmadan yazıya döküyor. Bir zaman makinesi olsa da kullanıp yanına gidebilsek onun gündelik yaşamını çok yadırgayacakken, yer ve zamandan bağımsız olarak yapılarına yansıyan düşünme biçiminde kendimizi buluyoruz. Bir bakıma günümüze bozularak "Altı Kaval, Üstü Şişhane" olarak gelmiş deyimin özetlediği bir tür durumla karşı karşıyayız: Düşüncenin kendisi çağcıl, o düşüncelerin altyapısını oluşturan gündelik yaşam çağdışı. Bu Voltaire-Smith karşılaştırmasını bir adım daha ileriye götürecek olursak, Voltaire'e göre, Smith'in güncel sorulara verdiği yanıtlar, geleceğin soru ve sorunlarına ışık tutacak kadar çağcıl ve çok daha uzak görüşlü.[5]

Yukarıda saptadığımız altyapı-üstyapı çelişkisinin aslında Smith'in başyapıtıyla ilginç bir koşutluğu var. *Milletlerin Zenginliği* bir bakıma imparatorlara, sultanlara, şahlara, prenslere ve krallara öğütler veren. Doğu'dan Akdeniz Dünyası'na, oradan Batı'ya gelmiş zengin bir yazım geleneğinin (Darling 2006) belki de son halkası. Daha özgül bir deyişle, monarşik bir dev-

of ideas, the men of the eighteenth century are our contemporaries: their habits of mind and their feelings are sufficiently close to ours for us not to feel we are in foreign country. But if the patriarch of Ferney invited us to stay with him for a few days, the details of his everyday life, even, the way he looked after himself, would greatly shock us. Between his world and ours, a gulf would open up: lighting at night, heating, transport, food, illness, medicine" (Braudel, 1981 [1979]: 27-8). Gerek bu, gerekse bunu izleyen çevirilerde, pek çok yanlış ve/veya tartışmalı nokta bulunduğu için, çevirilere bizim vurgumuzu etkilemediği sürece müdahale etmemeyi yeğliyor, bununla birlikte dipnotlarda İngilizce metinleri de vermenin hiç olmazsa İngilizce bilen okurlara yararlı olacağını düşünüyoruz.

5 Benzer bir karşılaştırmayı Smith ile Fransız Aydınlanması'nın iktisatçıları olan ve onun da çok iyi tanıdığı fizyokratlar arasında yapacak olursak, benzer bir sonuca varmadan edemiyoruz. Fizyokratlar, geleceğe bakarken, geleceği görmek yerine, örneğin, tarımı, sanayinin olmadığı bir ortamda sanki sanayiymiş, toprak sahibi soyluları, kapitalistlerin olmadığı bir ortamda sanki kapitalistmişler gibi yeniden yapılandırmayı, dolayısıyla ütopya giydirilmiş bir geçmişi görmekle yetinmişler (Meek, 1963; Fox-Genovese, 1976: 27-8, 165, 261). Oysa Smith belki burnunun dibindeki geleceği gözden kaçırmış olabilir ama onun bir –üstelik uzun– dönem daha ötesini görebilmiş. Bu satırlarımızın anlamı yazının ileri bölümlerinde açıklığa kavuşacak.

letin varlık nedenini kamu zenginliği ile ilişkilendirmeye yönelik, İngiltere'de o zamanlar yaygınlaşmış bulunan, uygulamayı yönlendirme amacı güden bir erken modern söylem örneği (Schumpeter, 1954: 184, 186; Tribe, 1978: 35, 102). Smith'in bu yapıtının biçimsel eskiliğini katlanarak artıran birkaç özelliğini burada anımsatmak istiyorum. Öncelikle, *Milletlerin Zenginliği*, Aydınlanma Çağı ansiklopediciliğinin altın çağında kaleme alınmış, çok uzun, hemen her konuyu ele alan, bu nedenle de ansiklopedik bir kitap. Smith, her şeye meraklı. Çok bilen, çok düşünen bir kişi. Hemen her konuda, kanıksanmış doğruların ötesinde, söyleyecek çok sözü var. Üstelik hem bilgi hem de biçem bakımından, yalnız yazılı değil, sözlü geleneğe de dayanıyor. İkincisi, Smith çağının bilimsel alışkanlıklarına uygun olarak daha çok karşı çıktığı kimselerin adını veriyor, buna karşı esinlendiği kimselerin adını verme gereğini o denli sık duymuyor. Ricardo gibi bir istisnayı bir yana bırakacak olursak (Schumpeter, 1954: 474), bu ancak bilim insanlarının 20. yüzyılın ilk çeyreğiyle birlikte terk etmeye başladığı bir bilimsel alışkanlık. Başka bir deyişle bizim çağcıllığın başyapıtları olarak okuyageldiğimiz pek çok yapıtın aslında ortak özelliği.

Milletlerin Zenginliği, biçem olarak Machiavelli[6]'nin –Türkçeye "Hükümdar" (2008 [1532]) adıyla çevrilmiş– *Prens*'i gibi yazılmış, ama İngiltere'de mutlak monarşi çoktan sonlanmış bulunduğu için kitabın seslendiği etkin bir prens, siyasal-iktisadi karar verme yetkisine sahip bir kral yok. Smith'in iyi bildiği fizyokratlarda gördüğümüz türden bir aydınlanmış despot kral beklentisi de yok tıpkı bu nedenle. Bu tür öğüt kitaplarına yakışır biçimde, Smith'in kitabı da pratik bir amaca yönelip kralın gelirlerini artırmaya ve iyi değerlendirmeye yönelik bir tartışmayla sonuna yaklaşıyor. Bu bakımdan da eski. Gelgelelim, Smith'in artık etkisizleştirilmiş krala verdiği öğüt çok yeni. Kralın kendi gelirlerini artırmaya yönelik alışılageldik, doğrudan ve kısa süreli müdahalelerden ne kadar uzak durursa ulusunun zenginliğinin ve refahının o kadar artacağını, bunun da uzun dönemde hazineye bir o kadar olumlu katkı sağlayaca-

6 Niccolo Machiavelli (1469-1527), İtalyan Rönesans düşünürü.

ğını söylüyor. Bir anlamda, zaten etkisizleştirilmiş krala, yetkilerinin az olmasının ve hatta kralın ya da hükümetinin kalan yetkileri de elden geldiğinde kullanmamasının bir nimet olduğunu dile getiriyor. Eğer kitabın temel politika öğüdü buysa, Smith'in böylelikle yetkisiz ve etkisizleştirilmiş bir kralı bir bakıma avuttuğu sonucuna varmamız pek yanlış olmasa gerek.

Kısacası, Smith'in başyapıtı eski kılıf içinde, zamanı için yeni bir öneri içeriyor. Özüyle biçimi arasında, yukarıda gördüğümüz altyapı-üstyapı çelişkisini andırır türden bir birliktelik var. Kitap bölümlemeler açısından iyi düzenlenmiş. Ancak bölümlerin her birinin kaleme alınışı açısından kimi zaman az, kimi zaman daha çok "Laf lafı açar" sözüne uygun olarak gelişiyor. Bu özelliğin ışığında bu kitabın başlangıcı ve sonundaki tümceler büsbütün önem kazanıyor. Bunların kitaptaki yerleri açısından önem kazanan ayrı bir bilinç yoğunluğunu yansıttığını düşünüyoruz. Biz burada, kitabın girişinden hemen sonraki bölümde ele alınan bir konuyla kitabın bitişine damgasını vuran başka bir konu üzerinde duracağız. Belki de biçemsel eskiliği yüzünden *Milletlerin Zenginliği* zamanla iktisatçıların daha az okuduğu bir kitaba dönüşmüş. Özellikle yerleşik iktisat geleneğinin günümüzdeki isimleri, bir yandan Smith'in duruşuna hayranlık ve bağlılıklarını her fırsatta açıklama gereğini duyarken, diğer yandan da kitabı okumaktan ve okutmaktan özenle uzak duruyorlar. Bu Smith'e düpedüz bir haksızlık. Üstelik Smith'in gittikçe daha az ve yanlış tanınmasına neden oluyor. Ayrıca, eğer Smith gerçekten yerleşik iktisadın, üstelik mikroiktisatla sınırlı bir atası olsaydı, o zaman Smith'in onca yüceltilmesi, gerek denge fiyatı ile maliyet ilişkisi, gerekse hem piyasanın dengeye gelişi hem de tüketim malları piyasaları ile faktör piyasalarının etkileşimi ile ilgili değerlendirmeleri açısından hemen bütün önemli görüşlerini borçlu olduğu ve *Milletlerin Zenginliği*'nde kaynak olarak adını verdiği çok az kişiden biri olan Richard Cantillon[7]'a da haksızlık olurdu. Ama

7 Richard Cantillon (1680-1734), Smith'ten sonra unutulmuş, William Stanley Jevons tarafından yaklaşık bir yüzyıl sonra, 1881'de yeniden keşfedilmiş Irlanda asıllı, Fransa'da uzun süre yaşamış iktisatçı. 1730'ların başında kaleme alı-

bu durumun irdelenmesi bizim burada asıl konumuz değil. Bizi asıl ilgilendiren Smith'in içeriksel yenilikçiliğiyle araladığı kapı, özellikle de oradan görebildiğimiz kadarıyla ilerisi. Diğer bir deyişle, Smith'i Cantillon'dan ayrıştıran onun bütüncül yaklaşımı ve uzak görüşlü öngörüleridir.[8]

Smith'e Göre Toplumsal Düzenin Sürdürülebilirliği

Smith'in her şeyden önce ölçülü bir iyimserliği var. Bunun temelini önceki kitabının (*A Theory of Moral Sentiments*, Ahlaki Duyguların Bir Kuramı, 1976 [1759]) toplumsal modelinde atmış: Toplum büyük ölçüde kendi haline bırakıldığı zaman bile çözülüp dağılmaz, kargaşaya sürüklenmez. Smith'e göre neredeyse "Her işte bir hayır vardır." Şöyle ki:

> "Bütün o farklı katman ve topluluklar, güvenliklerini ve korunmalarını borçlu oldukları devletsiz edemezler. En yanlı üyeleri bile, devlete tabi oldukları ve ancak onun refahı ve korunması amacına uygun kaldıkları sürece bir araya gelebilecekleri gerçeğini yadsıyamaz. Bununla birlikte, genellikle, onu devletin refahı ve korunması için kendi katman ya da toplulu-

nıp, ölümünden sonra yayımlanmış *Essai sur la nature du commerce en général* (1755) isimli kitabın yazarı.

8 Cantillon'un sağlam bir mantığa dayalı yapıtı iktisadın evrensel yasalarını keşfetmeye odaklıdır. Bu nedenle de Cantillon tartışmalarını çoğu zaman "eğer..., öyleyse..." türü savlarla sergiler. Bu savlar da varsayımsal örneklere dayanır. Yer yer Cantillon da eski çağlara ilişkin tarihsel örnekler verir ama geleceğe ilişkin hemen hemen hiçbir öngörüde bulunmaz. "Hemen hemen" deme gereksinimini duyduk çünkü bir yerde Cantillon Amerika'daki sömürgelerde, ekilebilir toprak bolluğundan ötürü, nüfusun İngiltere'ye göre çok daha hızlı artacağını öngörüyor. Biraz kendimizi zorlarsak, Cantillon'un zamanla Amerika nüfusunun İngiltere nüfusunu aşacağını öngördüğünü söyleyebiliriz: "Sınırsız bir geçimliğe kavuştukları zaman, insanlar tıpkı samanlıktaki fareler gibi ürerler; sömürgelerdeki İngilizler de nüfuslarına oranla üç kuşakta, İngiltere'de otuz kuşakta artacaklarından daha fazla çoğalacaklardır, çünkü sömürgelerde vahşileri yurtlarından sürerek ekime açılacak yeni topraklar edinebiliyorlar" ["*Men multiply like Mice in a barn if they have unlimited Means of Subsistence; and the English in the Colonies will become more numerous in proportion in three generations than they would be in thirty in England, because in the Colonies they find for cultivation new tracts of land from which they drive the Savages*" (Cantillon, 1964 [1855]: 110); kendi çevirim].

günün güç, ayrıcalık ya da dokunulmazlıklarının sınırlandırılması gerektiğine inandırmak güçtür.

Bu yanlılık, kimi zaman haksız olsa bile, sırf bu nedenle yararsızdır diyemeyiz. Çünkü bu yenilikçilik ruhunu dizginlemeye yarar. Devletin bölündüğü değişik katmanlar ve topluluklar arasındaki kurulu dengeleri korumaya yatkındır; her ne kadar, zaman zaman, günün modasına uygun yaygın destek gören idari değişiklikleri engeller görünse bile, aslında bütün sistemin istikrar ve sürekliliğine katkıda bulunur" (Smith, 1976 [1759]: 377; kendi çevirim).[9]

Smith'e göre, olası bir sosyo-politik düzeninin bile yıkımdan önce gelip dayandığı bir alt sınır vardır:

"Eğer gerekli destek cömert ve kendi yararını gözetmeyen amaçlardan kaynaklanmasa, eğer toplumun farklı üyeleri arasında karşılıklı sevgi ve duygu birliği bulunmasa bile, toplum daha mutsuz ve çekilmez olur, ama bu yüzden çözülüp dağılmaz. Toplum, farklı insanlar arasında, farklı tüccarlar arasında olduğu gibi, karşılıklı sevgi ve duygu birliği değil, bir yarar duygusundan ötürü süregelebilir..." (Smith, 1976 [1759]: 166; kendi çevirim).[10]

---

9 *"All those different orders and societies are dependent upon the state to which they owe their security and protection. That they are all subordinate to that state, and established only in subserviency to its prosperity and preservation, is a truth acknowledged by the most partial member of every one of them. It may often, however, be hard to convince him that the prosperity and preservation of the state require any diminution of the powers, privileges, and immunities of his own particular order or society. This partiality, though it may sometimes be unjust, may not upon that account be useless. It checks the spirit of innovation. It tends to preserve whatever is the established balance among the different orders and societies into which the state is divided: and while it sometimes appears to obstruct some alterations of government which may be fashionable and popular at the time, it contributes in reality to the stability and permanency of the whole system"* (Smith, 1976 [1759]: 377).

10 *"But though the necessary assistance should not be afforded from such generous and disinterested motives, though among the different members of the society there should be no mutual love and affection, the society, though less happy and agreeable, will not necessarily be dissolved. Society may subsist among different men, as among different merchants, from a sense of utility, without any mutual love or affection..."* (Smith, 1976 [1759]: 166).

Toplumsal düzen, ancak ve ancak insanların kendi çıkarları uğruna her an birbirlerinin boğazını sıkacak denli gemi azıya aldıkları, yani adalet duygusunun ve hukuk kurumunun bulunmadığı bir ortamda, kendi kendisini sürdürebilme yetisini yitirir ve yıkıma sürüklenir (Özveren, 1993: 155). Smith'in ilk kitabında duygudaşlık ve adalet, ikincisinde ise rekabet, bu toplumsal-ekonomik yeniden üretim, dolayısıyla süreklilik koşulunu sağlıyor (Ekelund, Jr. ve Hébert, 1997: 101).

İktisadi gelişmişliğin üst sınırı: Karşılaştırmalı bir gelişme iktisadı

Smith'e göre, toplumsal ekonomik düzenlerin bir de gelişmişlik üst sınırı var. Ama bu üst sınır, o zaman için henüz çıplak gözle görülemeyecek kadar hem pek çok ulusun hem de bilim insanlarının ilerisinde. Smith'e göre, yaşadığı dünyada hiçbir ülke gelişmişliğin mutlak noktasına henüz ulaşmamış, ama pek çok bakımdan birbirinden tümüyle farklı iki ülke (Arrighi, 2007: 49) o üst sınıra çok yaklaşmış: Biri burnunun dibindeki Hollanda, öbürü dünyanın öbür ucundaki Çin. Çin zaten bir bakıma Smith'in yaşadığı Avrupa-merkezli dünyanın içinde değil. Bu durumda Avrupa-merkezli dünyada, üstelik kendi ülkesi İngiltere değil, bir tek Hollanda bu en üst gelişmişlik sınırını yakalayabilmiş durumda:

> "Öte yandan, toprak genişliğine, ahali sayısına kıyasla Hollanda, İngiltere'den zengin bir ülkedir. Orada hükümet, %2 ile; itibarı yerinde özel kişiler ise %3 ile ödünç alır. Hollanda'da emek ücretinin, İngiltere'dekinden yüksek olduğu söylenir. Hollandalıların, herhangi bir başka Avrupa milletinden daha az kârla ticaret ettikleri de ün salmıştır. Bazı kimseler, Hollanda ticaretinin tavsamakta olduğunu iddia etmişlerdir. Ticaretin kimi kolları için bu belki doğrudur. Ama bu belirtiler, toptan bir çöküş olmadığını yeterince gösterir gibidir. Kâr azaldı mı tacirler, ticaret kesat gidiyor diye sızlanmak için hazırdır. Oysa, kârın azalması, ticaretin gelişmesinin ya da ticarette

fazla mal mevcudu kullanılmasının doğal sonucudur" (Smith, 2008 [1776]: 100). [11]

Smith (1976 [1776]: 395) için Hollanda, hiç kuşkusuz, yüzölçümü ve nüfusuna oranla, ve dış ticarete yönelik tüccar sınıfının gücünü yansıtan cumhuriyetçi kurumsal düzeni (Smith II, 1976 [1776]: 439) nedeniyle, Avrupa'nın en zengin ülkesi. Smith, Hollanda'yı bir gelişmişlik ölçütü, neredeyse bir sonuşmaz (*asymptote*) olarak kullanıyor:

> "Her bir iş alanında, orada kullanılabilecek mal mevcudunun en fazlasının bulunduğu, zenginlikçe dört başı mamur bir ülkede, safi kârın alışılmış oranı pek düşük olacağı gibi, bununla ödenebilmesi mümkün faizin her zamanki Pazar oranı da, en zengin kimselerden başkasının, paralarının faiziyle yaşamalarını imkânsız bırakacak kadar düşük olacaktır. Ufak veya orta çapta serveti bulunan herkes, mal mevcudunun kullanılmasına, kendisi göz kulak olmak zorunda kalacaktır. Hemen her insanın işadamı olması yahut şu ya da bu zanaatla uğraşması gerekecektir. Hollanda'da durumun aşağı yukarı buna yakın olduğu anlaşılıyor" (Smith, 2008 [1776]: 105-6).[12]

11 *"The province of Holland, on the other hand, in proportion to the extent of its territory and the number of its people, is a richer country than England. The government there borrow at two per cent., and private people of good credit at three. The wages of labour are said to be higher in Holland than in England, and the Dutch, it is well known, trade upon lower profits than any people in Europe. The trade of Holland, it has been pretended by some people, is decaying, and it may perhaps be true that some particular branches of it are so. But these symptoms seem to indicate sufficiently that there is no general decay. When profit diminishes, merchants are very apt to complain that trade decays; though the diminution of profit is the natural effect of prosperity, or of a greater stock being employed in it than before"* (Smith, 1976 [1776]: 102).

12 *"In a country which had acquired its full complement of riches, where in every particular branch of business there was the greatest quantity of stock that could be employed in it, as the ordinary rate of clear profit would be very small, so the usual market rate of interest which could be afforded out of it, would be so low as to render it impossible for any but the very wealthiest people to live upon the interest of their money. All people of small or middling fortunes would be obliged to superintend themselves the employment of their own stocks. It would be necessary that almost every man should be a man of business, or engage in some sort of trade. The province of Holland seems to be approaching near to this state"* (Smith, 1976 [1776]: 108).

Burada ilginç bir gözlemde bulunmamız gerekiyor: Smith Hollanda ile Çin'i, alışkanlık olduğu üzere bambaşka dünyalara yerleştirmek yerine, gelişmişlik açısından aynı bağlamda değerlendiriyor.[13] Glasgow Üniversitesi'nde, daha henüz *Milletlerin Zenginliği* kafasında bir taslakken verdiği bir derste, Smith, ticaretin gelişmesinin ulusları "sivil"leştirip güçsüz kılıcı etkisinden söz ederken Çin ile Hollanda'yı böyle bir bağlamda bir araya getirmekte hiç duraksamamış ve şunları söylemiş:

> "Ticaretin bir başka olumsuz etkisi insanlığın cesaretini kırıp savaşçı ruhunu söndürmesidir. Bütün ticari toplumlarda iş bölümünün sonu yoktur, ve herkesin aklı yaptığı tek bir işe odaklanır... Her bir farklı uğraş sahibi, büyük ölçüde, komşusunun işinden bilgisiz kalır. Aynı biçimde, savaş da bir uğraşa dönüşür. Herhangi biri yalnızca bir işi öğrenecek kadar vakte sahiptir ve herkesi askerlik sanatını öğrenmeye ve sürekli talim etmeye zorlamak büyük bir israf olur. Bu durumda, ülkenin savunması bundan başka işi olmayan bir grup insanın üzerine yüklenir ve nüfusun çoğunluğu askeri yürekliliğini yitirir. Akılları hep lüks zanaatlerinde olan bu insanlar, zamanla kadınsı ve korkak olurlar.
>
> Bu durum da evrensel deneyimlerle kanıtlanmıştır.
>
> ...Çinliler hep Tatarlar tarafından ezilmiştir. İş bölümü ve yaşam lükslerinin yüksek bir düzeye çıktığı o ülkelerde, sürekli ordu yoktur ve halk zanaat ve barışa düşkündür. Eğer surları kaldırılsaydı, Hollanda çok kolay yutulur bir lokma olurdu. Bu yüzyılın başında Hollanda sürekli ordusu savaş alanında yenildi; öteki Hollandalılar da kendilerini korumak için silahlanacaklarına ülkelerini bırakıp Doğu Hint Adaları'na yerleşmeye niyetlendiler" (Smith, 1964 [1764]: 257-8; kendi çevirim).[14]

13 Biz burada gelişmişlik düzeyi açısından Hollanda ile Çin'in benzer konumlanışını vurguladık. Arrighi (2007: 57), bu aynı gelişmişlik düzeyine her iki ülkenin çok farklı iki yoldan gelişini, Smith'in betimlerini yakından izleyerek "doğal" ve "doğal olmayan" gelişme yolları başlığı altında yeniden kurguluyor. Arrighi (2007: 76), Smith için "doğal olmayan" gelişme yolunun, Marx için "kapitalist" yol olduğunu da ekliyor.

14 *"Another bad effect of commerce is that it sinks the courage of mankind, and tends*

Smith, Çin'in vardığı gelişmişlik noktasında artık yerinde saysa bile geriye gitmediğini söylüyor:

> "Yine de Çin, belki yerinde saymakla birlikte, geri gidiyora benzemez. Hiçbir yerde, ahali, kentlerini bırakıp gitmiş değildir. Hiçbir yerde, bir kez işlenmeye başlamış olan toprak, yüzüstü bırakılmamıştır. Demek, her yıl aynı ya da aşağı yukarı aynı miktar iş görülegelmek gerekir. Dolayısıyla da, işçi geçindirecek ödeneklerin göze batacak kadar azalmamış olması lazımdır. Böylece, geçimlerinin darlığına karşın, en alt tabakadan işçiler, şu veya bu şekilde, sayıca her zamanki gibi kalabilecek kadar başlarını kurtarmış olmak gerekir" (Smith, 2008 [1776]: 79).[15]

Ama Smith bize Çin'in vardığı bu son gelişmişlik noktası ile ilgili daha ayrıntılı bilgiler veriyor:

> "Çin, uzun zaman, dünyanın en zengin, yani en verimli, toprağı en iyi işlenmiş, en çalışkan, en çok nüfuslu ülkelerinden

---

to extinguish martial spirit. In all commercial countries the division of labour is infinite, and every one's thoughts are employed about one particular thing...Each of them is, in a great measure, unacquainted with the business of his neighbour. In the same manner war comesto be a trade also. A man hasthen time to study only one branch of business, and it would be a great disadvantage to oblige every one to learn the military art and to keep himself in the practice of it. The defence of the country is therefore committed to a certain set of men who have nothing else ado, and among the bulk of the people military courage diminishes. By having their minds constantly employed on the arts of luxury, they grow effeminate and dastardly... This is confirmed by universal experience ... Chinese have always been overthrown by the Tartars. In those countries the division of labour and luxury have arrived at a very high pitch, they have no standing army, and the people are all intent on the arts of peace. Holland, were its barriers removed, would be an easy prey. In the beginning of thisa century the standing army of the Dutch was beat in the field, and the rest of its inhabitants, instead of rising in arms to defend themselves, formed a design of deserting their country, and settling in the East Indies" (Smith, 1964 [1764]: 257-8).

15 *"China, however, though it may perhaps stand still, does not seem to go backwards. Its towns are nowhere deserted by their inhabitants. The lands which had once been cultivated are no-where neglected. The same or very nearly the same annual labour must therefore continue to be performed, and the funds destined for maintaining it must not, consequently, be sensibly diminished. The lowest class of labourers, therefore, notwithstanding their scanty subsistence, must some way or another make shift to continue their race so far as to keep up their usual numbers"* (Smith, 1976 [1776]: 81).

biri olmuştur. Ama, bu ülke uzun zamandan beri yerinde sayar gibidir. Orayı beş yuz yıldan fazla bir zaman önce ziyaret etmiş olan Marco Polo, bu ülkenin tarımını, sanayisini, nüfusunu, hemen hemen bugünkü gezginlerin kullandıkları aynı sözlerle tasvir etmektedir. Bu İmparatorluk, kanunlarının ve âdetlerinin niteliğine göre mümkün olan zenginliğin tümüne belki Marco Polo'dan çok önce ulaşmış bulunuyordu" (Smith 2008 [1776]: 78).[16]

Smith, (1976 [1776]: 210, 264) Çin'in Avrupa'nın pek çok kısmından çok daha varsıl olduğunu tekrar tekrar söylüyor. Aslında Smith, bu konudaki kararını *Milletlerin Zenginliği* yayımlanmadan on yılı aşkın bir süre önce henüz Glasgow Üniversitesi'nde öğretim üyesiyken çoktan vermiş:

> "Emeğin fiyatının hiçbir biçimde bir toplumun varsıllığını belirlemediğini, belirleyici olanın az bir emekle bolluk üretilmesi olduğunu saptamalıyız. Bu nedenle, imalat sanayi çok geliştirilmiş varsıl bir ulus, yoksul bir ulus karşısında mallarını ondan daha ucuza satabileceği için üstün konuma gelebilir. Eğer uzun bir yolculuğa ilişkin taşıma masrafları ve onlara uygulanan başka vergiler olmasaydı, Çin'den gelen pamuklular ve diğer sınai ürünler bizim benzer mallarımıza duman attırırdı" (Smith, 1964 [1764]: 165; kendi çevirim).[17]

Bununla da kalmıyor, Smith varsıllığın olası üst sınırı ile ilgili konuşurken Çin'i yeniden gündeme getiriyor:

16 *"China has been long one of the richest, that is, one of the most fertile, best cultivated, most industrious, and most populous countries in the world. It seems, however, to have been long stationary. Marco Polo, who visited it more than five hundred years ago, describes its cultivation, industry, and populousness, almost in the same terms in which they are described by travellers in the present times. It had perhaps, even long before his time, acquired that full complement of riches which the nature of its laws and institutions permits it to acquire"* (Smith, 1976 [1776]: 80).

17 *"It is to be observed that the price of labour by no means determines the opulence of society; it is only when a little labour can produce abundance. On this account a rich nation, when its manufactures are greatly improven, may have an advantage over a poor one by underselling it. The cotton and other commodities from China would undersell any made with us, were it not for the long carriage, and other taxes that are laid upon them"* (Smith, 2008 [1764]: 165)

"Ama, belki hiçbir ülke, zenginliğin bu kertesine ulaşmamıştır. Çin, çoktan beri yerinde sayıyora benzer. Kanunlarının ve âdetlerinin mahiyetine yakışan zenginliğin tümüne de belki çoktan kavuşmuştur" (Smith, 2008 [1776]: 104).[18]

Aslında, başta Voltaire, ama aynı zamanda Leibniz ve Quesnay gibi 18. yüzyıl Aydınlanma felsefesi ekseninde öne çıkan kimi Avrupalı düşünürler için Çin bir esin kaynağı olagelmiş. Bu nedenle Smith'in de Çin'i ayakları yere basan bir karşılaştırmalı iktisadi gelişme bağlamında ele alması çok şaşırtıcı olmamalı. Bununla birlikte, burada bir tercih söz konusu olduğunu da gözden kaçırmamalıyız. Şöyle ki aynı tarihsel kesitte Çin'e çok farklı biçimde olumsuz yaklaşan Montesquieu, Diderot ve Rousseau gibi düşünürler de var. Ancak Smith diğer düşünürlerden bir adım daha öteye giderek Çin'i de resmin içine katarak daha genelgeçer iki temel iktisadi gelişme çizgisi tanımlayabilmiş. Buna göre, Smith'in düşüncesinde öne çıkan bir iktisadi gelişme çizgisi "doğal" ise diğeri de "yapay". Doğal iktisadi gelişme çizgisi Smith'in fizyokratlardan etkilenerek aktardığı, tarımsal artığın olanaklı kıldığı içe dönük toplumsal iş bölümü ile izlenen çizgi. Smith, fizyokratların düşüncesinde bulduğu bu çizgi için akla yatkın ve mantıksal nitelemelerini yapıyor. Bununla birlikte tarihsel nedenlerle Avrupa'da bu çizginin izlenmediğini, bunun yerine Roma İmparatorluğu'nun mirasçısı kentler arasında canlanan uzun mesafe ticareti ile önce kentlerin geliştiğini, daha sonra onların çekim alanına sürüklenen tarımsal kesimin önce ürünü sonra da toprağının pazara konu olmasıyla dönüştüğünü uzun uzun anlatıyor. Dolayısıyla Smith'e göre bu mantıksal ve "doğal" çizgi Avrupa'da devre dışı kalmış. Onun yerine "yapay" çizgi öne geçmiş. Ama Smith'in betimlemesi ve satır araları dikkatli okunursa, Avrupa dışından ele aldığı ve tek eksiğini dış ticaret olarak nitelediği Çin adeta bu "doğal" çizginin en iyi örneği. Çin, dış ticareti iktisat politikası-

18 *"But perhaps no country has ever yet arrived at this degree of opulance. China seems to have been long stationary, and had probably long ago acquired that full complement of riches which is consistent with the nature of its laws and institutions"* (Smith, 1976 [1776]: 106).

na eklemlemesi durumunda Çin'in daha da ileri gidebileceğini duyumsatıyor okuruna. Öte yandan, hiçbir yerde Çin'in kendi çizgisinden vazgeçip Avrupa'nın çizgisine yönelmesini önermiyor. Smith'in Avrupa'da en gelişmiş diye tanımladığı Hollanda ise Avrupa için geçerli olan "yapay" çizginin en belirgin biçimini aldığı örnek. Smith'in öğütleri arasında "yapay" çizgiyi izleyen ülkelerin yöneticilerine izleyecekleri doğru iktisat politikaları ile elden geldiğince "doğal" çizgiye yaklaşmaları önerisini görüyoruz. Durum böyle olunca, Smith'e göre, Çin'in ve Hollanda'nın çok farklı iki yoldan aynı sonuca ulaştığını söyleyebiliyoruz (Arrighi, 2007: 57-9). Üstelik bu yollardan biri tarihsel diğeri mantıksal zorunluklarla belirlenmiş. Başka bir deyişle, sonuçta "tarihsel" iktisadi gelişmenin birbirine seçenek oluşturan iki yolu var. Her iki yolun da varış noktaları, tıpkı Aydınlanma düşüncesinin öne çıkardığı aklın yolu gibi, bir.

İğne fabrikasında burnunun ucunu görebilmek

Adam Smith'in uzak görüşlülüğünün belki de ilk ve en bilinen örneği henüz Sanayi Devrimi gerçekleşmemişken bir toplu iğne imalathanesindeki gözlemlerinden yola çıkarak kuramının merkezine "iş bölümü" kavramını yerleştirmesi. Aslında, Schumpeter'in deyişiyle, ne Smith'ten önce, ne de sonra, hiç kimse bu kavrama bu denli ağırlık vermemiş (Schumpeter, 1954: 187). Smith'in kuramında ve hatta iktisadi gelişme kurgusunda hemen her şey bu kavramın çevresinde dönüyor. Bu bakımdan kendi yaşadığı dönem için, istatistiksel bakımdan yoksayılabilecek kadar önemsiz bir olguyu, geleceğin temsilcisi olarak ağırlıklandırması. 20. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan "Sanayi Devrimi" odaklı iktisadi tarih çalışmaları, Sanayi Devrimi ile teknolojik devrim arasında birebir bir ilişki kurarak "fabrika" denen olguyu da bunun merkezine yerleştirmişlerdir. Bu çalışmalar, temel değişiklik olarak buhar gücüyle çalışan pahalı makine kullanımına dayalı fabrika üretimini saptarlar. Böylece, bu kurgunun gücü bilimsel olarak gözlemlenebilen üç boyutlu fabrika olgusu ile pekiştirilmiştir. Oysa 20. yüzyılın son çey-

reğinden başlayarak ivme kazanan yeni tür iktisadi tarih çalışmaları hem bu kurgunun gerçeği yansıtmadığı, hem de "Sanayi Devrimi" denen kopuşun abartılarak keskinleştirildiği eleştirisine ağırlık vermektedir (Wallerstein, 1989: 3-33). Aslında o dönemin en tipik üretim birimlerinin, ikinci hatta üçüncü el üretim araçlarını, terk edilmiş eski yapıların çatısı altında bir araya getirerek değerlendiren ve eskisine göre daha az sermaye gerektiren işletmeler olduğu kanısı gitgide yaygınlaşmaktadır. Eğer durum gerçekten böyle idiyse, üretimin düzenlenişindeki küçük değişiklikler birikimli büyük sonuçlar yaratmıştı; bütün bunların, hele o zamanlar, gerçek anlamının algılanması, değil bilim insanları, bu değişiklikleri deneme yanılma yöntemiyle gerçekleştiren işadamları ve ustalar için bile çok güçtü. Sanayi Devrimi'nin başlangıcında kullanılan üretim araçları ilkel ve kullanımı basit araç gereçten oluşuyordu ve çoğu zaman bunların bakım ve onarımı alımlarından daha pahalıya mal oluyordu (Tribe, 1978: 9-10). Bu tür bulguların bir araya geldiği eleştirel yaklaşıma ek olarak günümüzdeki teknolojik yenilik sistemleri yazını da zaten konunun, bilgi dağarcığındaki gözle görünemeyecek derinleşme ve yaygınlaşma gibi çok daha çetrefil özelliklerine ışık tutarak önceki eleştiri dalgasına destek sağlamaktadırlar. Eğer Sanayi Devrimi gerçekten de ilk bakışta yazından edinilen izlenimin tersine sanıldığı denli büyük bir kopuşu içermiyorsa, Smith'in bu alandaki öngörüsü daha da büyük bir önem kazanmakta ve daha uzun süreli bir öngörü niteliğine bürünmektedir. Şöyle ki, bu durumda Smith burnunun dibindeki köşenin hemen ötesini görebilmiş bir sosyal bilimci olarak değil, çok daha derinden işleyen birikimli süreçlerin orta ve uzun soluklu açılımlarını sezinleyen bir sosyal bilimci olarak büsbütün yücelmektedir.

Smith'in *Milletlerin Zenginliği* adlı yapıtı, Schumpeter'in dediği gibi, önemli bir yenilik içermeyip ansiklopedik bir derleme özelliği taşısa bile, içinde yer alan öğelerin böyle yerleştirilmesi açısından kimi bilim tarihçilerinin gözde deyişiyle bir "Kopernik Devrimi" benzetmesini hak ediyor. Bununla birlikte, bu, iktisat bağlamında "teknik" bir yeniliktir. Ancak kitabın

kökünü, gövdesini ve çevresinde dal budak sardığı eksenini, en başta gündeme gelen ve uzun süre gündemde kalan bu kavram oluşturuyor. Smith'in kitabının henüz daha başında, ilk konusunda verdiği iğne fabrikası örneği o gün bu gün büyük ilgi çekmiş. Bir süre Glasgow'da da yaşamış bulunan Smith'in gününün önde gelen işletmecilerini tanıdığı ve işletmelerini gezerek gözlemlediği düşüncesiyle bu örnek üzerinde özellikle durulmuş. Örneğin Samuel Hollander, Smith'in bu örnekten yola çıkarak ayrıntılandırdığı "iş bölümü" kavramında fabrika üretimine özgü ölçek ekonomileri düşüncesinin gömülü olduğunu öne sürüyor. Smith'in, gözlemlerini doğrudan küçük ölçülü iğne ve çivi üretim birimlerine dayandırsa bile, Carron'daki büyük ölçekli demir işletmelerinin de ayırdında olduğunu anımsatıyor ve endüstri ölçeğinin bir işletmede görülen iş bölümü üzerindeki etkisinin bilincinde olduğunu söylüyor. Buna göre Smith, fabrika üretiminin özel öneminin daha o zamandan ayırdında bulunuyor (Hollander, 1973). Oysa Hollander'dan çok önce Schumpeter, Smith'in bile Sanayi Devrimi'ne giden yolu aralayan süreçlerin gerçek anlamının bilincinde olmadığını; dahası, bırakınız ölçek ekonomilerine özenmeyi, büyük ölçekli işletme konusunda oldukça olumsuz düşünceler taşıdığını; bu türün ancak kanal yapım ve işletmeciliği, ticaret ve finans sektörlerinde yaşam alanı bulabileceğini düşündüğünü söylemiş (Schumpeter, 1954: 150). Buna karşın, Smith'i Sanayi Devrimi'nin simgesi haline getirilmiş fabrika üretimi ile ilişkilendirmek için elinden geleni esirgemeyen Hollander, bu arada onun betimlediği iğne fabrikası örneğindeki bilgilerin doğrudan doğruya 1755 tarihli ünlü Fransız Ansiklopedi'sinden alındığını görmezlikten geliyor (Tribe, 1978: 12). Bu durumda, Smith'in iş bölümü tartışması, en az doğrudan gözleme olduğu kadar o günkü kuramsal yazına da dayanmaktadır. "Tümüyle" demiyoruz, çünkü Smith (2008 [1776]: 6-7) metninde on kişinin çalıştığı ve her bir işçinin iki üç farklı işi yaptığı böyle bir işletmeyi gördüğünü söylüyor. Bundan sonraki hesaplarını da bu örnek üzerinden sayısallaştırmayı yeğliyor. Smith'in iğne imalathanesi (*manufactory*) örneğine göre bir işçi kendi

başına, bir günde belki bir, ama en iyimser tahminle yirmiden az iğne yapabilecekken, üretim sürecinin –kimi zaman aynı işçinin iki üç işi peş peşe yaptığı– on sekiz alt birime ayrıştırılması sonucu, işçi başına üretim dört bin sekiz yüz gibi sayılara yükselmektedir.

Yukarıdaki örnekte Smith'in tek bir işletmeyi yakından gözlemlemeyi yeğlediği açıktır. Üstelik burada Smith'in yaptığı gözlemler bugün artık bizim "teknik" iş bölümü olarak adlandırdığımız bağlamda önemlidir. Ancak Smith bu örneği verdikten hemen sonra, imalathanenin içinde daha küçük ayrıntıları araştırmak yerine gözünü hemen iğne imalathanesinden dışarı çeviriyor ve bir dizi genelleme üzerinden tümevarımsal bir değerlendirmeye yöneliyor:

> "Başka her sanat ve imalatta, iş bölümünün etkileri şu pek ufak işlerdeki andırır. Ne var ki, bunların birçoğunda iş, ne böylesine ince bölümlere ayrılabilir, ne de işlem bakımından, böylesine basitleştirilebilir. Ancak, iş bölümü, her sanata ne denli sokulabilirse, emeğin üretici güçlerini o oranda artırmaktadır. Türlü zanaatlarda çeşitli uğraşların birbirinden ayrılmasının, bu fayda üstünlüğü dolayısıyla olduğu anlaşılıyor. Bu birbirinden ayrılma ise, genel olarak, çalışmanın ve gelişmenin en yüksek kertesinden yararlanan ülkelerde en ileri götürülmüş olmaktadır. Çünkü topluluk henüz yerinde sayarken bir tek adamın gördüğü iş, topluluğun daha ilerlemiş bir durumunda, birkaç kimsenin işi olmaktadır. İlerlemiş her toplulukta bir çiftçi, genel olarak çiftçiden başka bir şey değildir. Fabrikacı ise, salt fabrikacıdır. Tamam olmuş bir malulü meydana getirmek için gereken emek de, hemen her zaman çok sayıda işçi arasında bölüşülür. Keten ya da yünü yetiştirenden bezi ağartıp perdahlayacak yahut kumaşı boyayıp parlatacak olana varıncaya dek, bez ve yünlü yapımının her kolunda, kaç çeşit zanaat kullanılır" (Smith, 2008 [1776]: 7).[19]

19 *"In every other art and manufacture, the effects of the division of labour are similar to what they are in this very trifling one; though, in many of them, the labour can neither be so much subdivided, nor reduced to so great a simplicity of operation. The division of labour, however, so far as it can be introduced, occasions, in*

Smith, buradan tarıma, oradan da teknolojik yenilikçiliğin kökenlerini irdeleyerek bilgi sektörüne yöneliyor; bu sektörler arasında ve her birinin kendi içinde iş bölümünün aynı biçimde yaygınlaşmasıyla gelişme sağlandığını savunuyor. Yukarıdaki alıntıda görüldüğü gibi Smith yüzünü genele ve kurala çevirdiği zaman aslında onu ilgilendiren iş bölümü kavramının "teknik" ve "toplumsal" diye ayrışmadığını, daha doğrusu, onun bizim bugünkü kavramlarımızla yaklaşıldığında "teknik" iş bölümünü toplumsal iş bölümünün bir alt birimi olarak algıladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Kısacası, Smith, teknik iş bölümü ile toplumsal iş bölümünü birlikte ve ilkinden yol çıkarak ama ağırlığı ikincisine vererek ele alıyor (Arrighi, 2007: 54-5). Bu konunun sonunda vardığı sonuç, toplumsal-ekonomik bir karşılıklı bağımlılık ilkesi, Smith için toplumsal iş bölümünün birincil önemde olduğunun ve küresel düzeyde nasıl bir refah düzeyi faklılığına yol açtığının en iyi kanıtı:

> "Evet işte, bütün bu şeyleri inceler, her biri için nice başka başka emekler harcandığını göz önüne getirirsek, binlerce kişinin yardımı ve elbirliği olmaksızın, uygar bir ülkede, mal bakımından en solda sıfır bir kimsenin, pek yanlış olarak külfetsiz ve sade bildiğimiz, her zamanki biçimiyle bile donatılamayacağını anlarız. Gerçi, bir lordun pek aşırı gösterişi yanında, beriki eşyası elbette çok sönük, çok bayağı kalır. Böyle olmakla birlikte, bir Avrupa hükümdarı ile çahşkan, tutumlu bir köylünün eşyası arasındaki fark, her zaman bu köylününkilerle, on bin baldırıçıplak vahşinin yaşamı ve özgürlüğü konusunda de-

every art, a proportionable increase of the productive powers of labour. The separation of different trades and employments from one another, seems to have taken place, in consequence of this advantage. This separation too is generally carried furthest in those countries which enjoy the highest degree of industry and improvement; what is the work of one man in a rude state of society, being generally that of several in an improved one. In every improved society, the farmer is generally nothing but a farmer; the manufacturer, nothing but a manufacturer. The labour too which is necessary to produce any one complete manufacture, is almost always divided among a great number of hands. How many different trades are employed in each branch of linen and woollen manufactures, from the growers of the flax and the wool, to the bleachers and smoothers of the linen, or to the dyers and dressers of the cloth!" (Smith, 1976 [1776]: 9)

diği dedik nice Afrika kralının eşyası arasındaki kadar olmasa gerektir" (Smith, 2008 [1776]: 14).[20]

Kuşkusuz, "iş bölümü" kavramı Smith'in yapıtının temel açılım eksenini oluşturuyor. Buna karşılık, öte yandan, Smith deyince hemen akla gelen benzeti, "görünmez el", bu kitapta yalnız bir kez, o da ilgisiz bir yerde –karşılaştırmalı politik iktisat sistemleri kitabının ülkede üretilebilecek malların dışalım kısıtları konusunun tüccar davranışlarını irdeleyen altbaşlığının da altında– geçiyor:

> "Onun için, sermayesini elinden geldiğince yerli çalışmanın hayrına kullanmaya, böylelikle, o çalışmayı, ürünü en büyük değerde olabilecek biçimde yönetmeye çaba gösterdiğinden, herkes, toplulugun yıllık gelirini, ister istemez, imkân ölçüsünde çoğaltmak için didinir. Gerçekte, genel olarak, kamu menfaatini kollamaya niyeti olmadığı gibi, bu çıkarı ne derece gütmekte olduğunun da farkında değildir. Yerli çalışmayı tutmayı yabancı emeği desteklemeye yeğ tutmakla, yalnızca kendi güvenini gözetir. O çalışmayı, ürünü en büyük değerde olacak biçimde yönetmekle de, yalnız kendi kazancını düşünür; bunda, birçok başka hallerde olduğu gibi, görünmeyen bir el onu, hiç aklından geçmeyen bir amacı gütmeye iter. Bunun

20 "*...if we examine, I say, all these things, and consider what a variety of labour is employed about each of them, we shall be sensible that without the assistance and co-operation of many thousands, the very meanest person in a civilized country could not be provided, even according to what we very falsely imagine, the easy and simple manner in which he is commonly accommodated. Compared, indeed, with the more extravagant luxury of the great, his accommodation must no doubt appear extremely simple and easy; and yet it may be true, perhaps, that the accommodation of an European prince does not always so much exceed that of an industrious and frugal peasant, as the accommodation of the latter exceeds that of many an African king, the absolute master of the lives and liberties of ten thousand naked savages*" (Smith, 1976 [1776]: 16) Smith bu bağlamda bu tür bir vurgu yapmayı *Milletlerin Zenginliği*'nin yayımlanışından on yılı aşkın bir süre önce kafasına koymuş. 1763 tarihli bir öğrencisinin ders notlarında karşılaştırmanın İngiliz işçisiyle Kızılderili kabile lideri arasında yapıldığı bir kısım var: "*In an uncivilized nation, and where labour is undivided, everything is provided for that the natural wants of mankind require; yet, when the nation is cultivated and labour divided, a more liberal provision is allotted them; and it is on this account that a common day labourer in Britain has more luxury in his way of living than an Indian sovereign*" (Smith 1964 [1764]: 161).

aklından geçmeyişi, toplum için, her zaman, pek öyle kötü olmaz. Kendi çıkarı peşinden koşmakla, toplumun çıkarını, çoğu zaman, gerçekten onu kollamaya niyet ettiği zamandakine göre daha etkin şekilde kollamış olur. Kamu yararına ticaret ediyormuş gibi davrananlardan pek hayır geldiğini gördüğüm olmadı. Gerçekte, bu, tacirler arasında fazla rastlanmayan bir yapmacıklık olup, onları bundan vazgeçirmek için uzun söze gerek yoktur" (Smith, 2008 [1776]: 485).[21]

Hani "görünmez el" kavramı bu yapıtta hiç geçmese de olabilirdi diye düşünmeden edemiyoruz.[22] Kısacası, "iş bölümü"

21 *"But the annual revenue of every society is always precisely equal to the exchangeable value of the whole annual produce of its industry, or rather is precisely the same thing with that exchangeable value. As every individual, therefore, endeavours as much as he can both to employ his capital in the support of domestic industry, and so to direct that industry that its produce may be of the greatest value; every individual necessarily labours for order the annual revenue of the society as great as he can. He generally, indeed, neither intends to promote the public interest, nor knows how much he is promoting it. By preferring the support of domestic to that of foreign industry, he intends only his own security; and by directing that industry in such a manner as its produce may be of the greatest value, he intends only his own gain, and he is in this, as in many other cases, led by an invisible hand to promote an end which was no part of his intention. Nor is it always the worse for the society that it was no part of it. By pursuing his own interest he frequently promotes that of the society more effectually than when he really intends to promote it. I have never known much good done by those who affected to trade for the public good. It is an affectation, indeed, not very common among merchants, and very few words need be employed in dissuading them from it"* (Smith, 1976 [1776]: 477-8).

22 Öte yandan, "görünmez el" kavramı bu kitapla Smith'in önceki kitabı arasında bir süreklilik sağlaması, Smith düşüncesinin değilse bile benzetilerinin kalıcılığını sergilemesi açısından önemli: "Toprağın urunu her zaman ağağı yukarı besleyebileceği kadar insanı besler. Varsıllar yığının içinden en değerli ve istenir olanları seçerler, o kadar Yoksullardan ancak biraz daha çok tüketebilirler; doğal bencillik ve açgözlülüklerine karşın, yalnızca kendi rahatlarını gözetmekle, istihdam ettikleri binlerce kişinin emeğinden yalnızca kendi boş ve doyumsuz arzularını karşılamak amacını gütmekle, bütün sağladıkları ilerlemelerin ürününü yoksullarla paylaşırlar. Sanki görünmez bir el onları geçimliklerin bölüşümünü, neredeyse, eğer toprak insanlar arasında eşit bölüştürülmüş olsaydı ortaya çıkacak bolüşüm gibi gerçekleştirmeye yönlendirir; böylelikle, istemeden, bilmeden, toplumun yararına hizmet ederler, ve insansoyunun sürmesine olanak sağlarlar. Tanrı toprağı az sayıda efendi beyler arasında dağıtırken, bu bölüşümün dışında bırakılmış gibi görünenleri ne unuttu ne de yazgısına terk etti." ["*The produce of the soil maintains at all times nearly that number of inhabitants which it is capable of maintaining. The rich only select from the heap*

kavramını çıkarınca yapıtın belkemiği çöküyor; "görünmez el" kavramını çıkarınca aynı yapıt dimdik ayakta kalıyor.

Adam Smith'e Karl Polanyi'nin gözlükleriyle bakmak

Smith'i daha iyi değerlendirebilmek için Karl Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm* (1944) adlı kitabına bakmakta yarar var. Yüzeysel bir okumada hemen Smith'in en güçlü antiteziymiş izlenimini veren Polanyi, onu doğru değerlendirebilmemiz için bize önemli bir fırsat sunuyor görüşündeyiz. Karşı uçta görünen Polanyi için bile Smith'in önünde saygı ile eğilinmesi gereken kimi özellikleri varsa, bu durum bizim de bugün artık onun hakkını teslim etmemiz gerektiğini gösterir.

Ama biz önce Polanyi'nin Smith'e yönelttiği eleştiri oklarını üzerinde duralım. Polanyi'nin kullanmaktan elden geldiğince kaçındığı bir dizi kavram arasında "iş bölümü" yer alıyor. Bu kavramı oldukça seyrek, genellikle eleştirel bağlamda ve metin içinde geçtiği bir yerde de tırnak içinde[23] (Polan-

what is most precious and agreeable. They consume little more than the poor; and in spite of their natural selfishness and rapacity, though they mean only their own conveniency, though the sole, though the sole end which they propose from the labours of all the thousands whom they employ be the gratification of their own vain and insatiable desires, they divide with the poor the produce of all their improvements. They are led by an invisible hand to make nearly the same distribution of the necessaries of life which would have been made had the earth been divided into equal portions among all its inhabitants; and thus, without intending it, without knowing it, advance the interest of the society, and afford means to the multiplication of the species. When providence divided the earth among a few lordly masters, it neither forgot nor abandoned those who seemed to have been left out in the partition" (Smith, 1976 [1759]: 304-5; kendi çevirim)].

23 Bu bağlamda Polanyi coğrafi iş bölümünden söz ediyor. Tırnak kullanımındaki amacı, iktisadi insan dürtülerinin tetiklediği bir piyasanın birlikte getirdiği değil, coğrafi koşulların "bölüştürdüğü" bir "iş"e dikkati çekmek: "Yerleşik öğreti, bireyin takas eğiliminden yola çıktı; bu eğilimden yerel piyasaların ve iş bölümünün gerekliliği sonucunu çıkardı ve nihayet ticaretin, giderek dış ticaretin, hatta uzak mesafeler arası ticaretin, gerekliliği sonucuna vardı. Bugünkü bilgimizin ışığında bu mantığı nerdeyse tersine çevirmemiz gerekiyor: Gerçek başlangıç noktasını uzak mesafeler arası ticaret oluşturuyordu, bu da malların coğrafi konumu ve bölgeler arası "iş bölümünün" bir sonucuydu. Uzak mesafeler arası ticaret, çoğu zaman piyasaları ortaya çıkarıyordu. Yani takas ve pa-

yi, 1944: 58) kullanıyor. Smith için "iş bölümü" ve "piyasa" aynı madalyonun iki yüzü iken Polanyi'nin piyasaya odaklı çalışmasında "iş bölümü" kavramının nerdeyse sansürlenmesi üzerinde düşünülmeye değer bir konu. Üstelik Polanyi'nin kendisi Smith ve ardıllarının iş bölümü ile takas ve değişimi bir tutarak aynı yanılgıyı sürdüregeldiklerini söylemiş (Polanyi, 1944: 44). Yine Polanyi'ye göre cinsiyet, coğrafi konum ve mal donanımı farklılıklarından kaynaklanan iş bölümü toplum kadar eski bir gerçeklik (Polanyi, 1944: 44) ve bu nedenle de yeni bir oluşum olan kendi fiyatını kendi belirleyen piyasa ile bir göbek bağı yok. Öte yandan Polanyi'nin piyasa eleştirisi aynı zamanda onunla ayrılmaz bir bütün oluşturan insan doğasıyla ilgili bir varsayıma, "iktisadi insan" kavramına yönelik. Polanyi'nin Smith eleştirisi bu bakımdan onun insan anlayışını öne çıkarıyor:

> "Adam Smith gibi büyük bir düşünür, toplumdaki iş bölümünü piyasaların varlığına veya kendi deyişiyle, "insanın bir şeyi başka bir şeyle takas, trampa ve mübadele etme eğilimine" bağlı olduğunu öne sürüyordu. Bu cümle daha sonra "Ekonomik Birey" kavramına yol açacaktı. Geriye baktığımızda, geçmişin hiçbir yanlış yorumunun geleceğe dair boylesine doğru bir kehanet içerdiği görülmemiştir diyebiliriz" (Polanyi, 1944 [2008]: 86).[24]

---

ranın kullanıldığı durumlarda, alış-veriş faaliyetlerine yer veren, dolayısıyla da çoğu kez (ama kesinlikle her zaman değil), bazı bireylere, kendilerine atfedilen pazarlık eğilimlerine uyma olanağı tanıyan bir kurum çıkıyordu ortaya" (Polanyi, 2008 [1944]: 103). [*"The orthodox teaching started from the individual's propensity to barter; deduced from it the necessity of local markets, as well as of division of labor; and inferred, finally, the necessity of trade, eventually of foreign trade, including even long-distance trade. Ience of the argument: the true starting point is long-distance trade, a result of the geographical location of goods, and of the 'division of labor' given by location. Long-distance trade often engenders markets, an institution which involves acts of barter, and, if money is used, of buying and selling, thus, eventually, but by no means necessarily, offering to some individuals an occasion to indulge in their alleged propensity for bargaining and haggling"* (Polanyi, 1944: 58)].

24 *"No less a thinker than Adam Smith suggested that the division of labor in society was dependent upon the existence of markets, or as he put it, upon man's "propensity to barter, truck and exchange one thing for another." This phrase was later to*

Burada iki önemli nokta var. Birincisi, Smith, iş bölümü kavramını kendisi bulmamış, öncüllerinden öğrenmiş. Onlar iş bölümü bağlamında insanın ekonomik insana evrildiğini söyleyegelmişler. Smith, bu ilişkiyi tersine çevirmiş. Ona göre, takas ve alışveriş insanın doğasında var ve iş bölümü için çıkış noktası ki Polanyi bu görüşe hiç katılmıyor. Polanyi'ye göre (1944: 56, 61), bu davranış biçimi ancak piyasa ortamında belirginleşip etkinleşebiliyor. Yine Polanyi'ye göre her pazar da kendi fiyatını kendi belirleyen piyasa değil. Pazarlar pazaryerleri hep olagelmiş ama kendi fiyatını kendi belirleyen piyasa tarihte yeni bir olgu. Bu bağlamda Smith, yerel pazarlardaki iktisadi insan davranışı ile büsbütün ilişkisiz tarihdışılık özelliğini açıklarken "Adam Smith'in zamanındaki bir İskoç köyü" (Polanyi, 1944: 62; kendi çevirim) örneğini vermeden edemiyor. Gelelim ikinci önemi noktaya: Önceki yapıtında çok daha zengin bir insan doğasını ele alan Smith, bu yapıtı için bir kolaylaştırma aracı olarak daraltıcı bir varsayım yapıyor. Önceki kitabında insandaki yarar güdüsünü sınırladığını söylediği, yine aynı insan kişiliğinin önemli bir parçası olarak gördüğü, sempati duygusunun yerine, rekabeti koyuyor (Ekelund, Jr. ve Hébert, 1997: 100-1). Bu da insan doğasının tanımlanışı açısından indirgemecilik anlamına geliyor. Bu varsayımı yapmasaydı, iktisatta "kapalı sistem analizi"[25]nin temellerini atarak, ya da daha doğrusu fizyokratların attığı temelleri güçlendirerek, bir gün iktisadın kurucusu sayılmaya hak kazanamazdı. Ama bu varsayımı yaparak da eleştiri oklarını ister istemez ve haklı nedenlerle üstüne çekiyor.

Yukarıdaki kısa özetten Polanyi'nin Smith'in bir karşıtı olduğu, ikisi arasında akla kara arasındaki kadar büyük fark bulunduğu izlenimi edinilebilir. Oysa durum hiç de böyle değil. Polanyi, Smith'e kitabının pek çok yerinde olumlu sayılabilecek

yield the concept of Economic Man. In retrospect it can be said that no misreading of the past ever proved more prophetic of the future" (Polanyi, 1944: 43).

25 Yerleşik iktisada göre, iktisadın ele aldığı gerçekliğin kendisi, doğası gereği bir "açık sistem" olsa bile, o sistemin bilgisinin edinimi, ekonominin sanki kapalı bir sistemmiş varsayımıyla biçimselleştirilmesini gerektirebilir (Dow, 2002: 137).

nitelemelerle yaklaşıyor. İşte Smith'in öngörü yeteneğini teslim ettiği bir gözlem:

> "Şehirleşmenin ölümcül geri dönüşsüzlüğü çok basit bir gerçeğe dayanıyordu. Adam Smith'in sanayi işçisinin akılca toprakla uğraşanların en zavallısından bile daha geri olduğunu çünkü toprak işçisinin genellikle her işi yapabileceğini söylerken görmüş olduğu gerçeğe. Gene de, Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği*'ni yayımladığı tarihe kadar muhtaç durumda olanların sayısı endişe verici bir biçimde artmıyordu" (Polanyi, 2008 [1944]: 144).[26]

Smith burada iş bölümüyle birlikte gelen yabancılaşmanın olumsuz etkisinden, henüz mülksüzleşmişlerin yoksulluğunun ileri boyutlara ulaşmadığı bir ortamda söz edebildiği için övgü alıyor. Burada üzerinde durulan nokta salt iktisadi değil sosyal felsefi bir nokta. Polanyi, yine sosyal felsefi bir boyut içeren iktisat-siyaset ilişkisi gündeme geldiği zaman, Smith'in liberallerden çok farklı ve üstün bir bilimsel tavır sergilediği görüşünde:

> "İlk aşamada, toplumun korunması, iradelerini kabul ettirebilecek durumda olan yöneticilere düşer. Ama ekonomik liberaller, rahatça, ekonomik yöneticilerin toplum için yararlı olduğunu, siyasal yöneticilerin ise olmadığını varsayarlar. Doğrudan İngiliz yönetiminin Hindistan'ın bir şirket aracılığıyla yönetilmesinin yerini alması gerektiğini öne sürerken, Adam Smith pek de aynı varsayımı paylaşır görünmüyordu. Savunduğu şuydu: Yönetilenlerin zenginleşmesi vergi gelirlerini artıracağı için, yonetilenlerle yöntenlerin çıkarları arasında bir koşutluk vardır, oysa tüccarın çıkarları, doğal olarak, alıcının çıkarlarına ters düşer" (Polanyi, 2008 [1944]: 234).[27]

26 "*The fatal irreversibility of urbanization hinged upon the simple fact which Adam Smith foresaw when he described the industrial worker as intellectually the inferior of the poorest tiller of the soil, for the latter can usually take care himself to any job. Still, up to the time Adam Smith published his The Wealth of Nations pauperism was not increasing alarmingly*" (Polanyi, 1944: 92).

27 "*The protection of society, in the first instance, falls to the rulers, who can directly enforce their will. However, it is all too easily assumed by economic liberals that economic rulers tend to be beneficial, while political rulers do not. Adam Smith did*

Polanyi'ye göre Smith, "temkinli" (*cautious*) bir bilim insanı.[28] Üstelik, Smith'in "gerçekçilik duygusu" (*sense of realism*) da işin cabası:

> "Adam Smith, Locke[29]'un değerin emek kökeni üzerine yanılgılarını paylaşıyordu ama gerçekçiliği onu bu yanılgıyı tutarlı bir biçimde sürdürmekten korudu" (Polanyi, 2008 [1944]: 83).[30]

Bununla birlikte Polanyi'ye göre Smith'in de anlayamamış olabileceği kimi durumlar var ama bunlardan birini eğer anlayamadıysa burada suç onun değil:

> "Defoe[31], yetmiş yıl sonra Adam Smith'in bulup bulmadığından emin olamadığımız bir gerçeği yakalamıştı; piyasa sisteminin o zamanki geriliği, sistemin temel zayıflığını yansıtıyordu. Ne yeni tür zenginlik ne de yeni tür yoksulluk pek anlaşılacak gibi değildi" (Polanyi, 2008 [1944]: 166-7).[32]

Son olarak ve en önemlisi, kitabının başka bir kısmında Polanyi, Smith'i klasik politik iktisat geleneğinden ayırarak değerlendiriyor. Klasik politik iktisadı mekanik, doğaya ve doğal bilimlere öykünen, doğuştan sakat bir bilim türü olarak yerden

not seem to think so when he urged that direct British rule should replace administration through a chartered company in India. Political rulers, he argued, would have parallel interests with the ruled whose wealth would swell their revenue, while the merchant's interests were naturally antagonistic to those of his customers" (Polanyi, 1944: 165).

28 *"And even Adam Smith, in his cautious manner declared that it is not in the richest countries that the wages of labor are highest"* (Polanyi, 1944: 103). ["Adam Smith bile, o temkinli uslubuyla, işçi ücretlerinin en yüksek olduğu yerlerin en varlıklı ülkeler olmadığını söylüyordu" (Polanyi, 2008 [1944]: 158).]

29 John Locke (1632-1704), İngiliz düşünür.

30 *"Although Adam Smith had followed Locke's false start on the labor origins of value, his sense of realism saved him from being consistent"* (Polanyi, 1944: 124).

31 Daniel Defoe (1660-1731), *Robinson Crusoe* romanının yazarı da olan merkantilist iktisatçı.

32 *"Defoe had chanced upon the truth which seventy years later Adam Smith may or may not have comprehended; the underdeveloped condition of the market system concealed its inherent weaknesses. Neither the new wealth nor the new poverty was yet quite comprehensible"* (Polanyi, 1944: 110).

yere vururken, Smith'i ayrıştırılmamış bir insan bilimi anlayışını benimsediği için neredeyse yere göğe koyamıyor:

> "Doğru, Adam Smith maddi zenginliği ayrı bir çalışma alanı olarak ele almıştı; bunu büyük bir gerçekçilik duygusuyla başarmış olması, onu yeni bir bilimin, iktisadın kurucusu yaptı. Bütün bunlara karşın, onun için zenginlik toplumun, amaçlarına baş eğdiği toplumun, yalnızca bir yönüydü; tarihte varoluşlarını sürdürebilmek için çabalayan ulusların bir parçasıydı zenginlik ve onlardan ayrılamazdı. Bu görüşe göre, ulusların zenginliğini belirleyen koşulların bir bölümü bir bütün olarak ülkenin gelişen, durağan veya gerileyen konumundan kaynaklanıyordu; diğer bir bölümü ise, güvenliğin taşıdığı önemden ve güç dengesine bağlı ihtiyaçlardan kaynaklanıyordu; gene başka bir bölümü de, hükümet politikasının şehirlere veya köylere, tarıma veya sanayiye tanıdığı önceliklere göre, bu politika tarafından belirleniyordu; yani Adam Smith zenginlik sorununun ancak belirli bir siyasal çerçeve içinde ortaya konulabileceğine inanıyor ve buna "büyük halk kitlesinin" maddî zenginliği anlamını veriyordu... Ona göre, ekonomi alanı henüz bize bir iyilik ve kötülük ölçütü sağlayabilecek kendine özgü yasalara bağlı değil... Smith fiziksel anlamda doğayı bilinçli bir biçimde zenginlik sorununun dışında bırakmıştır... Doğal olanlar değil, yalnızca insanî unsurlar ele alınır. Kitabın başında biyolojik ve coğrafî unsurun dışarıda bırakılması son derece bilinçlidir... Politik iktisat bir insan bilimi olmalıydı; doğayla değil, insan için doğal olanla ilgilenmeliydi." (Polanyi, 2008 [1944]: 168-70)[33]

33 "*Adam Smith, it was true, treated material wealth as a separate field of study; to have done so with a great sense of realism made him the founder of a new science, economics. For all that, wealth was to him merely an aspect of the life of the community, to the purposes of which it remained subordinate: it was an appurtenance of the nations struggling for survival in history and could not be dissociated from them. In his view, one set of conditions which governed the wealth of nations derived from the improving, stationary, or declining state of the country as a whole; another set derived from the paramountcy of safety and security as well as the needs of the balance of power; still another was given by the policy of the government as it favored town or countryside, industry or agriculture; hence, it was only within a given political framework that he deemed it possible to formulate the question of wealth, by which he for one meant the material welfare of "the great body*

Yukarıdaki satırlardan anlaşıldığı üzere, Polanyi'nin yeğlediği Smith, salt iktisatçı olmayıp sosyal bilimci kimliğini koruyan gerçek Smith. Bu Smith aslında Polanyi'nin de bir öncülü, atası. Liberallerin üzerine kat kat giydirdiği yorumlardan bir kez arındırıldı mı, Smith'in Polanyi ile ortak yanları hemen görülmeye başlıyor. Bugünkü neoliberallerle Smith'in arasında dağlar kadar fark olduğunu söyleyen ve onu neoliberalizmin eleştirisi konusunda aynı cephede konuşlandıran Arrighi de bu durumun ayırdında.[34] Bence Smith'in yapıtında öne çıkan, bugün için çarpıcı nitelikteki kimi daha önemli öngörüleri, aslında onun salt iktisatla sınırlı kalmayan bu sosyal bilimci kimliğinden kaynaklanıyor. Bu bakımdan Smith, John Stuart Mill, Karl Marx ve Max Weber gibi büyük çağcıllarımızın ilki. Onun önceki yapıtında babasız bir dünya ile ilgili sözleri[35] modernizmin başını imliyor, tıpkı Weber'in yeryüzünün büyüsünün kaçması ya da kutup gecesi ile ilgili sözlerinin[36] bir devri sonlandıracağı gibi.

of the people."... In his view nothing indicates the presence of an economic sphere in society that might become the source of moral law and political obligation... Nature in the physical sense was consciously excluded by Smith from the problem of wealth... not the natural, but only the human factors enter. This exclusion of the biological and geographical factor in the very beginning of his book was deliberate... Political economy should be a human science; it should deal with that which was natural to man, not to Nature." (Polanyi, 1944: 111-2)

34 "*The dogmatic belief in the benefits of minimalist governments and self-regulating markets typical of the nineteenth-century 'liberal creed,' or the equally dogmatic belief in the curative powers of "shock therapies" advocated by the Washington Consensus in the late twentieth century, were completely alien to Smith. Indeed, he would probably have agreed with Karl Polanyi's contention that such beliefs are utopian and unworkable.*" (Arrighi, 2007: 43) ["19. yüzyıl 'liberal öğreti'sinin tipik bir özelliği olan enazcı hükümetlere ve kendi kendini yöneten piyasalara duyulan saplantılı inanç, ya da 20. yüzyıl sonlarında Washington Oydaşlığı'nca seslendirilen 'şok tedavi'lerin sağaltıcı gücüne yönelik aynı derecede saplantılı inanç, Smith'e bütünüyle yabancıydı. Polanyi'nin bu tür inançların gerçekdışı ve uygulanamaz olduğu savına büyük olasılıkla katılırdı." Benim çevirim]

35 "*... the very suspicion of a fatherless world must be the most melancholy of all reflections...*" (Smith, 1976 [1759]: 383) ["... dünyanın bir babası olmayabileceğinin kuşkusu bile tüm düşüncelerin en kasvetlisi olmalıdır..." ; kendi çevirim]

36 "... disenchantment of the world..." [...yeryüzünün büyüsünün kaçması..." kendi çevirim], (Weber, 1991 [1919]: 155) ve "*No summer's bloom lies ahead of us, but rather a polar night of icy darkness and hardness...*" ["Önümüzde uzanan çiçeklenmiş bir yaz değil, buzul karanlığın ve sertliğin egemen olduğu bir kutup gecesidir ..." kendi çevirim], (Weber, 1991 [1919]: 128).

Majestelerinin imparatorluğu ve dünyanın geleceği

Smith'i bugünkü yerleşik neoklasik iktisadın ve neoliberalizmin babası değil, çok yönlü ve bütüncül bir sosyal bilimci olarak önemseyebildiğimiz zaman, onun uzun soluklu öngörülerinin ayırdına varabiliyor ve onları günümüz tartışmaları çerçevesinde yeniden değerlendirebiliyoruz. Bu son kısımda böyle birkaç öngörü örneği üzerinde duracağız.

Smith'in zamanı için çok ileri görüşlü bir öngörüsü Britanya İmparatorluğu ile onun sömürgesi olan Amerikan sömürgeleri arasındaki ilişkilerin gelecekteki olası seyrine ilişkin. Smith'in bu konudaki öngörüsünün ve etkisinin ayırdına Polanyi varıp hakkını teslim etmiş:

> "Anti-emperyalizmi Adam Smith başlatmış ve böylece yalnızca Amerikan Devriminin değil, bir yüzyıl sonrasının Küçük İngiltere[37] hareketinin de haberciliğini yapmıştı." (Polanyi, 2008 [1944]: 289)[38]

Bu bağlamda Smith, uzun dönemde demokratik temsilcilik ve vergi yükümlülüğü dengesinin kurulması durumunda böyle bir imparatorluğun ekonomik merkezinin ister istemez İngiltere'den (Londra'dan) Kuzey Amerika'ya (New York'a) kayması gerekeceğini savlıyor:

> "O ülkenin şimdiye dek zenginlik, nüfus ve bayındırlık bakımından ilerleyişi öyle olmuştur ki, yüz yılı pek aşmayan bir zaman geçmekle, Amerika'nın vergi hâsılatı belki Britanya'nınkini geçebilir. O zaman, imparatorluk merkezi, doğal olarak, im-

37 Küçük İngiltere hareketi Güney Afrika'daki İkinci Boer Savaşı (1899-1900) sırasında yaygınlaştı. Liberaller arasında yaygın olan ve tutucularca ağır biçimde eleştirilen Küçük İngiltereciler emperyalist amaçlarla kendi coğrafi sınırlarının ötesine taşmayan bir İngiltere'yi savunuyorlardı. İşçi Partisi İktidarı sırasında, İkinci Dünya Savaşı ertesinde sömürgelerin çoğunun elden çıkarılması ile bu amaç büyük ölçüde gerçekleşti. Bugün de aynı deyim bu kez Avrupa Birliği karşıtı İngiliz tutucuları için kullanılmaktadır.

38 "*Anti-imperialism was initiated by Adam Smith, who thereby not only anticipated the American Revolution but also the Little England movement of the following century.*" (Polanyi, 1944: 212)

paratorluğun tümünün genel savunmasında ve desteklenmesinde en çok yardım payı olan kısmına taşınır." (Smith, 2008 [1776]: 690)[39]

Smith kitabının en sonunda bu konuya geri dönme gereğini duyuyor ve bu kez yukarıdaki seçenek gerçekleştirilemezse ne yapılması gerektiğini ele alıyor:

> "Büyük Britanya'yı yönetenler, yüzyılı aşkın bir zamandan beri, Atlas Denizi'nin Batı yakasında büyük bir imparatorlukları olduğu kuruntusu ile halkı oyalamışlardır. Ama bu imparatorluk bugüne dek var olan, bir imparatorluk değil, bir imparatorluk tasarımı; bir altın madeni değil, bir altın madeni tasarımıdır. Öyle bir tasarım ki, pek pek büyük masrafa mal olmuştur, olmaktadır; öylece sürüp giderse, hiçbir kâr getirmesi ihtimali bulunmaksızın, pek büyük masrafa mal olması muhtemeldir...
>
> Kendileri kapıldıkları kadar belki halkı da içine daldırdıkları bu yaldızlı rüyayı, yöneticilerimizin ya gerçekleştirmeleri ya da bu rüyadan uyanıp, halkı da uyandırmaya çalışmaları zamanı artık elbette ki gelmiştir.
>
> Bu tasarım gerçekleştirilemeyecekse, ondan vazgeçilmelidir. Britanya imparatorluğu illerinden hiçbiri tüm imparatorluğun ayakta tutulması yolunda katkıda bulundurulamıyorsa, Büyük Britanya'nın, bu illeri savaş zamanında savunma ve barış zamanında mülki ve askeri örgütlerinin herhangi bir kısmını desteklemeye masrafından kurtulmasının ve gelecekteki özlem ve amaçlarını hal ve vaktinin gerçek yetersizliğiyle uzlaştırmaya çalışmasının elbette ki sırasıdır." (Smith, 2008 [1776], II: 486)[40]

---

39 *"Such has hitherto been the rapid progress of the country in wealth, population and improvement, that in the course of little more than a century, perhaps, the produce of American might exceed that of British taxation. The seat of empire would then naturally remove itself to that part of the empire which contributed most to the general defence and support of the whole."* (Smith, 1976 [1776] II, 1976: 140)

40 *"The rulers of Great Britain have, for more than a century past, amused the people with the imagination that they possessed a great empire on the west side of the Atlantic. This empire, however, has hitherto existed in imagination only. It has hitherto been, not an empire, but the project of an empire; not a gold mine, but the project of a gold mine; a project which has cost, which continues to cost, and which, if pursued in the same way as it has been hitherto, is likely to cost, immense ex-*

Bu öngörü her iki bakımdan da haklı çıkmış. Birincisi, gerçi Britanya-Amerika birliği tek çatı altında korunamamış ama iktisadi merkez, imparatorluğun değil, dünya ekonomisinin merkezi olarak Londra'dan New York'a kaymış. İkincisi, Britanya İmparatorluğu er ya da geç ayağını yorganına göre uzatmak ve küçülmek zorunda kalmış. Bu süreç her iki boyutuyla da ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gözle görünür hal almış. Yani Smith, yüz elli yılı aşkın bir süre sonrasıyla ilgili bir öngörüde bulunmuş. Burada söz konusu olan zaman dilimi iktisatçıların "uzun dönem"den anladığını kat kat aşıyor ve Braudel'in 20. yüzyıl tarihçiliğine kazandırdığı, değişime dirençli yapıların ağır aksak evrildiği "uzun dönem" (*la longue durée*) ile örtüşüyor. Hatta az sonra alıntılayacağımız bir başka bölümde Smith (1976 [1776], II: 141), kendisinden "birkaç" yüzyıl sonra gelecek *Annales* tarihçilerine nispet yaparcasına iki üç yüzyıldan "kısa süre" (*short period*) diye söz ediyor.

Smith'in bu öngörüsü aynı zamanda günümüzde yeni bir ilgi odağına dönüşen imparatorluk tartışmaları (Hardt ve Negri, 2000; Balakrishnan, 2003; Mann, 2003; Wood, 2003) açısından da yol gösterici nitelikte. Amerika Birleşik Devletleri'nin küresel egemenliğinin bir dünya imparatorluğuna dönüştürülmesine yönelik politik arayış ve kuramsal tartışmalar, Smith'in sorunsalıyla doğrudan örtüşüyor. Berlin Duvarı'nın çöküşünden sonra gündeme oturan ancak kısa sürede Afganistan ve Irak'ta suya düşen Amerikan İmparatorluğu düşü, iktisadi güçle askeri güç arasındaki ilişkiyi iyi kuramamaktan ve imparatorluk tasarımının yararını ve getirisini yol açacağı masraflarla dengeleyememekten kaynaklanıyor. Bugün gelip dayandığı-

---

pence, without being likely to bring any profit... It is surely now time that our rulers should either realize this golden dream, in which they have been indulging themselves, perhaps, as well as the people; or that they should awake from it themselves, and endeavour to awaken the people. If the project cannot be completed, it ought to be given up. If any of the provinces of the British empire cannot be made to contribute towards the support of the whole empire; it is surely time that Great Britain should free herself from the expence of defending those provinces in time of war, and of supporting any part of their civil or military establishments in time of peace, and endeavour to accommodate her future views and designs to the real mediocrity of her circumstances." (Smith, 1976 [1776], II 486)

mız noktada, düşsel imparatorluk tasarımına inancını kaybetmiş, ayağını yorganına göre uzatma gerçeğiyle yüzleşmek zorunda kalan bir Amerika ile karşı karşıyayız. ABD, istese de istemese de, bugün artık 21. yüzyılın küresel imparatorluğu değil, küçülen bir gücü olmak zorunda.

Burada bir ayraç açıp gerek Britanya İmparatorluğu'nun gerekse Amerikan imparatorluk tasarımının gerileyişinde karşımıza çıkan ama Smith'in gözünden kaçmış bir unsura değinmek istiyorum. Bence Smith iktisadının yumuşak karnı, para konusu. İngiltere'nin 18. yüzyılda gerçekleştirdiği finansal devrimi, Smith, tıpkı iktisatla ilgilenen filozof arkadaşı David Hume[41] gibi, hemen hiç anlayamamış. İğne fabrikasında iş bölümünü gözlemlerken hem Londra hem de İngiltere taşrasında sermaye birikimi ve sanayileşmede önemli bir işlev üstlenen finans sektörünün o zamanki nüvelerini gözden kaçırmış. Ama daha da önemlisi, Britanya hükümetlerini tutumluluğa özendirirken, eğer aynı hükümetlerin nasıl olup da tutumsuzluğu göze alabildiklerini, gelir kaynaklarını aşan harcamaları gerçekleştirebilecek duruma hızla yaklaştıklarını sorgulayacak olsaydı, gözünün önünde gerçekleşmekte olan finansal devrimi görebilecekti. 18. yüzyılın ilk yarısında geliştirilen yeni kamu borçlanması sistemi gerçek bir kurumsal yenilik örneğiydi ve ülkenin hem ekonomik hem de askeri gücünün birlikte büyümesini sağlamakta çok önemli bir işlev üstlenmişti (Winch, 1967: 121, 124). Ama Smith'in bu konudaki eksikliğini ardından gelen iktisatçıların para konusundaki katı tutumu örtbas etmiş. Klasik politik iktisatçılar merkantilistlerin gözünü kamaştıran para olgusuna bir tepki olarak uzun dönemde paranın gerçek ekonomik değerleri etkilemediği, bir tül olduğu ve paranın miktar kuramının tartışmasız doğruluğu görüşlerini benimsediği ölçüde (Ekelund, Jr. ve Hébert 1997: 133-8) para konusu konuşulmaz olmuş. Aşağı yukarı Keynes'e kadar bu konu bir tabu olarak kalmış. İktisat tarihçileri ancak çok sonradan görebilmiş bunu; Smith'in ardılı politik iktisatçılar ise hemen hiç görememiş. Görebilenlerin ara-

41 David Hume (1711-1776), İskoç Aydınlanması'nın önde gelen tarih ve iktisada da meraklı düşünürü.

sında Braudel (1984 [1979]: 375-6, 384-5) ve onun izinden giden Giovanni Arrighi (1994) de var. Üstelik Arrighi (2007: 64), parayı salt bir ödeme aracı olarak gören Smith'in bu konudaki yetersizliğinin de ayırdında bulunuyor.

Arrighi (2007), "Yeni Amerikan Yüzyılı" diye biçimlendirilmek istenen 21. yüzyılda, Amerikan imparatorluk tasarımının "teröre karşı savaş"ın ağırlığı altında şimdiden ezilmesi ve Çin'in "önlenemeyen" yükselişi ile ilgili kimi öngörülerde bulunmak amacıyla, –önceki yapıtında Braudel, Schumpeter ve Polanyi'den yola çıkmışken– kuramsal esin kaynağı olarak Smith'e dönme gereğini duyuyor. Arrighi, Smith'in bir yandan, soyut düzeyde, İskoç Aydınlama düşünürleri gibi, piyasa ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte toplumların "sivilleşeceği" ve bu bağlamda eşitliğin artacağına inandığını, diğer yandan da dünya ölçeğinde coğrafi keşiflerin sonucunda artan ticaret ve uluslararası iş bölümüne karşın hiç de böyle bir gidişin gerçekleşmediğinin bilincinde olduğu gözleminden yola çıkıyor:

> "Amerika'nın keşfi ve Doğu Hint ülkelerine Ümit Burnu üzerinden bir geçidin keşfedilmesi, insanlık tarihinin yazdığı en büyük ve en önemli iki olayıdır. Bunların daha şimdiden pek büyük sonuçları olmuştur. Gelgelelim, bu keşiflerin yapılışından bu yana geçen iki üç yüzyıllık kısa zaman içinde doğurdukları sonuçları bütün genişliği ile görebilmek kabil değildir. Bundan böyle o büyük olaylardan insanlığa gelecek iyilik ya da kötülüklerin neler olabileceğine insan aklı kestiremez. Dünyanın en ücra bölgelerini az çok bir araya getirip, birbirlerinin gereksinmelerine çare bulmalarını, zevklerini artırmalarını ve çalışmalarını özendirmelerini mümkün kılmakla, genel eğilimleri hayırlı olacak gibi gözükür. Fakat gerek Doğu Hint ülkelerinin gerek Batı Hint Adaları'nın yerlileri için bu olaylardan doğabilecek bütün ticari faydalar, o olayların sebep olduğu korkunç felâketler için gömülüp kaybolmuştur. Ama öyle görülüyor ki, bu felâketler o olayların doğasındaki bir şeyden daha çok, rastlantıdan ileri gelmiştir. Tam keşiflerin yapıldığı sırada, kuvvet üstünlüğü Avrupalılar tarafında, tesadüf, öy-

lesine ağır basıyordu ki, o ücra ülkelerde, Avrupalıların cezaya çarpılmadan her türlü muafiyetle iş görmeleri mümkündü. Belki bundan böyle o ülkelerin yerlileri güçlenebilir ya da Avrupa yerlileri çelimsiz düşebilir ve dünyanın bütün çeşitli bölgelerinin ahalisi, karşılıklı korku ilham ederek, bağımsız milletlerin adaletsizliğini önleyip, onları birbirlerinin haklarına saygı gibi bir şey gösterir hale getirecek tek araç olan yürekliliğe ve kuvvet eşitliğine ulaşabilirler. Ancak, görülüyor ki, bütün ülkelerden bütün ülkelere yapılan geniş bir ticaretle doğal olarak yahut daha doğrusu, ister istemez birlikte götürülen bilginin ve her türlü ilerleme ürünlerinin karşılıklı olarak birbirlerine iletilmesi kadar bu kuvvet eşitliğini kurması muhtemel bir şey yoktur." (Smith, 2008 [1776]: 690-1)[42]

Smith burada, bugünün terimleriyle Kuzey ve Güney arasındaki yapısal güç farklılığının, piyasa ekonomisinin eşitleyici sonuçlarını engelleyebildiğini saptayıp, küresel eşitsizlik dediğimiz günümüz dünya düzeninin çok önemli bir özelliğine dik-

42 *"The discovery of America, and that of a passage to the East Indies by the Cape of Good Hope, are the two greatest and most important events recorded in the history of mankind. Their consequences have already been very great: but, in the short period of between two and three centuries, which has elapsed since these discoveries were made, it is impossible that the whole extent of their consequences can have been seen. What benefits, or what misfortunes to mankind may hereafter result from those great events, no human wisdom can foresee. By uniting, in some measure, the most distant parts of the world, by enabling them to relieve one another's wants, to increase one another's enjoyments, and to encourage one another's industry, their general tendency would seem to be beneficial. To the natives, however, both of the East and West Indies, all the commercial benefits which can have resulted from those events have been sunk and lost in the dreadful misfortunes which they have occasioned. These misfortunes, however, seem to have arisen rather from accident than from any thing in the nature of those events themselves. At the particular time when these discoveries were made, the superiority of force happened to be so great on the side of the Europeans, that they were enabled to commit with impunity every sort of injustice in those remote countries. Hereafter, perhaps, the natives of those countries may grow stronger, or those of Europe may grow weaker, and the inhabitants of all the different quarters of the world may arrive at that equality of courage and force which, by inspiring mutual fear, can alone overawe the injustice of independent nations into some sort of respect for the rights of one another. But nothing seems more likely to establish this equality of force than that mutual communication of knowledge and of all sorts of improvements which an extensive commerce from all countries to all countries naturally, or rather necessarily, carries along with it."* (Smith, 1976 [1776]: 141)

kati çekmiş oluyor. Bununla da yetinmeyip, bu sorunun kendisinden sonra daha uzun bir süre gündemde kalabileceğini okurlarına duyumsatıyor.

Arrighi (2007: 8, 41, 43)'ye göre Smith'i ilgilendiren iktisadi büyüme sorunsalı, Marx ve Schumpeter'de en iyi betimini bulan kapitalist büyüme kuramından çok farklı bir şeydi. Üstelik Smith kapitalizmin sözcülüğüne soyunmadığı gibi, neoliberallerin bayıldığı gibi aşkın bir piyasa ekonomisinin çekiciliğine de hiçbir zaman kapılmadı. Ona göre, piyasalar yönetim erkinin elinde birer araçtı. Bu bakımdan Smith'in kavramsal çerçevesi, Çin gibi, kapitalist olmayan bir piyasa ekonomisini anlamakta bize Marx ve Schumpeter'in büyüme kuramından daha yararlı olmalıdır.

Eğer Smith 21. yüzyılı daha iyi anlamamız açısından da bize bir bakış açısı sunabiliyorsa, yukarıda değindiğim diğer örnekle birlikte ele alındığında, modern sosyal bilimcilerin yalnızca en eskisi değil, aynı zamanda öngörüleri bugüne kadar en doğru çıkmış olanı ve belki de en uzak görüşlüsü. Ancak, uzakları böylesine iyi görürken, Schumpeter'inki gibi kimi değerlendirmelere göre kendi burnunun ucunu görememiş. Sanayi Devrimi'nin teknik iş bölümünün çığırından çıkararak dünyasını nasıl altüst edeceğini hiç düşünememiş. Merkantilizm ve korumacılıktan karşıt sisteme kesin ve hızlı bir geçiş olamaz, olsa olsa ona yavaş yavaş ve bir ölçüde yaklaşılabilir deyip durmuş, oysaki yaygın bir görüşe göre 19. yüzyıl başında Polanyi'nin anlattığı gibi bir kopuş gerçekleşmiş. Öte yandan Smith, bu bakımdan torunları olma savıyla ortalıkta dolaşan neoliberallerin şok tedavi yöntemlerinin sığlığını ve yanlışlığını bağıra bağıra söylemiş ama anlayana sivrisinek saz... Belki de uzakları iyi görmenin bir bedeli yakındaki bazı önemli şeyleri gözden kaçırmak. Bu bedelin zaman zaman göze alınmaya değer olduğu dersini Smith'ten öğreniyoruz. Sosyal bilimcilerde miyopluğun alıp yürüdüğü günümüzde bu bizim Smith'ten çıkarmamız gereken çok önemli bir derstir.

Adam Smith'te Yanılabilirlik Fikrinin Güncelliği

A. DİNÇ ALADA

Adam Smith'in 1750'lerde yazdığı ama yaşarken yayımlamadığı felsefi eserlerinden, 1759'da yayımlanan *Ahlaki Duygular Kuramı* ile 1776 yılında kaleme aldığı *Milletlerin Zenginliği*'ne, düşünürün ölüm yılı olan 1790'a dek süren fikir serüveni içinde üç hipotezin geçerliliği araştırılacaktır. *İlk olarak*, doğrudan iktisat biliminin (ya da ekonomi politiğin) metinlerinde yer alan insan davranışlarına ilişkin ön kabuller, iktisadı toplumsal bilimler ya da moral bilimler içinde tanımlayarak değerlendiren çalışmalara göre farklılaşmaktadır. Ayrı bir bilim dalı olarak iktisadın toplumsal bilimlerin içinde iktisattan ayrışması felsefeye bakışlarını da değiştirmektedir. *İkinci* hipotez ilkine yaslanmaktadır. Epistemolojik olarak, tek başına iktisada (ya da ekonomi politiğe) nazaran iktisadın da içinde olduğu toplumsal bilimler ailesi, bilginin kökeni ve niteliğinin değerlendirilmesi açısından, çağdaş bilgi kuramcılarının yaklaşımlarını, örneğin Karl Popper'in evrimci bilgi kuramının yapı taşlarını 200 yıl öncesinden keşfedebiliyordu. Bu keşfin bir anlamı da bu erken çalışmalarda, bilginin yanılabilir, tümevarımcı ve tümdengelimci, *a priori* ve *a posteriori* yöntemlerin birbirlerini tamamlıyor oluşlarıdır. İktisat (ya da ekonomi politik) ayrıştığı ölçüde bu bilgi edinme yolları arasındaki tamamlayıcılık daha ziya-

de yerini zıtlığa, çekişmeye bırakabilmiştir. *Üçüncü* hipotez, iktisadın toplum bilimleri ailesinden ayrıştığı ölçüde belirsizliği ya da yanılmayı daha ziyade azaltılması gereken bir sorun olarak değerlendirdiği görülmektedir. Buna bağlı olarak iktisatta istikrar ya da denge denildiği vakit bu "idealize edilmiş"[1] aktörlerin tutumlarının toplam sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Oysa iktisadın toplum bilimlerin bir parçası olarak değerlendirildiği çalışmalarda belirsizlik ya da yanılma, doğallıkla hatalardan ders alarak yeni çözümlemelere yönelme arayışına kapı aralayan bir çerçeve kazanmaktadır. Bu durumda istikrar ve denge sadece iktisadi önceliklere göre tanımlanmadığından, örneğin toplumsal istikrar hedefi ve önceliği, bireysel, sınıfsal, kurumsal ve kamusal tepkileri göz önünde tutan bir denge ya da düzen anlayışı olarak okunmalıdır.

* * *

20. yüzyılın önemli felsefecilerinden Karl Popper, mantıksal pozitivizme ve deneyciliğe karşı denemeler ve yanılmalar üzerine kurulu bilgi kuramını (kova kuramına karşı ışıldak kuramı) (Popper, 1975b: 341-61) geliştirirken, iki önemli tesbitte bulundu: a. Bekleyişsel özelliğe sahip bilgilerimiz, gözlemler ve deneylerden önce, yanılabilir ve tahminî olma özelliği ile genetik-arka plan bilgilerimizden kaynaklanmaktadır (Popper, 1975a: 71); b. Bekleyişsel bilgilerimiz ya da kuramlarımızın hayal kırıklığına uğraması gerçek ile temas ettiğimiz noktadır ve bu hayal kırıklıkları hatalarımızın keşfedilmesi, ayıklanması için gerçeğin bize öğrettiği "pozitif" birer tecrübedir (Popper, 1975b: 360). Popper'in evrimci bilgi kuramının temelinde yer alan bu yaklaşımın 200 yıl öncesinde genç Smith tarafından öne sürülerek geliştirilmiş olduğu görülmektedir.[2]

---

1 Bkz. Korkmaz (2008: 43, 45, 60, 70).

2 Bu şaşırtıcı bağın aslında fikirler tarihi içinde ayrıca irdelenmesi gereken bir macerası olduğu açıktır. Smith'ten Darwin'e doğru kurulan bağ için bkz. (Brown, 1992: 337 n.22). Bu bağa ilişkin olarak F. H. Hayek'in iki temel eserinde sunduğu bir dizi kaynağa da bakmak ufuk açıcı olacaktır: (Hayek, 1960: 433-34 n. 22; 436), (Hayek, 1982: 23, 152-3). Geriye doğru bu iz sürüş karşımıza sosyal bilimler ve iktisat felsefesi bakımından sıra dışı bir sonucu da çı-

Smith'in *Milletlerin Zenginliği* öncesinde yazdığı eserler arasında yer alan *Dışsal Duyular Üzerine* adlı kısa felsefi çalışmasında[3], Berkeley'in *Yeni Bir Bakış Kuramına Yönelik Denemeler* (1709) kitabını temel alarak, gözleme dayanmayan ön bilgi ya da arka plan bilginin karakterini hayvanlar dünyasından, insanın bebeklik ve çocukluk döneminden verdiği örneklerle ortaya koymaktadır. Tüm canlıların elde ettiği bilginin doğrudan duyuları, yani görerek, dokunarak, duyarak, tadarak, koklayarak *değil*, gözlem ve tecrübelerini önceleyen kendi ifadesi ile "sezgisel", yanlış anlamaları engellemek için bugünün karşılığı ile söylenirse, "genetik" temele dayandığını ileri sürmektedir. Smith, Berkeley'in eserine yaptığı vurgularla öne çıkardığı "Bakış"ı (Vision), duyular vasıtasıyla yapılan gözlemin tam karşısına koyarak, bilginin kaynağının ilki olduğunu örneklerle göstermektedir. Tuhaf bir benzerlikle Smith de 200 yıl sonra Popper'in yapacağı gibi (Popper, 1981: 67-78) aklın ve bilimin gelişimine ilişkin kuramını geliştirirken hayvanlar dünyasından, insanın çocukluk evresinden örnekler veriyordu:

> "Çocuklar çok erken bir dönemde [doğumdan birkaç ay sonra bile], kendilerine gösterilen farklı özelliğe sahip elle tutulur nesnelerin mesafesini, şeklini ve büyüklüğünü bildikleri anlaşılıyor; bu durumda ben bu tür sezgisel algıların olabileceğine inanmaya hazırım... *Bakışın* mutat perspektifinin, *gözlem ve deneyden* iyice *öğrenilemeyecek* olan oldukça ayırt edici bir kavranışı var" (Smith, 1982: 164, *abç*).

Smith, biyolojik bakışını yansıtan bu saptamalarını sözü edilen eserinde peş peşe örneklerle açıkça dile getirmektedir. Aym eserde, evrimci bilgi yaklaşımını ortaya koyan tesbiti ise şöyledir:

---

karmaktadır: doğa bilimlerinde Darwin ve genetik bilimcilerin açtığı çığır, bir ölçüde, Hume, Smith ve diğer İskoç düşünürlerinin katkılarına, kısaca sosyal bilimler felsefesine de bağlı olarak ortaya çıkmıştır.

3 Smith'in ölümünden beş yıl sonra 1795'te iki arkadaşı, Joseph Black ve James Hutton'ın derlediği Felsefi Konular Üzerine Denemeler'de yer alan Dışsal Duyular Üzerine adlı çalışmanın ne zaman yapıldığı tam olarak bilinememekle birlikte 1750-1757 arasında olduğu kuvvetle muhtemeldir [Karş., (Wightman, 1982: 133) ve (Brown, 1992: 333-337)].

"Sıra dışı ve beklenmedik ses, her zaman, onu uyaran neden olarak veya ondan hareketle meydana gelen bazı dışsal varlık ya da şeylere bakmaya bizi yöneltiyor. Ses... *sadece bir duyumsama* olarak dikkate alındığında... bize herhangi bir alarm uyarısında bulunmayacaktır... tüm hayvanlar ve geriye kalanlar içinde insanlar bu alarmı belli derecelerde hissederler, sıra dışı ve beklenmeyen ses birden başlar, gittikçe yükselir ve onu oldukça temkinli ve dikkatli hale getirir. Bu tesir de aniden ve birdenbire ortaya çıkar, *geçmiş gözlem ve deneyimlerin yeniden toplanmasını beklemeyecek* olan, sezgisel bir telkinin her türlü izini taşıyan *intiba* Tabiatın eli tarafından *sarsılır*" (Smith, 1982: 168, *abç*).

Smith, *Dışsal Duyular Üzerine*'de canlılar dünyasında aklî gelişmenin adımlarını değerlendirirken ortaya koyduğu, doğrudan duyulara dayalı gözlemler yerine deneme-yanılma ve öğrenme [ya da öğrenmeme, öğrenememe] felsefesini *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda da işlemeye devam etmiştir. *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın daha ilk sayfasında Smith bu felsefî temelden hareket edeceğini duyuruyordu:

"Başka insanların ne hissettiklerine dair *doğrudan deneyime* sahip olmadığımız gibi onların nasıl etkilendiklerine dair hiçbir fikir oluşturamayız; ancak benzer koşullarda bizim ne hissetmemiz gerektiğini *tahayyül* edebiliriz" (Smith, 1979: 9, *abç*).

İnsanı diğer canlılardan farklılaştıranın, sempati (sympathy) ve tahayyül (imagination) eylemi olduğunu belirleyerek, evrimci bilgi kuramını yine kendi deneme-yanılma-öğrenme anlayışının üzerine bina etmektedir.

"Bizi ilk olarak altüst eden duyularımızın nesnesi *değil*, fakat tahayyül fikridir" (Smith, 1979: 29, *abç*).

İnsanın yanılabilirliğini, duyuları ile elde ettiği sonuçlar üzerinden değil, bekleyişleri, umutları, tahminleri ve fikirlerinin ters yüz olması ile başlatmaktadır. Değişimi tetikleyen, insanın kendine çeki düzen vermesini teşvik eden bu yanılgı anı

olmaktadır. Smith, kamuya yaklaşımını ve adalet düşüncesini de aynı felsefe içinde değerlendirmektedir. Kamu otoritesinin düzenleyiciliği devreye girdiğinde Smith insanın yanılabilirliği yaklaşımına bir ilave yapmaktadır. Yanılabilirliğin olumlu, teşvik edici, hataları düzeltici boyutu yanında, deneme-yanılma ve öğrenme sürecini koruyacak ona destek olacak, toplumun farklı kesimleri arasındaki güç dengesizliğine karşı adaletin kurallarını yerleştirmektedir. Dolayısıyla bu düzenleyici, her kesimin eylemini kollayıcı adalet anlayışı kamu düzenlemeleri tarafından yerine getirilmiyorsa, sözü edilen yanılmaya bağlı olarak ortaya çıkabilecek potansiyel gelişmenin de önünün kesileceği ileri sürülmektedir. Yanılmanın iki türünü birbirinden ayırırken, aslında kamunun olmazsa olmaz rolünün altını çiziyor, adaletin kurallarının başka hiçbir şekilde yerleşmeyeceğini vurguluyordu:

> "Sahip olduklarımızdan mahrum kalmak, sadece beklentilerin hayal kırıklığına uğramasından daha büyük bir kötülüktür. Beklentimiz ne ise sadece onun hayal kırıklığına uğradığı sözleşme ihlaline göre hırsızlık ve adam soyma gibi mülkiyet ihlalleri daha büyük suçlardır... adaletin kuralları... hayatı ve komşumuzun şahsını koruyan kurallardır" (Smith, 1979: 84, *abç*).

Bu satırlarda, insanın yapabilirliğini zaafa uğratan yanılma hali ile bireysel ya da kurumsal beklentilerin altüst olması arasındaki farklılığa dikkat çekilmektedir. Kamu otoritesinin toplumsal yarar ilkesi gereği, öngörülebilirliği düzenin temeli olarak yerleştirmesi gerekmektedir, eğer yerleştiremiyorsa (yerleştirmiyorsa) kamu otoritesi adaletsizliği kendi eliyle yaygınlaştırıyor demektir[4]. İnsanın veya kurumsal aklın yanılabilirliği

4 "Sivil hükümete güç, sadece adaletsizlikleri sınırlandırarak toplumsal barışı korumak için değil, fakat aynı zamanda topluluğun refahını sağlamak için de tevdi edilmiştir... Bu vazifenin eksikliği toplumu büyük karışıklıklara sevk eder... Tüm özgürlükleri, güvenliği, adaleti tehdit eder" (Smith, 1979: 81). Tüm bu saptamalara karşın Smith, yine de kamunun, değerler ve adaletin inşasında yeterli olmayan, eksik kalan yanına da işaret etmekten geri kalmamıştır (bkz. Smith, 1979: 187).

düşüncesine getirilen bu çift boyutlu yaklaşım, özellikle iktisat biliminin farklı yorumcular eliyle ortaya attığı veya geliştirdiği belirsizlik ilkesinden ne kadar farklı olduğu tartışılmalıdır[5].

Smith'in duyulardan hareketle yapılan gözlemlere dayanmayan, dolayısıyla tümevarım sorununu en başından çözümleyen bilgi ve akıl felsefesi temelini birey, kurumsal akıl ve kamu otoritesinin yanılabilir bakışları üzerine kuruyor olması ile farklılaşmaktadır. Bu yaklaşımın en açık ifadesine yine toplumun mutluluğu arayışına çerçeve hazırladığı satırlarda rastlanmaktadır:

> "Yönetimin tüm kurumları... yalnızca kendi yetki alanları içinde yaşayanların mutluluğunu artırma eğilimlerine göre değerlendirilirler. Onların tek yararı ve amacı budur... bazen biz amaçtan çok araçlara daha çok değer veririz ve insanların mutluluğunu temin etmeye duyduğumuz isteklilik, onların hangi acıları çektikleri veya nelerden mutlu olduklarını doğrudan duyu veya hislerle belirlemek yerine, daha güzel ve düzenli bir sistemi geliştirmek, mükemmelleştirmek üzere ortaya koyduğumuz bir bakıştan kaynaklanır" (Smith, 1979: 185).

Smith'in *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda genel anlayış olarak toplum bilimler bütünlüğünü koruyan kuramsal çerçevesi, felsefesinin de genel karakterini yansıtıyordu.

* * *

Smith'in, *Dışsal Duyular Üzerine* ve *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda deney ve gözlem öncesi, yanılabilir bir bakış ve tahayyülden hareketle insan davranışlarının tüm cephesiyle kavrandığı felsefesini, *Milletlerin Zenginliği*'nin ilk sayfalarından itibaren değiştirdiği görülmektedir. Bunun yerine insan davranışını trampa, alışveriş ve sözleşme yapma güdüleri ile sınırlandıran, bireyin çıkarlarının daha önde olduğu, bireyin, tutumluluğu ve temkinliliğinin yanında akılcılığının öne çıkarıldığı, daraltılmış, daha doğru tabiriyle "idealize edilmiş" (Korkmaz, 2008: 43, 45, 60, 70) bir çerçeve ile iktisat biliminin ana temaları, iş

5 İktisatta belirsizlik fikrinin kullanımıyla ilgili olarak bkz. (Alada, 2000).

bölümü, değer, para, fiyat oluşumu konularının kavrandığı tesbit edilmektedir. Dolayısıyla bu kavramsal çerçeve içinde daha önceki eserlerinin temelinde görülen yanılabilirliğin felsefesi bu eserde, yumuşatılmış ek varsayımlarla ilkesizleştirilmiş, hatta yer, yer terk edilmiştir. Tarihsel ve kurumsal gözlemlerle takviye edilen ana kurgusu, böylece daha önce çözümlediği tümevarım sorununu yine karşısına getirmektedir. Smith'in kuramsal çerçevesini desteklemek üzere tarihsel ve güncel örneklere sürekli müracaatı, gözlem ve deneyden destekle bakış açısını güçlendirme yaklaşımı bir üstünlüğe değil felsefi bir gerilemeye işaret etmektedir. Nitekim Smith, *Milletlerin Zenginliği*'nde iktisadi sınıfları, onların toplumsal-siyasal ve psikolojik boyutlarından arındırarak yeniden tanımlayışında ortaya koyduğu temel varsayımlar, sözü edilen gerilemeyi açıklamaktadır. Sivil toplum aktörleri olarak tanımlanan toprak sahibi tembellik, işçi sınıfı sefalet, dolayısıyla eğitim açlığı içinde olduğu gösterildiğinde, geriye toplumun mutluluğu ve çıkarı için değil sadece kendi menfaatlerine akıl yoran kapitalistler kalmaktadır. Smith bu idealizasyonu ile akılcılığı ister istemez bir ön kabul haline getirmektedir. Kapitalistlerin kararlarında ve bekleyişlerinde ortaya çıkabilecek belirsizliklere bile kısmî ve sınırlı bir boyutta o da öngörünün eksikliğinden doğan bir sorun olarak yer, yer temas edilmiştir.

Dışsal Duyular Üzerine ve *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda olduğu gibi, *Milletlerin Zenginliği*'nde hayallerin, bakış açılarının olumlu altüst oluşunu hiçbir yerde yansıtmamıştır. Bu durum Smith'in felsefesini unuttuğu ya da terk ettiği için değil, iktisadın dünyasını kavrayan bir bilimin ancak toplumsal boyutuyla insanın bazı eğilimlerinin dışarıda bırakılması pahasına oluşturulabileceği gerçeği ile izah edilebilir. Nitekim *Milletlerin Zenginliği*'nin ilk sayfalarındaki şu tesbitler sözü edilen durumu açıklamaktadır:

> "İş bölümü, öyle geniş bir fayda gözetmeyen, insan tabiatındaki *belirli bir* eğilimin, yani alıp vermek, bir şeyi bir başka şeyle trampa ve değiş etmek eğiliminin pek yavaş, tedrici, fakat ka-

çınılması imkânsız olan sonucudur. Bu eğilimin, daha çok aydınlatılması mümkün olmayan insan tabiatının temel ilkelerinden biri mi, yoksa daha ihtimal içinde göründüğü gibi muhakeme ve konuşma melekelerinin kaçınılmaz bir sonucu mu olduğu, *bizim inceleyeceğimiz konu ile ilgili değildir*. Bu eğilim bütün insanlarda vardır; başka hiçbir hayvan soyunda görülmez" (Smith, 1981: 25; 2007: 14-5, abç).

İnsanın kurumsal aklı ile tedricen adım, adım ortaya çıkan iş bölümünün önc çıkarılması, diğer türlerden farklı olarak sözleşme yapan, para kullanan insanın bir ölçüde idealize edilmesi ile ortaya çıkan akılcılığı ve diğer iktisadi varsayımlar etik alanın da daraltılmasına yardımcı olmuştur. *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda etiğin kurgulanan felsefeye bağlı olarak *içeriden* örülmesine karşılık, *Milletlerin Zenginliği*'nde etik, ancak olayların akışını, tarihsel perspektiften aktaran Smith'in kaygıları ile *yukarıdan aşağıya olması gereken* şeklinde sunulmaktadır. Rekabetin yaygınlaştırılması, kamunun sözleşme hukukunu tanzim etmesi, tekelciliğin önlenmesi, merkantil yasa ve engellerin kaldırılması hep normatif bir etik anlayışına; kamu yararı ölçütüne referansla anlatılmaktadır.

> "Üyelerinin pek çoğu yoksul ve sefil olan bir topluluk, elbette serpilip mutlu olamaz. Halk topluluğunun tümünü besleyip giydirenlerin, barındıranların yanı sıra, emeklerinin ürünü üzerinde, kendilerini oldukça iyi besleyip, giydirecek ve barındıracak kadar payları olması yalnızca adalet gereğidir" (Smith, 1981: 96).

Dolayısıyla, Smith'in iktisat bilimi denemesi olarak ortaya çıkan ünlü *Milletlerin Zenginliği*, kurguladığı varsayımları, seçtiği temaları ile gerçekte iktisat düşüncesinin adım, adım moral felsefeden uzaklaşarak "bağımsızlaşması"na verilebilecek bir örnektir. İktisat düşüncesinin her dışsal ve içsel krizi esnasında, özellikle bilimleri ayrıştırmanın, bağımsızlaştırmanın tarafında olan ortodoksinin istediği bu mecrada yoluna devam etmektedir. Etik yaklaşım ancak iktisadi çözümlemeleri de kap-

sayan toplum bilimlerin bütünlüklü felsefesi içinde yeniden örülebilir.

İktisadın felsefi temellerinin zayıflaması, toplumsal bilimler ailesinden ya da moral bilimlerden kopuşu ile başlamıştır. İnsanın varlığını sadece iş bölümündeki konumu, servetini artırma, gelir elde etme uğraşısı içinde daraltmak, para karşısındaki tutumunu belirlemek, onu değiş tokuş, değişimin öznesi olarak tanımlama gayreti iktisadın kuruluş varsayımlarını ve insanın idealizasyonunu gerektiriyordu. Bu ontolojik kopuş, akılcılık, öz çıkarların öne çekilmesi postülalarında kendisini gösteriyordu. İktisadın moral bilimlerden ayrılışı, epistemolojik kaybını da açığa çıkarttı. İktisadi bilginin kaynağı nedir sorusu, Descartes'in akılcılığı ve Bacon'un deneyciliğinin taşıdığı belirlenimciliği ve karşıtlığını daha evvel aşan toplumsal bilimler mantığını dışlarken, bu ikilemi yeniden su üstüne çıkardı. Ve üçüncü olarak, toplumsal bilimlerde belirsizlik-kararlılık ayrılmazlığı (Alada, 2007: 176-7; 179-80) üzerinde şekillenen değişimin mantığı, iktisat biliminde yerini aktörlerin geleceği öngörebildikleri kabulüne ve dengenin, mekanistik bir şekilde ya da amaçlanmayan sonuçların nihayetinde ulaşılacak kaçınılmaz nokta olarak tanımlanmasını beraberinde getirdi.

II.

Adam Smith ve Aydınlanma Üzerine Dolaylı Açılımlar

İskoç Aydınlanması ve Adam Smith

FERİDUN YILMAZ

Adam Smith yorumları: Zengin ve ihtilaflı bir tarih

İktisat düşüncesinin kendi içinde gelişen Adam Smith literatürü hem çok çeşitli hem de birbirleriyle hayli ihtilaflı bir yekün tutmaktadır. Bu literatürün odağındaki Smith, disiplinin kurucu figürü olmanın yanı sıra, disiplinin sonraki seyrine ilişkin tercihlere göre de farklı yorumlara konu olmaktadır. Bu durum Amartya Sen'in (1990: 28) çarpıcı tespitinde de açığa çıkmaktadır: "Smith'in insan doğasına ilişkin geniş yaklaşımının daraltılması ... çağdaş iktisat teorisinin en temel eksikliklerinden birisi olarak görülebilir". Sen'in bu tespiti, Smith'e yönelik standart algıya karşı yine iktisadi düşüncenin içinden yeni ve geniş bir Smith okumasına davettir.[1]

Adam Smith, iyi bilindiği üzere, yalnızca iktisat disiplininin kurucusu değil, aynı zamanda yaşadığı yüzyılda insanlığın ilk kez karşılaştığı bir deneyimin ilk yorumlayıcılarındandır. Bu deneyim, gelişen endüstriyel düzene paralel olarak belirginleşen iktisadi alanın toplumsal yapının bütününü belirleyecek hale gelmesidir. Devletin ve kurumların belirlediği bir toplum-

1 İktisat içi Smith yorumlarını yorumsamacı bir perspektiften tarihsel bir dönemselleştirme ile "yorumlayan" bir çalışma için bkz. Peil (1999).

sal düzenden, endüstriyel gelişimin desteğiyle bütün toplumsal yapıyı belirleyebilecek hale gelmiş olan bir yapı ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu ise kaçınılmaz olarak ticari toplumun belirleyiciliğindeki bir toplumsal yapının düzeninin nasıl temin edileceğine ilişkin sorunu gündeme getirmiştir.

Üstelik Smith, sosyal bilimlerin felsefenin bağrından henüz kopmadıkları ama kopuşun ilk işaretlerinin ortaya çıktığı bir dönemin de düşünürüdür. Bu yüzden de bugün anlaşıldığı anlamıyla belirli bir disiplinin sınırlarına sığmayacak kadar geniş çerçevede yazmıştır.

Bütün bu gelişmelerin kavşağındaki Smith'in modern Batı uygarlığının öncü yorumcularından birisi olduğu söylenebilir. Bu öncülüğü dolayısıyla Smith yorumları iktisat disiplini ile sınırlı kalmamakta, politik teoriden daha genel olarak sosyal teoriye ve oradan da felsefeye kadar geniş bir alanda yeniden yorumlanmaktadır.

Smith ister iktisat gibi daha özgül bağlama çekilsin isterse de genel olarak modernliğin düşünürü olarak ele alınsın her durumda Samuels'in düşünce tarihi çalışmasına ilişkin belirttiği şu kaygılardan etkilenerek yorumlanmış olacaktır. Buna göre (Samuels, 1977: 189-90) ilk olarak her bir kuşağın kendine göre yeni bir Smith yorumu olacaktır. Bu hemen her metin için geçerli olduğu gibi Smith için çok daha geçerlidir. İkincisi, Smith'i anlamak yorumcuların, bu yorumcular bireyler olduğu gibi kuşaklar da olabilir, problemlerine, ilgilerine ve değerlerine bağlı olarak büyük ölçüde değişecektir. Üçüncüsü, Smith yorumu çok derinlerde etkilerini yürüten ideoloji, iktidar, ortodoksi, heterodoksi gibi unsurlarca belirlenecektir. Bu yüzden her yorum bu unsurların filtrasyonundan geçmektedir aslında. Dördüncüsü, Smith yorumu onun *The Wealth of Nations* kitabına yönelik standart algıyı dikkate alması gerekir. Buna göre Smith "iktisadi özgürlüğün propagandasını" yapmaktadır. Oysa Smith bundan daha derin ve öze ilişkin ve yeri geldiğinde de daha muğlak şeyler öne sürmektedir. Beşincisi, Smith'in ve *The Wealth of Nations*'ın en önemli özelliği bütün bu yorumların ve eleştirilerin matriksini oluşturmasıdır. Hiçbir yorum muhte-

melen onun karmaşıklığını kuşatamayacaktır. Altıncısı, Smith yorumlarının tarihi Smith'in kendisinin yorumlanması kadar ilgi çekici ve öğretici olabilmektedir.

Smith yorumuna ve Smith yorumları üzerine yoruma ilişkin bu yaklaşımı hesaba katarak bu çalışmada Adam Smith'in modernliğin öncü düşünürlerinden birisi olduğu kabulüyle yola çıkılmaktadır. İktisat disiplininin kendi içinde Smith'e atfedilen rol çok daha dar bir roldür. Disiplinin kurucu figürü olmasının ötesinde, disiplinin teknik olarak seyrindeki rolü öne çıkarılır. Bu durum "Adam Smith problemi" tartışması için de geçerlidir. Bu tartışma nihayetinde Smith'in birey tasavvurunun iktisat içi tartışmalardaki doğasına ilişkin bir tartışmadır.

Adam Smith toplumsal yapının endüstriyel düzenin doğuşu ile büyük bir değişime uğradığı ve sosyal bilimlerin doğa bilimlerinin peşinden felsefenin bağrından ayrılma emarelerinin belirdiği bir tarihsel kavşakta yaşayan bir düşünürdür. Üstelik yaşadığı yüzyıl bütün bu dönüşümü ifadelendirmenin bir nevi düşünsel karşılığı olarak tanımlanabilecek olan Aydınlanma yüzyılıdır. Smith bu yüzden yalnızca iktisadi düşüncenin mimarı olarak ele alındığı sürece hep eksik kalacaktır. Smith yorumlarının "tamamlanmasının mümkün ve zaten gerekli olmadığı da hesaba katılarak, onu bir Aydınlanma düşünürü ve dolayısıyla onun iktisadını Aydınlanma'nın bir ürünü olarak nitelemek haksızlık sayılmayacaktır.

Bu çalışmada önce kısa bir Aydınlanma tartışması yapılacak daha sonra İskoç Aydınlanması'nın özgünlüğü vurgulanacaktır. Bu özgünlük Smith'in düşüncesinin bağlamının anlaşılmasına hizmet ettiği gibi onun düşüncesinde çelişki olarak yorumlanmış bazı unsurların aslında İskoç Aydınlanması'nın bu özgünlüğünden beslenen tutarlı çabalar olduğu ortaya konacaktır.

Aydınlanma: Bir asrı bir kavrama sığdırma girişimi

Immanuel Kant'a da sorulmuş bir soru olarak "Aydınlanma nedir?" sorusu, cevabı kolay oluşturulabilir bir soru değildir. 18. yüzyılı boydan boya katetmesiyle bir tarihsel dönemi kapsar. Rö-

nesans. Reformasyon ve Kartezyen mirasın birikimi sonucu Batı düşüncesinin toplumsal dönüşüme bir karşılık üretme çabası olarak bir düşünce hareketidir. Toplumsal dönüşümü aklın çizdiği bir rotaya oturtma çabası olarak bir pratik felsefe ya da politik proje olarak yorumlanabilir. Hatta Aydınlanma eleştirilerinden yola çıkarak duyguları ve moraliteyi dünyadan kovarak soğuk aklın egemenliğinde araçsal ilişkilerin belirlediği bir mekanik dünya ve insanı özgürleştirme yönünde çıkılan yolda insanın bu soğuk aklın kurgusunda özgürlüğünü yitirdiği bir dünyaya yol açan bir düşünsel etkinlik olarak da tanımlanabilir. Aydınlanma yüzyılı ile aramızdaki mesafenin açılması ve modernliğin bu aralıkta tecrübe ediliş biçimleri, bu ve buna benzer tanımları haklı çıkaracak çokça veri barındırmaktadır kendi öyküsünde.

Politik iktisat ve genel olarak sosyal bilimler açısından önemi ise bu disiplinlerin şekillenmesinin ve profesyonel ayrımlara doğru gitmesinin Aydınlanma'nın bağrında gerçekleşmiş olmasındadır. Endüstriyel devrim yalnızca doğa bilimlerinin varlık koşullarının meşrulaştırılmasına yol açmamış aynı zamanda toplumun da düzen ihtiyacının aklın önderliğinde belirli bir disipline sokulabileceği fikrini de geliştirmiştir. Üstelik aklın önderliğindeki bu toplumsal düzenin ilerlemeci bir özelliği olduğuna da inanılmaktadır.

Aydınlanma düşünürlerini üç kuşak altında toplamak mümkündür (Çiğdem 1997: 21, 22). İlk kuşak Montesquieu ve Voltaire'in yanı sıra Newton ve Locke'dan oluşur. İlk kuşaktan büyük ölçüde etkilenen ikinci kuşak ise Buffon, Franklin, Hume, Rousseau, Diderot, Condillac, Helvetius ve D'Alembert'den oluşmaktadır. Üçüncü kuşak ise Aydınlanma'nın kendi sınırlarına varışını da temsil eder. Bunlar Kant, Turgot, Condorcet ve d'Holbach gibi isimlerdir. İlk kuşak Newton ile doğabilimsel, Locke ile epistemolojik ve felsefi, Montesquieu ile politik teori açılımları sağlamıştır. İkinci kuşak ise Aydınlanma'nın entelektüel bir atılım olarak kurumsallaşmasına hizmet etmiştir. Bu kurumsallaşmada belirgin politik angajmanlara varanlar Fransızlar olmuştur. Üçüncü kuşaktakiler ise Aydınlanma'nın felsefi ve tarihsel geleceğine ilişkin düşünmüşlerdir.

Akıl çağı olarak da nitelenen Aydınlanma çağına ilişkin en yaygın tasniflerden birisi ise kavramın Fransız, Alman ve İskoç versiyonlarının ayrıştırılarak tartışılması şeklindedir. Bu ayrım Aydınlanma'yı tanımlamayı kolaylaştırmak amacıyla üretilmiş basit bir coğrafi ayrım değildir. Bu tasnife konu olan gelenekler hem oldukça farklı tarihsel deneyimleri imlerler hem de Aydınlanma kavramının bütününe ilişkin kendi renklerini vererek kavramı bütünlerler.

Fransız Aydınlanması yalnızca felsefe tarihçilerinin belirli bir dönemi adlandırmak için kullandıkları bir kavram değil, dönemin entelektüellerinin bilinçli bir aidiyet duygusuyla bağlandıkları bir harekettir de. Bu dönemin isimleri bu hareketin genel karakteristiklerine pozitif ya da negatif yönlerde de olsa müştereken sahiptiler. Bir yanda geleneksel otoritenin ve özellikle de kilisenin otoritesinin şiddetle reddi vardır. Öte yanda ise insanın ve evrenin anlaşılması ve açıklanması yönünde inşa edici ve keskin bir çaba mevcuttur. Daha özelde bu çaba insanın toplum içerisindeki yerini ve rolünü anlamaya ve aynı zamanda bu yer ve rolün ne olması gerektiğini açıklamaya yöneliktir. Hayatın kökeni, epistemoloji, doğal hukuk, dinsel hoşgörü ve politik özgürlük konularında benzer görüşlere sahiptiler. Bu düşünürleri adlandırmak üzere *philosophes* terimi tercih edilmiştir (Jimack, 1996: 228).

Aydınlanma kavramının aklın soğukluğu ile nitelendirilmesinde ve yine 18. yüzyılın Akıl Çağı olarak adlandırılmasında Fransız Aydınlanması'nın payının büyük olduğunu teslim etmek gerekir. Fransız Aydınlanması ile birlikte aklın gücüne duyulan keskin inanç felsefi ve toplumsal olarak da meşrulaştırılmıştır. Akıl sayesinde varolan kurumlar nesnel bir şekilde sorgulanabilir ve insanlık tarihsel olarak arayışı içinde olduğu "ebedi barışa", "ütopyacı yönetime" ve her yönüyle eksiksiz, önyargısız, geleneğin yüklerinden kurtulmuş bir topluma varabilirdi. Akıl hem toplumdaki hem de doğadaki görünmeyen yasaların keşfini sağlayabilir ve insan ilişkilerinin "doğal" niteliği açığa çıkarılabilirdi. Akıl sayesinde insanlık geri dönüşsüz bir ilerlemenin sonucuna doğru yol almaktaydı ve akıl bu

yönüyle her türlü toplumsal ilişkiden ve tarihsellikten bağımsız, bu ilerlemenin güzergâhını tespit edebilen işlevsel bir aracı temsil etmekteydi.

Alman Aydınlanması ise Kant'ta ulaştığı tanım ile Fransız Aydınlanması'na yakın bir anlam içerirken, bu Aydınlanma'nın (*Aufklarung*) kendi bünyesinden kendi karşıtını üretmesi ile de diğerinden ayrılır. Çiğdem'in yerinde tespitiyle (1997: 79), "Alman Aydınlanması kendi tarihini karşıtıyla birlikte yazmak zorunda kalmıştı". Hem Fransız hem de İngiliz ve özellikle İskoç aydınlanmalarından etkilenen Alman Aydınlanması'nda tartışma Christian Thomasius ve Christian Wolff ve onların izleyicileri arasında gerçekleşmiş, ilkinin ampirizmine ikincisinin rasyonalizmi karşı çıkmıştır. Ama Alman Aydınlanması varolan kurumsal yapılar ve dinsel pratiklerle olan ilişkisini çok daha ılıman tutmuştur. Bu yönüyle Fransız Aydınlanması'ndan belirgin bir biçimde ayrılır. Alman Aydınlanması'nın aynı zamanda sonunu da temsil eden Kant ise rasyonalizm ile ampirizmin arasını bulma çabası içerisine girerken, bunun yanında pratik alanın ve nesneler alanının arasındaki ilişkileri rayına sokmaya, bu ilişkiyi netleştirmeye ve her biri için meşru sınırlar belirlemeye çalışmıştır. Bu çabası ilginç bir biçimde bu düşüncenin içinden aklın yegâne hüküm vericiliğine itiraz eden Aydınlanma karşıtlığının doğmasına da yol açmıştır.

İskoç Aydınlanması: İktisadi olandan türetilen toplumsal teori

Fransız ve Alman aydınlanmaları ile mukayese edildiğinde İskoç Aydınlanması'nın ikincisine çok daha yakın bir entelektüel ve tarihsel pratiği temsil ettiğini söylemek gerekmektedir. Hatta Alman Aydınlanması'nın en önemli ismi sayılabilecek olan Kant'ın Hume'dan doğrudan etkilendiği bilinmektedir. Bunu Kant'ın kendisi de dile getirir. Kant'ı etkileyen diğer İskoç Aydınlanmacıları içerisinde Reid, Hutcheson ve Smith de vardır (Kuehn, 1996: 322). Tarihsel pratik olarak da İskoç Aydınlanması varolan toplumsal pratiklerle gerilimli bir ilişki yeri-

ne daha tedrici bir geçişin temsilcisi olmuştur. İskoç Aydınlanması'nın ortaya çıkışında üniversite ve din kurumlarının rolüne bakıldığında Alman Aydınlanması'nı andırdığı görülür (Robertson, 1997: 670).

"İskoç Aydınlanması" kavramı ilk olarak 19. yüzyıl sonlarında W. R. Scott tarafından kullanılmış (Stewart, 2000: 3) kavramın yaygınlık kazanması ise 20. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir (Moore, 2000: 37). Belli başlı isimleri Francis Hutcheson, David Hume, Adam Smith, Thomas Reid, Adam Ferguson ve John Millar'dır. Bu isimler ya birbirleriyle yakın arkadaş ya da hoca öğrenci ilişkisi içerisindeydiler. Yoğunlukla Glasgow, Edinburgh ve Aberdeen'deki üniversite çevrelerinde entelektüel faaliyetlerini sürdürmekteydiler. Kentler entelektüel faaliyet açısından öylesine şöhret bulmuştu ki Edinburg'a Kuzeyin Atinası dendiği oluyordu (Bullough and Bullough, 1971). Felsefe, yalnızca üniversite kürsülerinde değil aynı zamanda toplumsal hayatta da önemli bir kültürel egemenlik kurmuş durumdaydı. Bu egemenliğin doğuşunda ahlak felsefesi profesörlerinin çok belirleyici bir rolü vardı. Bu profesörler üniversite dışında da dersler veriyor ve çeşitli kulüpler etrafında düşünce topluluklarının örgütlenmesini de sağlıyorlardı. Temel amaçları Hıristiyan teolojisinin, ahlakının ve hukukunun rasyonel meşrulaştırımı olsa da, rasyonel tartışmanın yaygınlaşmasında önemli etkileri oluyordu. Üstelik bu etkileşim, sınırları belirginleşmiş bir düşünce geleneğinin de şekillenmesini sağlıyordu (MacIntyre, 1988: 247-50).

İskoç Aydınlanması'nın felsefi düşüncedeki en önemli ismi David Hume'du. Kıta Avrupası'nın rasyonalizmine karşı Anglo-Sakson geleneğin ampirizminin bir devamcısı olarak Hume, büyük ölçüde Locke'dan etkilenmişti. Ama Hume'un özellikle nedensellik ve töz konusunda Locke'dan koptuğunu belirtmek gerekmektedir. Ampirik gözlemlere dayanarak nedenselliğe dayalı rasyonel kanunların ortaya konamayacağını söyleyerek nedensellik ilkesini yıkmıştır. Bu yıkım nedenselliğe dayalı inşa edilen kanunlar yoluyla mekanik bir evren inşasını da ortadan kaldırıyordu. Tözün varlığına ilişkin kuşkucu yaklaşımıyla

da Hume metafiziğin zeminini ortadan kaldırmıştır. Hume aslında bu yönüyle Aydınlanma'nın akla olan inancının sınırlarına da varmış oluyordu (Çiğdem, 1997: 67, 68). Hume akıl ile tutkuyu mukayese ederken, tutkunun belirleyiciliğini de vurgular. Ona göre akıl tutkuların kölesidir ve öyle de olmalıdır. Aklın tutkulara uymak dışında bir görevi yoktur (Hursthouse, 1996). Hume Aydınlanma'nın felsefi düşüncesindeki tartışmalarında onu sınırlarına taşıyan oldukça özel bir konuma sahiptir. Ama onun etkisi bununla sınırlı değildir. Hatta onun felsefi etkisinin Kant üzerinden Alman düşüncesinde çok daha büyük bir etki yaptığından bile söz edilebilir. Hume'un İskoç Aydınlanması özelindeki asıl etkisi onun politik iktisada ve politik teoriye ilişkin yazdıkları oluşturur. Zaten İskoç Aydınlanması'nın öne çıkan yönünü de bu alan oluşturur.

İskoç Aydınlanması'nın ayırt edici özelliği "Gelişen ekonominin ahlaki dünya ve entelektüel dünya üzerindeki etkileri nelerdir?" (MacIntyre, 1988: 259) şeklindeki kaçınılmaz soru ile en doğrudan yüzleşen düşünürler topluluğu olmasındadır. Bu soru aynı zamanda İskoç Aydınlanması'nın 18. yüzyıl Aydınlanma çağına en büyük katkısını da getirmiştir. Sorunun cevabının en yoğun bir biçimde tartışıldığı iki alan daha sonra da sosyal bilimlerin üç ana bölümünden ikisini oluşturacak olan iktisadi alan ve politik alandır. Gelişen endüstriyel düzen devleti ve kurumsal yapıları da dönüşüme zorlamaktaydı. Bu dönüşümün yönü, şekli ve muhtemel sonuçları birbirinin tamamlayıcısı olarak politik teori ve iktisat teorisinin şekillenmesine de yol açmaktaydı. Kurumları yalnızca somut bürokratik organizasyonlar olarak düşünmeyip varolan moral değerleri de bunun içine katarsak, İskoç Aydınlanması'ndaki moralite tartışmaları daha anlaşılabilir hale gelir.

Kurumlar/devlet ve moralite ile gelişen iktisadi hayat arasında ortaya çıkan soruna ilişkin yanıt bulma çabası politik teorinin/felsefenin sınırları içerisinde cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Bu Aydınlanma'nın ayırt edici özelliğini oluşturan politik iktisadın hangi düşünce geleneği içerisinde şekillendiğini anlayabilmek için öncelikle bu politik teori literatürüne genel hatlarıyla göz

atmak gerekmektedir. Çünkü politik teorinin aradığı cevap İskoç Aydınlanması'nın ürettiği politik iktisat olacaktır.

İskoç Aydınlanması üzerine son yıllarda yapılan çalışmaların açıkça işaret ettiği gibi bu Aydınlanma iki politik söyleme, geleneğe ya da paradigmaya dayanmaktaydı. Bunlardan ilki yurttaşlık geleneği (civic tradition), ikincisi de doğal hukuk (natural jurisprudence) geleneği. Francis Hutcheson, David Hume ve Adam Smith'te bu etkilerin her ikisi de açıkça görülür (Goldsmith, 1988: 587). Haakonsen (1996: 1) bu iki etkiye Newtoncu bilim anlayışını da ekliyor ama zaten doğa bilimlerinin toplumsal meşruiyeti Aydınlanma'nın en yaygın kabul gören unsurlarından birisidir. Bu yönüyle İskoç Aydınlanması'na özel bir bilimcilik tutkusu atfetmek çok da gerekli değildir. Hatta bu bilimciliğe bağlılık konusunda yine Fransız Aydınlanması ile mukayesede çok daha soğukkanlı bir tavırlarının olduğu bile söylenebilir.

Doğal hukuk geleneğinde özgürlük pasif bir kavram olarak algılanırken, yurttaşlık geleneğinde aktif bir kavram olarak algılanır. İlkinde bireyin mülkünü kullanma, biriktirme vb. özgürlüğü vurgulanır, ikinci gelenekte ise yalnızca hakların kullanımı esas değil aynı zamanda kamusal hayata yurttaşların katılımı yoluyla özgürleşme esastır. Yurttaşlık geleneği hükümet biçimleri ve politik özgürlüklerin derecelerine odaklanırken, doğal hukuk geleneği mülkiyet hakları ve toplumun maddi ihtiyaçlarının karşılanmasına odaklanmaktadır (Hont and Ignatieff, 1985). Yurttaşlık geleneği kendisini klasik cumhuriyetçi geleneğe yaslamaktadır (Omori, 2003: 104). Aslında tartışma erdem (virtue) ile bilgelik/akıl (wisdom) arasında sürmekteydi (Phillipson, 1985: 181). İlkine yurttaşlık geleneği sahip çıkarken, ikincisini doğal hukuk geleneği sahiplenmekteydi. İskoç Aydınlanması'nın önemli düşünürlerinin hemen hepsinde bu iki geleneğin gerilimini görmek mümkündür. Bu gerilim gelişen iktisadi hayatın talepleri ile kurumlar arasında doğan gerilimdir aslında.[2]

2 Robertson (1985: 138-40) İskoç Aydınlanması'nın yurttaşlık geleneğinden etkilendiğini ama bu geleneğin de kendi içinde bir süre sonra, özellikle de iktisadi

İskoç Aydınlanması düşünürlerinin gelişen iktisadi hayatın talepleri ile politik kurumlar arasındaki potansiyel gerilimi düşürme çabası, onların genel bir toplum teorisi geliştirme çabalarının da merkezini oluşturmuştur. İlk bakışta politik teorinin ve felsefenin sınırları içerisinde kalıyormuş gibi görünen bu çaba İskoç Aydınlanması'nın Batı düşüncesine en özgün armağanını da ortaya çıkarmıştır. Bu armağan da klasik politik iktisattır.

İskoç Aydınlanması'nın düşünsel dünyasını büyük ölçüde şekillendiren bu iki gelenek aslında Isaiah Berlin'in meşhur pozitif ve negatif özgürlük ayrımına da genel hatlarıyla denk düşmektedir. İskoç Aydınları bu iki geleneği harmanlayan bir sonuç üretmeye çalışmışlardır aslında. Yaygın olarak kullandıkları kavramlardan birisi "özgürlük sistemi" kavramıdır. Bununla kastettikleri şey yalnızca özgürlük kavramının kastettiğinden fazla bir şeydir. Buradaki "sistem" özgürlüğün politik yaşamda kurumsallaşması ve bu sayede insanların fikirleri, düşünceleri ve gündelik tecrübelerinde içselleşmesidir (Castiglione, 2000: 49-51).

İskoç Aydınlanması iki farklı dili ifade eden yurttaşlık geleneği ile doğal hukuk geleneğinin çakıştığı bir tasavvuru inşa etmişlerdir. Bir yandan gelişen iktisadi hayatın taleplerini karşılayacak yollar ararken, diğer yandan uygarlığın muhtemel olumsuz sonuçlarına karşı da çareler peşinde koşmuşlardır.

Adam Smith ve İskoç Aydınlanması'nın özgün katkısı: Modernliğin genel teorisi olarak politik iktisat

Adam Smith İskoç Aydınlanması'nın bir düşünürü olarak bu Aydınlanma'ya içkin olan iktisadi gelişmenin talepleri ile politik kurumlar arasındaki gerilimi bir ahlakçı, bir hukuk hocası ve bir politik iktisatçı olarak aşmaya çalışmıştır. Yükselen ticari toplumun ortaya çıkardığı sonuçlara ilişkin düşünme ça-

hayatın gelişiminin doğurduğu talepler yüzünden doğal hukuk geleneğine doğru açıldığını dile getirmektedir. Yurttaşlık geleneği Rönesans cumhuriyetçiliğinin değerlerini vurgularken, Stoacı ve Cicerocu etkilerle doğal hukuk geleneği evrenselci bir hukuka doğru evrilmiştir. Her durumda Robertson'ın da İskoç Aydınlanması'nın kökeninde bu iki geleneği gördüğünü söylemek gerekir.

bası hem yurttaşlık geleneğinden hem de doğal hukuk geleneğinden etkilenmiştir. Smith'in ticari toplumun gelişimini yorumlarken doğal hukuk geleneğine daha yakın olduğu açıktır, ama bu onun toplumu popülerleştirilmiş "çıkar peşindeki bireylerin" organizasyonu olarak gördüğü anlamına gelmez. Haakonsen'in de (1996: 130) belirttiği gibi Smith medeni hukukun politik bir toplumun, *civitas*'ın, varlığını gerektirdiğini yalnızca bu sayede *civitas*'ın bir hukuku olabileceğini anlatır. Yine Smith hükümetin varlığını tarihsel olarak anlar ve yorumlar. İnsanın doğasının politik varlığından soyutlanamayacağını, toplumsal bir yapı içerisinde anlamlandırılabileceğini dile getirir.

Smith, Aydınlanma kavramını hiç kullanmasa da döneminin Aydınlanma'sının savunucularındandır. Ama öte yandan dönemin kendinden çok emin rasyonalizmine de mesafesini korur (Griswold, 1999: 23).

Adam Smith'in teorik çabası ister politik iktisadın inşası isterse de daha genel bir toplumsal teori inşası şeklinde olsun. İskoç Aydınlanması'nın iç gerilimlerini bünyesinde fazlasıyla taşır. Smith'in *The Wealth of Nations* (1993 [1776]) ile *The Theory of Moral Sentiments* (2004 [1759]) kitapları arasında insan doğasına yaklaşım açısından bir çelişkinin var olduğunu öne süren ve literatürde "Adam Smith Problemi" olarak bilinen sorunun kökenleri büyük ölçüde İskoç geleneğindeki yurttaşlık geleneği ile doğal hukuk geleneğinin birlikte var olmasından kaynaklanır. Bu yüzden Adam Smith'in İskoç geleneği ile etkileşimini ve onun hem bu geleneğe hem de genel olarak sosyal teoriye katkısını daha iyi anlayabilmek için "Adam Smith Problemine" biraz daha yakından bakmak gerekir.

"Adam Smith Problemi" Smith'in moral felsefesini sempati motivasyonuna, iktisat teorisini de bencillik (self-interest) motivasyonuna dayandırdığı, bunun da insanın doğası konusunda Smith'in düşüncesinde bir çelişki oluşturduğuna dikkat çeker (Broadie, 2006: 164; Mehta, 2006: 246). Buna göre Smith *The Theory of Moral Sentiments* kitabında sempatinin temeli oluşturduğu bir insan doğası üzerine yükselen bir moral teori ge-

liştirirken, *The Wealth of Nations* kitabında bencil birey davranışını esas alan politik iktisadı geliştirmiştir. Üstelik ikinci kitapta politik iktisadı inşa ederken, ilk kitaptaki moral teorisine ve sempati davranışına hemen hiç göndermede bulunmamıştır. Adam Smith'in iki eseri arasında önemli bir teorik çelişkinin bulunduğu yönündeki bu tartışma ilk olarak 19. yüzyıl sonlarında Alman iktisatçılar arasında başlamıştır (Barbalet, 2007: 84). Tartışma günümüze kadar dönem dönem hararetı artsa da sürekliliğini korumuştur. *The Wealth of Nations* yorumu cephesinden bakanlar bu kitabı iktisadın başlangıç kitabı saymışlar ve diğer eserle ilgilenme gereği duymamışlardır. Ana akım iktisatçılarının çoğu bu gruptandır. *The Theory of Moral Sentiments* cephesinden bakanlar ise sempatinin yön verdiği insan davranışına odaklanırken, bunun moral teori içindeki anlamına yönelmişlerdir. Eser, ana akım iktisatçılarının gündemine hemen hiç girmemiştir.

"Adam Smith problemine" ilişkin tartışmanın yeniden canlanıp zenginleşmesi 20. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Göçmen'in (2007: 5-15) tasnifine başvurarak bu tartışmanın dört grup altında sınıflandırılabileceğini söyleyebiliriz. İlk gruptaki yorumcular, problemin büyük ölçüde biyografik gerekçelerden kaynaklandığını düşünmektedir. Bu yorumculara göre Smith'in düşüncelerindeki çelişki, onun düşünce yapısının zaman içerisinde değişmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin Smith ilkin sempati vurgusu yaparken, kariyerinin sonraki aşamalarında Fransız fizyokratlardan etkilenip düşüncelerini değiştirmiş, bencil çıkar davranışı peşindeki birey tasavvuruna dayalı bir ticari toplum teorisi, yani politik iktisat analizine yönelmiştir.

Smith'in entelektüel dönüşümüne yaslanan bu yaklaşımın en büyük sorunu, bir düşünürün dönemsel olarak birbirinden bağımsız ve birbirleriyle çelişen düşüncelere sahip olduğunu iddia ediyor olmasıdır. Bu durumda karşımıza ömrünün belirli dönemlerinde sempati temelinde bir toplumsal teori kuran, ömrünün diğer dönemlerinde ise onun karşıtı bir ticari toplum tasavvuruna savrulan düşünür tiplemesi çıkmaktadır. Üstelik

Griswold'un da belirttiği gibi (1999: 30) Smith her iki kitabını revize edecek vakte sahip olmasına rağmen bir "düşünce değişimine" uğradığına ilişkin herhangi bir imada bulunmamıştır. Öte yandan sıklıkla bir teorik bütünlük (sistem) peşinde koştuğu iddiasında bulunur.

İkinci gruptaki yorumcular ise Smith'in ilk eserindeki insan doğası tasviri ile ikincisindeki tasviri arasında bir çelişkinin var olduğunu kabul ederler. Ama bu yorumculara göre ilgili çelişkiyi bir problem olarak görmenin gereği yoktur. Çünkü ilk eserin odağı ahlaki konulardır ve bu yüzden doğal olarak sempati temelli bir açıklama biçimine yönelmiştir. İkinci eserin odağı ise iktisadi hayattır ve yine bunun doğal sonucu olarak bencil çıkar peşindeki birey davranışı odak alınmıştır. Etik ve ekonomi birbirlerinden farklı alanlar olduğu için Smith'in bunları farklı kategoriler altında incelemesi anlaşılabilir bir şeydir. Yani çelişki vardır ama "problem" olarak adlandırılmayı gerektirecek bir sorun yoktur. Bu yorumcular Smith'in eserlerinin dualist bir okumaya tabi tutulması gerektiğini savunurlar ve hatta bu konuda Kant'ın pratik akıl ile pür akıl düalizmini örnek olarak gösterirler. Çelişkili gibi görünen bu iki yaklaşımın aslında birbirlerini tamamladığını, birinin insani davranışın bir yönünü diğerinin ise insani davranışın diğer yönünü açıklamakta olduğunu savunurlar.

Bu yaklaşım ise iki farklı Smith yorumuna yol açar. Smith ya yalnızca bir politik iktisatçıdır ve yeni gelişmekte olan ticari toplumun teorisyenidir ya da bir ahlak felsefecisidir. Smith'i böylesine Kantçı bir düalizm içerisinde tasvir etmek yine düşünürün temel çabasını oluşturan yönünü ihmal etmektedir. Smith bu yorumda, çalışmalarının bir hedefi ve birliği olmayan, bu çalışmaların yalnızca bir yönüyle bize hitap eden bir düşünüre dönüşür. Bu dualist yorum iki eser arasındaki muhtemel bağlantıların ve bütünlüğün görüşmesini de engeller.

Üçüncü grup yorumcular ise daha savunmacı bir psikoloji ile "Adam Smith probleminin" aslında "sahte bir problem" olduğunu öne sürerler. Bu yorumculara göre Smith'in terminolojisi iki eser arasında bir çelişki göstermez. Her iki eser de yakından

incelendiğinde Smith'in benzer bir terminoloji ile kendi döneminin analizini yapmaya çalıştığı görülür. Bu savunmacı yorumun en büyük zaafı, Smith'in ikinci eserde kullandığı teknik iktisadi terimleri hiçbir şekilde moral olan ile ilişkilendirmemesini açıklayamıyor olmasıdır. Bu ilişkisizlik, problemin var olduğunu düşünenlerin *The Wealth of Nations*'ın terminolojisindeki farklılığı öne çıkarmalarına yol açar.

Göçmen'in de savunduğu (2007: 15) dördüncü yorum ise problemin tarihsel bir yaklaşımla ele alınması gerektiğini savunur. 1970'li ve 1980'li yıllarda gelişen bu yaklaşım bir "Adam Smith probleminin" var olduğunu kabul eder. Fakat bu problemin kavramsal olarak Smith'in yol açtığı bir problem olduğuna itiraz ederler. Bu yönüyle Smith'te kavramsal bir problemin olmadığını söyleyen savunmacı yaklaşıma yakındırlar. Ama savunmacılar gibi problemi görmezden de gelmezler. Tarihsel yaklaşım problemin, Smith'in yol açtığı bir kavramsal problem olmadığını, aksine ticari toplumun ortaya çıkışı ve gelişiminin bir koşulu olarak ortaya çıkan tarihsel bir problem olduğunu iddia eder. Ticari toplumun ortaya çıkışı, geleneksel kurumların ve geleneksel toplumsal değerlerin aşınmaya başlamasına yol açmıştır. Ticari toplumla geleneksel değer ve kurumlara dayalı yapı arasındaki gerilim, kaçınılmaz olarak Smith'in düşüncesinde karşılığını bulmuştur. Çünkü bu gerilim zaten toplumsal teorinin ya da modernliğin teorisinin temel uğraş alanını oluşturmaktadır. Smith hem etiğin varlığını koruduğu ama hem de ticari toplumun savunuculuğunun yapılabileceği bir yapının peşindedir. Smith bir yandan merkantilist yapıya karşı serbest ticaret toplumunun övgüsünü yaparken diğer yandan onun içsel eleştirisini geliştirme çabası içerisindedir.

Yakın dönem Smith tartışmalarının "Adam Smith problemini" daha makul zeminde tartışma imkanı sunan bu tarihsel yaklaşımı destekleyecek oldukça yeni yorumlar sunduğunu belirtmek gerekiyor. Bu çalışmada savunulduğu üzere eğer Smith, yalnızca bir iktisatçı ya da yalnızca bir ahlakçı olarak değil de, modernliğin ilk büyük düşünürlerinden birisi olarak alınırsa perspektifinin kendi içerisinde kavramsal bir problem taşıma-

dığı, problemin kapitalizmin tarihsel gelişiminden kaynaklandığı görülecektir. Gelişen ticari toplum kaçınılmaz bir toplumsal gerilimi ortaya çıkarmıştır; bir tarafta değerler ve öbür tarafta iktisadi çıkarlar. MacIntyre'ın İskoç Aydınlanması'nın ayırt edici sorusu olarak nitelediği "Gelişen ekonominin ahlaki dünya ve entelektüel dünya üzerindeki etkileri nelerdir?" sorusunun Smith'in de temel sorununu oluşturduğunu kabul etmek gerekiyor.

The Theory of Moral Sentiments ile *The Wealth of Nations* bu soruya cevap çabasının ürünleridirler. Üstelik "Adam Smith probleminin" varlığını savunanların öne sürdüğü gibi eserlerin ilki yalnızca bir moral teori değil ve ikincisi de yalnızca ticari toplumun övgüsünden ibaret bir eser değildir. İlk kitapta yalnızca Kantçı bir düalizmin belirleyici sınırları içine kendini hapsetmiş bir soyut analiz olmadığı gibi, ikinci eserinde de Smith ticari toplumun getirilerinin yanında bu toplumun doğurduğu problemlerin eleştirilerini de dahil etmiştir. Bu yönüyle Smith kendinden önceki yazarlara göre çok daha kuşatıcı ve yeni bir toplum teorisi inşası çabasına girmiştir. Bu yüzden onun asıl katkısı iktisat disiplininin inşasında değil, kurmaya çalıştığı göreli olarak tutarlı ve sistematik toplum teorisinde yatar (Clarke 1982, 30). Skinner'ın (1976: 111) da belirttiği gibi Smith, *The Theory of Moral Sentiments* ile *The Wealth of Nations* kitaplarının yalnızca birer parçasını oluşturdukları bir sosyal bilim sisteminin peşindedir.

The Wealth of Nations'ın kanonik yorumu Smith'in bu kitapta iktisadi olanı, etik ve erdeme ilişkin olandan bağımsızlaştırmak istediği yönündedir. Oysa Smith'e göre iktisadi hayat politika, duygular ve değerler gibi hayatın diğer unsurları ile iç içe geçmiş durumdadır. İktisadi düşünce de hukuki, felsefi ve ahlaki düşünce ile iç içe geçmiştir. Bu yüzden politik olan ile iktisadi olanı net bir biçimde birbirinden koparmak mümkün değildir (Rothschild and Sen, 2006: 319). Gelişen ticari toplumun toplumsal yapı üzerindeki, doğurduğu gerilimlerle birlikte etkilerini ele alan *The Wealth of Nations* sırasıyla insan doğası, tüccar ve sermaye çözümlemeleri, iktisadi gelişmenin tarihi ve iktisat

politikası, bir sistem olarak politik iktisat, uluslararası ticaret ve ticari toplum gibi konular üzerinde durur. Tipik bir Aydınlanmacı olarak Smith ticaretin gelişimini aklın özgürleşmesine paralel bir tarih olarak okur. Aklın özgürleşmesi ticari toplumun hem bir sonucu hem de bir koşuludur (Rothschild 2002: 10). Ama Smith'in Aydınlanma'nın soğuk aklını savunduğunu söylemek zor. Smith ticari kararların da tıpkı ahlaki kararlar gibi aklın ve duyguların egemenliğinde olduğunu düşünür ve bu yüzden iktisadi hayatın kendisini "soğuk aklın (cold reason)" karşısına insani sıcaklığın ve söylemsel dünyanın mekânı olarak yerleştirir (Rothschild, 2002: 26-7). Bu yüzden Smith'in çabası yalnızca gelişen ticari toplumun, giderek diğer toplumsal kategorilerden ve alanlardan kopuşunun resmini çizmek değildir. *The Wealth of Nations*'da ticari toplumun övgüsünün yanında bu yapının güçlü eleştirileri de yer alır (Rothschild and Sen 2006: 338). Hatta Smith'i ticari toplumun bir yönüyle meşrulaştırıcısı ama diğer yönüyle de içsel eleştirmeni olarak tasvir etmek dahi mümkündür. Smith'teki bu içsel eleştiri kültürü yine İskoç Aydınlanması'ndan gelmektedir (Göçmen, 2007: 119-20). İskoç Aydınlanması geleneği eski feodal düzenin karşısında ticari toplumu desteklese de, ticari toplumun geleneksel değerleri dönüştürme hızı ve tarzına karşı Fransız Aydınlanması kadar şedit davranmaz. Aksine tedrici bir dönüşümün peşindedir. Smith'in ticareti bir yandan merkantilizme karşı överken, diğer yandan da onun şekillendirdiği toplumsal yapıyı ahlaki açıdan açıklanabilir hale getirme çabası, İskoç Aydınlanması'nın genel karakteristiğini yansıtır.

Smith'in insan doğasına ilişkin yaklaşımında da benzer bir durum söz konusudur. Öncelikle bireyin davranışını belirleyen motivasyonlar çok ve çeşitlidir. Dar tanımlı bir bencil çıkar ya da "iktisadi insan" tanımı yerine sempati, basiret, cömertlik ve kamusal duyarlılık gibi unsurların da belirleyici olduğu bir çeşitliliği vurgular. Rasyonel davranış da önceden belirlenmiş hedeflere yönelik bir maksimizasyon davranışından ibaret değildir. Üstelik bu rasyonel davranış zamandan bağımsız ve evrensel bir kategori olarak da tanımlanmaz. Ticari ve politik hayat

bütünüyle tarihsel koşulların belirleyiciliği altındadır. Bu yüzden rasyonel davranış aslında toplumsal ve söylemsel bir koşul oluşturur (Rothschild and Sen, 2006: 362).

Burada Smith'in bireyinin Kantçılığını da tartışmak gerekir. Smith'in özellikle *The Theory of Moral Sentiments*'da tasvir ettiği bireyin Kantçı yaklaşımla benzeşen yanları olduğu vurgusu mevcuttur. Bu vurguyu öne çıkaranlar Smith'in Kantçılığını ve düalizmini iki eseri arasındaki farkı meşrulaştırmak için kullanırlar. Tarihsel yaklaşımı savunanlar ise bu yorumu eleştirirken Smith'te Kantçı bir düalizmin varlığına itiraz ederler. Oysa Smith'teki Kantçılık tarihsel yaklaşımla aslında çelişmez. Çelişiyormuş gibi görünen şey Smith ile Kant arasındaki benzerlikten değil Kant yorumlarından kaynaklanır.

Haakonsen (1996: 148-53) Smith ve Kant'ın otonomi idealini paylaştıklarını dile getirmektedir. Bu özellikle de tarafsız gözlemci (impartial spectator) mekanizmasında çok belirgindir. Hatta Haakonsen'e göre bu otonomi konusunda Kant, Smith'ten etkilenmiştir. Buna göre her iki düşünürde de birey kendi davranışını düzenlemek için kendi ahlaki kurallarını inşa eder. Bu da bireyin bencil çıkardan ve ampirik durumdan bağımsız bir şekilde kendi buyruklarını oluşturabileceği anlamına gelir. Özellikle Smith'teki tarafsız gözlemci mekanizması bireyin çıkardan bağımsız olarak kendi eylem ve düşünceleri konusunda ahlaki bir dayanak noktası sunar. Tarafsız gözlemcinin otonomisinin yanında ahlakın doğasına ilişkin düşüncelerinde de iki düşünürün yakın olduğu söylenebilir. Ahlak, toplumsal kural, hukuk ve diğer dış etkilerden bağımsız olarak beliren bir şeydir.

Smith'te Kantçı unsurların var olduğuna ilişkin benzer bir vurguyu Fleischacker yapar (Firth, 2007: 109). Buna göre Smith'te tarafsız gözlemcinin otonomisi dışında ödev duygusunun önemi de Kantçı bir vurgu taşır. Birey kendinden inşa ettiği kurallara uymayı bu ödev duygusuyla başarır.

Smith'in tarafsız gözlemci kavramı etrafında tartışma çoksa da bu Kantçı vurgunun hesaba katılması gerekir. Smith'in tarihsel bir yaklaşım sahibi olduğundan hareketle Kantçı oto-

nom birey tiplemesinin Smith için geçerli olmayacağını söyleyenler varsa da bu yorum eksiktir. Çünkü tartışma kaçınılmaz olarak Kant tartışmasını da içermek zorunda kalır. Kant'ın tarih üstü bir birey otonomisi inşa etmeye çalıştığına ilişkin yorum Neo Kantçı bir yorumdur. Oysa Kant'ın etiğini temellendirirken yaşam dünyasına (*Lebenswelt*) yer açtığına ilişkin daha çağdaş Kant yorumları da vardır ve Smith'in *The Theory of Moral Sentiments*'deki bireyi hem Kantçı yoruma uygundur ve hem de aslında tarihseldir, dolayısıyla tarihsel yorumla çelişmez. Kant belirli bir yorumun iddia ettiği gibi tarih üstü bir otonomi kurma çabasından ziyade *teori-praxis* ya da *logos-ethos* karşıtlığı olarak Batı düşüncesine sinen gerilimin aşılması konusunda mümkün bir çözüm önerme peşindedir. Ona göre insani rasyonalitenin dramı temel insani edimler olan bilme, isteme/eyleme ve hissetme/yargı verme edimlerini bir birleşime sokamıyor oluşundadır. Kant'ın yapmaya çalıştığı şey bu üç edime haklarını teslim etmekti (Misch, 1995: 37-8). Böyle olunca Smith'teki Kant'a yakın bir kavram olarak tarafsız gözlemcinin tarih üstü bir varlık olduğu vurgusu boşa çıkmaktadır. Teori ile pratik arasındaki gerilim Smith'te de tıpkı Kant'ta olduğu gibi temel sorunlardan birisini oluşturur (Griswold, 1999: 14).

Smith'in çalışmasında İskoç Aydınlanması'nın iki baskın eğilimi olan yurttaşlık geleneği ile doğal hukuk geleneğinin izleri vardır. Ama bu geleneğin izlerini yeni bir Adam Smith problemi doğuracak şekilde yorumlamamak gerekir. Çünkü yaygın kanaat yurttaşlık geleneğinin izlerinin *The Theory of Moral Sentiments*'da yer alırken, doğal hukuk geleneğinin izlerinin de *The Wealth of Nations*'da yer aldığı yönündedir. Oysa ilk eser adalet fikrinin teorik temelini içerdiği gibi, ikinci eser de yurttaşlık geleneğine uzak değildir (Winch, 1985: 263; Pocock, 1985). Hatta ikinci eserde bu yurttaşlık geleneğinin erdem vurgusuna ticari toplumda yer bulma çabası vardır. Üstelik Adam Smith problemi tartışması bu iki geleneğin varlığı ışığında okunduğunda daha anlaşılabilir bir probleme dönüşmektedir.

Smith'in İskoç Aydınlanması'nın temel karaktersitiğini oluşturan bu iki geleneği bir arada kullanma çabasını daha iyi an-

lamlandırmak için onun yukarıda kısmen değinilen ticari toplum eleştirisine dönmek gerekiyor. Smith'teki bu eleştiri büyük ölçüde yine İskoç Aydınlanması'nın Aydınlanma gelenekleri içindeki özgünlüğü ile ilgilidir. Bu gelenek hep kendi iç eleştirisi üzerine bir toplumsal dönüşümün peşinde olmuştur. İşte bu yönüyle İskoç Aydınlanması'nın iç eleştirisi sonra gelişecek olan daha keskin Aydınlanma eleştirilerinden de farklıdır.

Aydınlanma düşüncesine karşı gelişen eleştirileri iki grup altında toplamak mümkündür. Alasdair MacIntyre ve Leo Strauss gibi isimlerden oluşan ilk grup Aydınlanma'nın antik felsefeyi ve ortaçağ felsefesini bütünüyle dışlamış olmasını eleştirir. Bu yaklaşımdakiler farklı tarzlarda da olsa Antik Yunanın erdem geleneğinin izlerini sürüp modern dünyada, Smith'in terminolojisindeki ticari toplumda, bu geleneğin yeniden canlandırılmasının yollarını ararlar. Nietzsche, Heidegger ve Rorty gibi isimlerden oluşan ikinci grup ise Aydınlanma'yı Platonculuğun Hıristiyanlık eliyle yayılımı olarak görür. Bu isimler için Aydınlanma Antik Yunandan bir kopuş oluşturmadığından, bir geleneğin canlandırılmasından söz etmek mümkün değildir. Hatta eleştirileri felsefenin reddine kadar varır. Adam Smith'in ticari toplum eleştirisinden söz edildiğinde bu iki eğilime de uzak olduğunu belirtmek gerekir. Tipik bir İskoç Aydınlanmacısı gibi onun eleştirisi kadim çlünyadan korunmaya değer unsurların modern ticari topluma taşınıp taşınamayacağı üzerine odaklanır (Griswold, 1999: 4-7).

Smith'in geliştirdiği önemli eleştirilerden birini *The Wealth of Nations*'da görürüz. Bu eserinde Smith servetin kökenini ve nasıl artırılabileceğini araştırır. Ama peşinde olunan servet aslında doğrudan temel ihtiyaçların tatmini ile ilgili değildir. İnsanlar kendi imgelemlerinin (imaginations) yönlendirdiği arzu ve korkularla hareket ederler. İmgelem, tıpkı sempati ve tutku gibi ahlakın kurucu unsurlarındandır. Bu yüzden servet peşinde koşma yalnızca imgelemin "kandırılmasıdır". Kendi kendimizi "kandırmak" sayesinde serveti mutlulukla birleştirmekteyizdir. Yani aslında servet peşinde koşmanın ciddi bir maliyeti

vardır. Bu maliyet yalnızca seçkin aristokratik erdemin kaybından ibaret değil, erdemin kendisinin bütünüyle kaybı demektir. Smith bunu "ahlaki duyguların bozulması" olarak adlandırır ve bu bozulma kendi savunduğu ticari toplumun doğasından kaynaklanan bir tehlikedir. Servet artışının belli başlı maliyetleri arasında hırs, güvensizlik, ötekileri sömürme arzusu ve bencillik gelir. Smith'in eleştirisi İskoç Aydınlanması'nın aştan beri dile getirilen servet ile erdem arasındaki gerilimi aşma çabasının bir ürünü olduğu açıktır (Griswold, 1999: 16).

Smith'in ticari topluma yönelik diğer bir eleştirisi ise iş bölümünün sonuçlarına yöneliktir. İş bölümü iyi bilindiği üzere *The Wealth of Nations*'ın başlarında Smith'in servetin kökeni tartışmasında ısrarla vurguladığı bir konudur. Servetin büyümesinde bu denli önemli olan iş bölümünün bir de maliyeti vardır. Birey, iş bölümünün getirdiği uzmanlaşma yüzünden aptallaşmakta ve cahilleşmektedir. Bu da onun rasyonel bir söyleme girebilmesini ve gündelik hayata ilişkin makul kararlar verebilmesini engeller. Sonuçta uzmanlık entelektüel ve sosyal erdemlerin kaybına malolur.

Sonuç

Adam Smith, hakkında en fazla yorum yapılan ve yorumları arasında en fazla ihtilaf bulunan düşünürlerden birisi olmasına rağmen, aynı zamanda en ihmal edilmiş düşünürlerden birisidir. Çünkü Adam Smith yorumları onu büyük bir çoğunlukla iktisat disiplininin şekillenmesi bağlamında değerlendirmeye çalışmışlardır. Smith'in iktisat disiplinin şekillenmesindeki rolü elbette şüphe getirmez ölçüde büyüktür. Ama Smith'i yalnızca bir disiplinin kurucu figürü olarak yorumlamak da o ölçüde düşünürün ufkunu sınırlandırmak anlamına gelir. Smith yorumlarının en büyük problemlerinden birisi onun bu şekilde disiplin sınırlarına hapsedilerek yorumlanıyor oluşudur. Oysa Smith daha çok, tıpkı 18. yüzyılın diğer önemli Aydınlanma düşünürleri gibi, insanlık tarihinin büyük bir dönüşüm geçirdiği tarihsel kavşağın düşünürü olarak dikkate alınmayı hak

eder. Bu yönüyle modernliğin kurucu düşünürleri sınıfından bir düşünür sayılmalıdır.

Bu yüzden Adam Smith problemi bağlamındaki tartışmalar da Smith'teki zengin ufku dikkate almak yerine onu iki parçalı bir düşünür olarak yorumlama tehlikesi barındırır. Bu problemin tartışılma biçimi ilk bakışta Smith'teki moral değer vurgusunu öne çıkarma potansiyeli taşıyormuş gibi görünse de, aslında Smith'in bir diğer alandaki yetkinliğini vurgulamaktan öte gidememektedir. Smith probleminin tarihsel bir perspektiften ele alınması bu açıdan büyük önem arz eder. Tarihsel bir figür olarak ve tarihsel bir analiz sahibi olarak Smith modern toplumun temel dönüştürücüsü olarak ekonominin rolünü vurgulamak gibi ve bu dönüştürücülüğün sonuçlarını tartışmak gibi öncü bir role sahiptir.

Smith'in İskoç Aydınlanması bağlamında yorumlanmasının önemi de buradadır. İskoç Aydınlanması düşünürleri, diğer Aydınlanma deneyimlerinden farklı olarak politik ekonomiyi düşüncelerinin odağına yerleştirmişlerdir. Politik ekonomi bu düşünürler için yalnızca iktisadi hayatın politik doğasının incelenmesinden ibaret değildir. Bunun yanında gittikçe egemen hale gelen iktisadi hayatın, toplumsal kurumlar ve değerler üzerinde ne tür bir dönüştürücü rolünün olduğunu da sorgularlar. Bu yüzden daha kuşatıcı anlamıyla modernliğin düşünürleri olma vasfını hak ederler. Smith'te bu kuşağın ufku en zengin örneklerinden birisidir. Bu yüzden Adam Smith problemini, Smith'teki iktisatçı ve ahlakçı birey tiplemelerinin uyuşmazlığı olarak yorumlamak yerine, gelişen kapitalizmin toplumsal hayatta doğurduğu gerilimleri açıklamak ve bu gerilimlere yönelik çözüm önerileri olarak yorumlamak daha yerinde olur.

Adam Smith'in François Quesnay Eleştirisi Üzerine

RAGIP EGE[1]

Giriş

Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*'nin 4. kitabının "*Of the Agricultural Systems*" adlı bölümünde, François Quesnay ile ilgili şu değerlendirmeyi yapar:

> "Kuram tutkunu bir takım doktorlar (*some speculative physicians*), insan vücudunun sağlığının ancak sıkı bir perhiz rejimi (*regimen of diet*) altında korunabileceğine (*preserved*) inanır görünüyorlar; sanki, bu perhizin uygulanmasında gösterilebilecek en küçük ihmalkârlığın (*violation*), kaçınılmaz biçimde, vücudun sağlığını, ihmalkârlığın derecesine orantılı olarak bozup sarsacağını düşünüyorlar. Oysa yaşam deneyimimize baktığımızda bambaşka bir gerçekle karşılaştığımız izlenimini alıyoruz (*would seem*): çoğu kez, insan vücudu, sağlığını, çok değişik rejimler altında bile, en mükemmel biçimde (*the most perfect state*) korumasını biliyor; en azından dışarıdan baktığımızda (*to all appearance at least*) bu izlenimi ediniyoruz; vücut, en sağlıksız gibi görünen (*believed*) rejimler altında bile sağlığını korumayı başarıyor. Anlaşılan (*it would seem*) vücut,

1 Bu makalede, "Le concept de 'lois naturelles' chez François Quesnay", (*Y-a-t-il des lois en economie*, Actes du colloque Charles Gide 2005, Presses Universitaires du Septentrion, 2007, 101-120) adlı bildirimizden büyük ölçüde yararlandık.

sağlığını, içinde taşıdığı bilinmez bir korunma ilkesine (*unknown principle of preservation*) borçlu; en hatalı rejimlerin etkilerini, birçok açıdan, hem önleyebilen hem düzeltebilen bir korunma ilkesi bu. Kendisi de bir doktor olan, hem de iyiden iyiye kuram tutkunu (*very speculative*) bir doktor olan Bay Quesnay, görünüşe bakılırsa (*seems*), siyasi vücudu da aynı gözle algılıyor; bu vücudun da, insan vücudu gibi, ancak çok sıkı bir rejim altında, tam özgürlük (*perfect liberty*) ve tam adalet (*perfect justice*) rejimi altında yeşerip gelişebileceğine inanıyor. Doktor Quesnay, siyasi vücut içinde, her bireyin yaşam koşulunu sürekli iyileştirmek için gösterdiği doğal çabayı hiç dikkate almaz görünüyor (*he seems not to have considered*); bu çabanın, büyük ölçüde taraflgir (*partial*) hatta baskıcı (*oppressive*) bir ekonomi politikasının olumsuz etkilerini, birçok açıdan, ne denli önleyici ve düzeltici bir korunma ilkesi (*a principle of preservation*) oluşturduğunu görmezlikten geliyor. Bu tür bir ekonomi politikası, şüphesiz, şu ya da bu ölçüde erteleyeci bir rol oynayabilir, ancak, bir ulusun (*nation*), zenginlik ve refah yolunda doğal ilerleyişini durduramaz; hele hele bu ilerleyişi asla geriye döndüremez. Eğer bir ulusun refaha erişebilmesinin koşulu, zorunlu olarak, tam özgürlük ve tam adalet rejimine sahip olmasında yatsaydı, dünyada hiç bir ulus refaha erişemezdi." (Smith, 1776, IV. IX: 259-60)

Quesnay'in iktisadi soruşturmaya yaptığı çözümlemesel katkılara Smith'in duyuduğu hayranlık göz önüne alındığında, *Ulusların Zenginliği* yazarının fizyokrasinin kurucusu ile ilgili yukarıdaki yargıları yadırganabilir. Bilindiği gibi Smith Avurpa'ya yaptığı gezi sırasında Fransız *Aydınlanması*'nın birçok düşünürü yanında Quesnay'le de tanışmış, İngiltere'ye dönüp ünlü kitabını tamamladığında, o tarihte Quesnay yaşıyor olsaydı kitabı bu büyük ikitisatçıya ithaf etmekten kıvanç duyacağını Dugald Steawart'a söylemiştir (Stewart, 1793: 304). Quesnay'in çalışmalarına olsun, kişiliğine olsun bu derece değer veren bir kimsenin, aynı kişi hakkında bu denli eleştirel gözlemlerde bulunması doğrusu şaşırtıcıdır. Fizyokratların şefinin, özellik-

le felsefi yazılarında geliştirdiği kimi gözlemler anımsandığında, söz konusu yargılar yalnızca şaşırtıcı değil, haksız bile bulunabilir. Quesnay, adı geçen yazılarda, John Locke'a gönderme yaparak, kendi felsefesinin de "duyulara dayalı felsefe akımı" (*sensualisme*) içinde konumlandığını belirtir, her türlü bilgiye duyular aracılığıyla ulaşılabildiği tezini savunur (Quesnay, 1756: 400-06). Duyuların belirleyici niteliğine yöneltilen bu dikkat, toplumu ilgilendiren konulara da yansır. Quesnay, toplumsal yaşamı incelerken, deneyimci, *pragmatik* bir tutum alınması, özellikle aşırı kuram tutkunluğuna, *spekülasyon*'a direnilmesi gerektiğine inanır.

> "Yönetmelik kafasının (*esprit de règlement*) insanlığın başına sardığı bunca belâ (*maux*) ... dünyanın kendi seyrinde (*de lui-même*) yol aldığını görmek istememizden kaynaklanıyor. İtalyanca, "*il mondo va da se*" diyor ; ne anlamlı bir söz" (Quesnay, 1763: 727).

Quesnay, devlet-toplum ilişkileri söz konusu olduğunda, toplumun kendi kendini düzenleme yetisine, içinde beliren aksaklıkları, bozuklukları kendi öz güçleriyle onarıp aşabilme yetisine sahip olduğunu her vesileyle vurgular. Devletin, "yolun üzerindeki taşları düzenlemek"le yetinmesini, toplumun "doğal akışı" içinde yol almasını önlememesini ister: " yaralayan da iyileştiren de doğadır " der (alıntılayan Weulersse, 1910: 111). Kötülük-iyilik ayrımına çok dikkatle eğilmek gerektiğini, kötü diye nitelediğimiz olguların nedenlerinin, yakından bakıldığında, iyiliğin de kaynağında yer aldığını hatırlatır:

> "Eğer doğanın kurallarını dikkatle inceleyecek olursak, fiziksel kötülüğün fiziksel nedenlerinin, aynı zamanda, fiziksel iyiliklerin de nedenlerini oluşturduğunu görürüz. Bu nedenler yüzünden şu anda (*immédiatement*) hedef olduğumuz kötülük, zorunlukla, aynı nedenlerin iyiliği doğuran niteliklerinin özünden (*essence*) kaynaklanır" (Quesnay, 1765: 742).

Bütün bu gözlemler, ilk adımda, Quesnay'in tutumunun Smith'inkine çok yakın olduğu izlenimini bırakır. Dolayısıy-

la Smith'in Quesnay'a gerçekten haksızlık ettiğini, Quesany'a yapılığı suçlamaların büyük ölçüde temelsiz olduğunu, eleştirilerinde yanıldığını teslim etmek gerektiğini düşünmemezlik edemeyiz. Bu açıdan, Smith'in Quesnay üzerine yargıları, Tocqueville'in fizyokratlara yönelttiği eleştirilere yaklaştırılablir. Tocqueville'in de fizyokratlar üzerine geliştirdiği tezin temelsiz olduğu, bu konuda düşünürün bütünüyle yanıldığı iddia edilmiştir. Ancak Tocqueville'in eleştirilerinin dayandığı kanıtlara yakından baktığımızda, düşünürün, fizyokratlar karşısında Smith'in Quesnay karşısında gösterdiği tepkiye benzer bir tepki gösterdiğini, iki düşünürün de, fizyokrasi serüvenine aynı tür kuşkuyla eğildiklerini görürüz. Dolayısıyla Tocqueville'in fizyokrasi eleştirisi Smith'in Quesnay'a bakışını beklenmedik, ilginç bir ışıkla aydınlatabilir. Soruşturmamızın ilk bölümü Tocqueville'in fizyokrasiyi değerlendirmesine ayrılacaktır.

Tocqueville'in fizyokrasi yorumu

1856 yılında yayımlanan *L'Ancien Régime et la Révolution* (Eski Yönetim ve Devrim) adlı yapıtında Tocqueville, fizyokratlar ya da, o devrin sözlükçesiyle konuşacak olursak, "*Ekonomistler*" ile ilgili şu gözlemi yapıyor:

> "Günümüzde *sosyalizm* adıyla tanımlanan yıkıcı kuramların (*théories destructives*) çok yeni kuramlar olduğu düşünülür; oysa yanılınır. Aslında bu kuramlar ilk *Ekonomistler*le çağdaştır (...) O devrin insanları içinde günümüzde en az yabancılık çekecek (*le moins dépaysés*) kişiler *Ekonomistler*dir; eşitlik tutkuları öylesine kararlı, özgürlük arzuları (*goût*) öylesine belirsizdir ki, karşımıza sahte çağdaşlar görünümüyle çıkarlar " (Tocqueville, 1856 : 261-62).

Eğer Tocqueville'in kendi siyasal ideolojisi içinde sosyalizmin tanımı olarak kullandığı "yıkıcı kuramlar" teriminden, Eski Yönetim'in (*Ancien Régime*) tüm siyasal kurumlarını yıkarak halk sınıfının (*Tiers État*) güçlenip özgürleşmesi projesini anlayacak olursak, fizyokratlara sosyalist kuramların yandaşları gö-

züyle bakmak, ilk adımda, bütünüyle gerçeğe aykırı bir iddiadır. Hoselitz'in dediği gibi:

> "De Tocqueville was simply wrong in evaluating their [Physiocrats] doctrines as socialists, that far from being advocates of socialism, they were its opponents" (Hoselitz, 1968: 640).

Nitekim Quesnay'in, Mirabeau'nun *Traité de la Monarchie* ("Monarşi üzerine inceleme") kitabına eklediği not ve gözlemler, çok eskiden beri toplum içinde kök salıp güçlenmiş geleneksel kurumlar ve sınıflar arasındaki temel dengenin korunması ilkesine ne denli titizlikle bağlı olduğunu gösterir. Atalardan kalma sınıfların (*ordres*) –"papaz sınıfı", "büyüklerin ve zenginlerin sınıfı", "asker sınıfı", "yargıçlar sınıfı"-, her ne tür olursa olsun siyasal güce bakarak önceliği olduğunu savunur (Mirabeau & Quesnay, 1757-59: 162). Fizyokrasinin kurucusu, Montesquieu'nün "güçler ayırımı" kuramına kesinlikle karşıdır. Bir tek yetkenin koruyuculuğu altında düzenlenmiş bir siyasal yapıdan asla ödün verilmemesi gerektiğini yeri geldiğinde sürekli vurgular. Güçlerin dengesi ilkesine dayalı toplumların sağlıklı ve kalıcı bir düzene asla ulaşamayacakları kanısındadır. Bu tür siyasal görüşleri paylaşan bir kişinin öğretisini "yıkıcı kuramlar" kümesine sokma girişimi, Tocqueville'in, fizyokratların metinlerini gerçekten okuyup okumadığı kuşkusunu uyandırır (Hoselitz, 1968: 640).

Ancak Tocqueville gibi dikkatli bir gözlemcinin fizyokrasi gibi 18. yüzyılın belirleyici düşün etkinliklerinden birini oluşturan akımın ürünlerini yakından okumamış olabileceği varsayımı inandırıcı değildir. Dolayısıyla düşünürün fizyokrasi konusundaki yargısını ciddiye alarak bu yargının temeline inmeye çalışmamız gerekir. Fizyokratların, özellikle de Quesnay'in tutumunda Tocqueville'i derinden "rahatsız" eden özellik ne olabilir? Görünüşte fizyokratların Fransız devrimine dolaysız katkıları olmadığını Tocqueville'in kendisi de teslim eder ancak "devrimin gerçek doğasını en iyi *Ekonomistler*in yazılarında inceleyebiliriz" demekten de geri durmaz (Tocqueville, 1856: 255).

Önce Quesnay'in *Eski Yönetim*'in siyasal yapısı yani Monarşi konusundaki tutumuna açıklık kazandırmak yerinde olur. Genel görüş, fizyokratların siyasal ideolojisinin mutlakiyetçi monarşiyi koruyup sürdürme amacını güttüğü yönündedir. Ancak G. Longhitano'nun yetkin bir biçimde gösterdiği gibi, monarşinin asıl savunucusu Mirabeau olmuştur (Longhitano 1999). Quesnay'in yukarıda değindiğimiz *Traité de la Monarchie*'ye yaptığı eklemeler, düşünürün monarşi konusunda önemli çekinceleri olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu eklerden birinde Quesnay şöyle der:

> "Monarşi sürekli baş değiştiren bir siyasal örgüttür; bu yüzden monarşi türünden hükümetler özellikle tehlike içeren (*redoutable*) yönetimlerdir; siyasal deneyimler bu tür hükümetlerin zararlı etkilerini defalarca göstermiştir. Yönetimin başını devlet yapısının örgütlenme biçimi (*organisation du corps*) belirlemelidir; ancak henüz bu örgütlenme emniyetli biçimde kurulamamıştır; bunun nedeni de monarşik hükümetin, baştan beri, sivil ve ekonomik yönetimi ele geçirmiş askerî bir hükümet olmasında yatar" (Mirabeau & Quesnay, 1757-59: XXXV).

Eski Yönetim'in monarşisi yapay çözümlerin kolaylığını seçmiş, yapaylığa gömülmüş, ülkenin yüksek çıkarlarını, bir takım ayrıcalıklı, egemen kesimlerin özel çıkarları uğruna feda etmiş, ülkenin doğal kaynaklarının, doğal zenginliklerinin etkin ve akıllı bir biçimde işlenmesine engel olmuştur. Quesnay'in siyaset felsefesinin temel kavramları "doğal düzen" (*ordre naturel*), "doğal yasalar" (*lois naturelles*), "doğal hukuk" (*droit naturel*) gibi yoğun biçimde doğaya, "doğallık"a gönderme yapan kavramlardır. Tocqueville'in eleştirel dikkatini üzerinde toplayan boyut işte fizyokratların siyaset kuramlarını baştan başa kateden bu "doğa" tasarımıdır. Quesnay şöyle der:

> "Siyasal yapının bu doğal ve temel kurallarına uyulmasını sağlayacak güç, toplumun tesis ettiği koruyucu yetke (*autorité tutélaire*) olacaktır; toplum, söz konusu yetkeyi, kendisini doğal yasalara uygun olumlu yasalarla (*lois positives*) yönetmesi

için tesis eder; devletin anayasasını, kesinlikle, bu doğal yasalar oluşturur. [Dolayısıyla] hükümet, bir araya gelerek bir toplum oluşturan, egemen bir yetkenin başkanlığında yönetilen ve insanlara en yararlı olan doğal ve olumlu düzendir" (Quesnay, 1767b:1011).

Fizyokratların, soruşturmalarında, çok yoğun ve özel biçimde kullandıkları "doğa" kavramı, Tocqueville'in gözünde, *Ekonomistler*in metinlerine ayrıcalıklı bir önem kazandırıyor:

> "O devirde [*Devrim* öncesi] siyasetin dili de yazarların [*Ekonomistler*in] dillerinde dolaşan bir şeyleri kapıp içine aldı; genel deyimlerle, soyut terimlerle, iddialı sözcüklerle, edebî söyleyişlerle doldu. Bu üslup, onu kullanan siyasal tutkuların desteğiyle toplumun tüm sınıflarına yayıldı, şaşırtıcı bir kolaylıkla en alt sıradaki sınıflara kadar ulaştı. Devrimden çok önce, Kral XVI.cı Louis'nin fermanları, doğal yasadan, insan haklarından konuşur oldu" (Tocqueville, 1856: 240).

Tocqueville'e göre bu "doğa" kavramına yakından baktığımızda, ilk adımda aykırı görünebilecek bir olguyla karşılaşırız. Kavram, geçmişle bağların kökten koparılması, geçmişle kökten bir kesintinin gerekliliği dileğini içerir. Geçmişin şu ya da bu parçasının günümüzde de varlığını sürdürmesi, hatta bu sürekliliğin sağlıklı bir toplumun koşulu olarak görülmesi, kökten kesintinin gerekliliği inancıyla çelişmez. Eski sınıfların sağlıklı bir denge içinde varlıklarını sürdürmeleri, koruyucu yetkenin aydın despot kimliğiyle tekliğinde muhafaza edilmesi, geleneklere saygı gösterme, keyfî siyasal ilkeler adına toplumu gereksiz çalkantıların içine sürüklemekten titizlikle kaçınma gibi kaygılarla, geçmişin bilgisizliğinin, gafletinin, dar görüşlüğünün kesinlikle terk edilmesi zamanının geldiği inancı, mantıksal açıdan, birbirlerini zorunlukla dışlamaları gereken öğeler olarak görülmemelidir. Quesnay'le yandaşları siyasal düzeyde tam anlamıyla tutucudurlar. Hatta denilebilir ki, fizyokratik kuramın ideolojik açıdan nihaî amacı Fransız toplumunu siyasal devrim tehlikesine karşı korumak, Fransa'nın içine düş-

tüğü ekonomik, malî, askerî krizi ekonomi alanında uygulanacak bir dizi kökten reformla aşarak siyasal devrimin olanaklılık koşullarını ortadan kaldırmaktır (Weulersse, 1910: 61-62; Ege 1994). Öze indirgenmiş bir deyim kullanacak olursak, fizyokratların mücadelesi, devrimsel denebilecek ekonomik reformlar gerçekleştirerek siyasal devrimi önleme amacını güder. Fizyokratların Marxçı nedensellik mantığını tersine çeviren bir düsturla hareket ettikleri söylenebilir. Siyasal devrim olasılığından bu derece endişe duyan bir düşün akımının metinlerinin "devrimin doğası"nı en somut biçimde inceleyebilmemizi sağlayan metinler olduğu iddiası, yukarıda belirttiğimiz gibi, büyük ölçüde inandırıcılıktan yoksundur.

Geçmişi kesin bir biçimde aşma, geçmişten kopma kararlılığı, siyasal düzeyde, siyasal kurumlar düzeyinde değil, tarihe bakış, toplumun çıkarlarına uygun kararları alına düzenekleri, toplumsal sorunu (*la question sociale*) çözme yöntemleri düzeyinde ortaya çıkar. Quesnay'in gözünde tarih bir hatalar, yanılgılar, yanlışlar, boşinanlar, temelsiz kanılar, karanlıklar, kısaca belirsizlik, bilgisizlik yumağıdır. Tarihin bugüne ışık tutmasını beklemek, tarihten bugün için öğretiler çıkarmaya çabalamak boşa harcanan uğraşlardır, boş ümitler beslemektir.

> "Ebedî Güç'ün (*l'Eternel*) bize buyurduğu yollardan sapmayalım; bu şekilde insanlığın düştüğü hatalara düşmekten sakınırız kendimizi. Ulusların ya da Monarkların tarihinden dersler almaya çalışmayalım; bu tarih baştan ayağa düzensizlikler uçurumudur. Tarihçiler okurlarının meraklarını gidermekten başka amaç gütmezler. Çok kitabî olan bilgileri, ne kadar derin olursa olsun, tarihin kargaşasına (*chaos*) ışık tutabilme yetisinden yoksundur" (Quesnay, 1767b:1015).

Hector Denis'nin altını çizdiği gibi:

> "Tarih, fizyokratların gözünde, hiç bir zaman, evrimsel mantıkla gelişen bir süreç olmamıştır; öğretilerinin rasyonel niteliği göz önüne alındığında, fizyokratlar için tarih, ideal ve mutlak bir örnek (*type*) çevresinde inip çıkan devinimler (*oscilla-*

tions) kümesinden başka bir şey değildir. bundan başka bir şey de olmayacaktır" (Denis, 1904:106).

Quesnay, fizyokrasi öğretisiyle, işte sözü edilen bu idcal ve mutlak örneğe eriştiği iddiasındadır. Öğretinin "doğal düzen" kavramı, tarihin sürgit el yordamıyla erişmeye çalıştığı ancak hiç bir zaman kesinlikle yakalayıp tutunamadığı toplum biçiminin bilgisini içerir. Tarih, fizyokratlara değin, insan toplumuna "en yararlı olan" doğal düzenin, bu düzeni yöneten doğal yasaların *kesin* bilgisinden yoksun kalmıştır. Geçmiş, doğal yasaların bilgisinden yoksun kaldığı için, hatalı, yetersiz, toy yasalar –olumlu (*positif*) yasalar– üretmek zorunda kalmış, toplumu bu yasalarla yönetmeye çalışmış, bu yüzden de doğal düzenin sağlıklı ve özgür biçimde işlemesini engellemiştir. Fizyokrasi doğal düzenin kesin bilgisini içeren öğreti olduğu ölçüde, toplumu, geçmişin karanlığından çekip çıkaracaktır. Fizyokrasiden *önce* bir tarih vardı, fizyokrasiden *sonra* bir tarih olacaktır. Başka bir deyimle, fizyokrasiye değin, "tarih öncesi" (*pre-histoire*) evresinde devinmiş olan insan toplumu, fizyokrasiyle birlikte kendi doğasının kesin bilgisine ulaşmış toplumun tarihine kavuşacaktır. Fizyokratların öğretisinde Tocqueville'i rahatsız eden, tedirgin eden boyut, kanımızca, "doğa" kavramının bu tür kullanımıdır. Siyasal düzeyde kararlılıkla tutucu olan, kesinlikle karşı devrimci olan bir akımın nasıl olup da "devrimin doğası"nı en iyi örneklendiren öğretiyi üretmiş oldukları savı bu bağlamda değerlendirilmelidir. Fizyokratlar, doğal düzenin bilgisini içeren öğretileriyle tarih içinde kökten bir kesinti gerçekleştirdiklerine inanırlar. Tocqueville, söz konusu kesintiyi devrim kavramıyla özleştirdiği için, *Ekonomistler*in, metinlerinde, devrim ideolojisini en anlamlı biçimde yansıttıkları tezini savunur.

Tocqueville'in fizyokrasi yorumu dönemecinden sonra Smith'in Quesnay'le ilgili yargılarını yeniden ele alabiliriz. Yukarıda değindiğimiz "doğa" ve "bilgi" kavramlarının ışığında Smith'in fizyokrasi eleştirisini daha yakından anlayabileceğiz. Bu soruşturmayı önce ahlak sorunsalı düzeyinde sürdüreceğiz.

Ahlaki duygular sorunu

Bildiğimiz gibi Smith'in ahlaki duygular kuramı, temelde, ötekiyle ilişkiler sorununu konu edinir. Ahlak boyutu, öteki-beni anlama, tasarımlama, düşünme, yaşama, duyma çabaları içinde vücut bulan bir boyuttur. İnsan öteki-benle ilişkide olan bir varlık olduğu ölçüde ahlaklı, ahlaki duygular taşıyan bir öznedir. Bu yüzden, ahlak sorunsalı, tanımı gereği, adalet sorunsalıyla örtüşür. Başkasıyla ilişkide olan varlık başkasının hakkını gözönüne alan, gözeten varlıktır. Aristoteles'in dediği gibi, "erdemlerin içinde yalnızca adaletin, başkalarının iyiliği için olduğu düşünülüyor; çünkü bir başkasıyla ilişkide söz konusudur" (Nikomakhos'a Etik, 1130a, 3-5). Kant aynı düşünceyi " dünyada öteki insanların hakkından daha kutsal bir şey yoktur " diyerek dile getirir. Smith, başkasıyla ilişki, dolayısıyla adalet sorunsalını "*sympathy*" temel kavramı aracılığıyla irdeler. Bu kavram, bilindiği gibi, kendimizi ötekinin yerine koyma, kendimizi başkasının duygularına duyarlı kılma, başkasının duygularına yerleşerek kendimizi değerlendirme, yargılama, sınama yetimize gönderme yapar. Smith'in gözünde insan, özünden, ötekiyle ilişkide olan, başkasından dolayımla varlık kazanan öznedir. Oysa Quesnay'in insan görüşünü, yani ahlak ve adalet anlayışını soruşturacak olursak neyle karşılaşırız? Şöyle diyor fizyokrasinin kurucusu:

> "Doğal yasalar ya fiziksel ya ahlaki (*morales*) yasalardır. Burada fiziksel yasadan anladığımız, insan cinsine (*genre humain*) en yararlı olduğu inkâr edilemeyecek (*évidemment*) doğal düzene (*ordre naturel*) özgü fiziksel olayların (*événement*) tümünün kurallı seyri (ilerleyişi)dir. Burada ahlaki yasadan anladığımız, insan cinsine en yararlı olduğu inkâr edilemeyecek fiziksel (*physique*) düzene uygun ahlaki düzende yer alan insan eylemlerinin tümünün kuralıdır. Bu yasaların tümü *doğal yasa* denilen şeyi oluşturur " (Quesnay, 1765 :121).

Bu önermeleri anlamaya çalışarak okuduğumuzda, bizi ilk adımda şaşırtan, önermelerin eşsözlü (*tautologique*) yapısıdır.

Quesnay "doğal yasaların tümü doğal yasadır" diyor. Ayrıntılara girecek olursak, birinci tanımdaki "doğal düzen" kavramıyla ikinci tanımdaki "fiziksel düzen" kavramının aynı gerçekliği dile getirip getirmediği sorusuna yanıt bulmamız gerekir. Eğer aynı şeylerse, birinci tanım,"fiziksel düzenin fiziksel olayları" biçimiyle bir başka eşsözü dile getirmiş olur. Eğer "fiziksel düzen", "doğal düzen"den ayrı bir gerçeklikse, "fiziksel düzene uygun ahlaki düzen" deyiminden ne anlamak gerekir? Bir yanda fiziksel düzen bir yanda da ahlaki düzen varsa eğer, bu iki düzen, "doğal düzen"in iki özgün parçasını oluşturuyor demektir. Dolayısıyla ahlaki düzeni fiziksel düzenden ayrı, özgün içeriği, özgün mantığı olan bir gerçeklik olarak algılamamız gerekir. "Fiziksel düzene uygun ahlaki düzen" deyimi anlamını yitirir bu durumda. Bütün bu nedenlerden, Quesnay'in fiziksel düzeyle ahlaki düzey üzerine önerdiği tanımlara kavramsal içerikleri açısından yaklaştığımızda, bu tanımlara akla yakın bir anlam vermekte zorlanırız. Ancak, ahlak gibi önemli bir konuda bu derece anlam belirsizliği taşıyan önermelere, kullanılan sözcüklerin çarpıcı nitelikleri, tümcelerin biçimsel kurgusunda gözetilen kavramsal sağlamlık açılarından yaklaştığımızda, söz konusu önermelerin başka bir strateji güttükleri şüphesi uyanır içimizde. Quesnay, önermelerinin alıcısına, tutarlı içeriğe sahip bir ileti sunmaktan çok alıcı üzerinde bir *etki* oluşturmak ister gibi görünüyor. Bu etkiyi "bilimsellik etkisi" deyimiyle betimleyebiliriz. Önermeleri okuyan kişi, içeriklerinden pek bir şey anlamasa da, kurgunun biçimsel sağlamlığı, becerikliliği karşısında çok derin, bilimsel anlamlar taşıyan bir ileti alımladığı izlenimini ediniyor. Okur bir "bilimsellik etkisi"nin hedefi oluyor. Bu etki aracılığıyla Quesnay, ahlakın doğadan ya da fizikten türediği, dolayısıyla ahlaki ilkelerin doğada ya da fizikte saklı olduğu fikrini, denilebilirse bilimsellik etkisinin el çabukluğuyla, *geçiştirmeye* çalışıyor. Güdülen amaç, ahlak konusunun, herhangi bir fiziksel konu gibi doğal, doğayı ilgilendiren, anlamı da içeriği de doğada saklı bulunan bir konu olduğunu kabul ettirebilmek. Bu kabul edildikten sonra ahlak, herhangi bir fiziksel olgu gibi bir *bilim* konusuna

dönüştürülmüş oluyor. Genel kanı, bilimselliğin, doğal ya da fiziksel bir gerçekliğe gönderme yaptığı inancını besler. Quesnay, ahlak olgusunu fizik olgusuna yaklaştırarak, fiziksel düzene uygun kılınması gereken bir olgu biçiminde göstererek ahlakın bir bilim konusu olduğu, biliminin oluşturulabileceği savını geçiştirmeye çalışıyor.

Ahlak ilkelerinin doğal düzende saklı olduğu gerçekse eğer, fizyokrasinin doğal düzen kuramı ahlak bilimini de kapsayacaktır. İnsanlık, fizyokrasiyle gün ışığına çıkan doğal düzen kuramını içererek ahlak sorununu, dolayısıyla adalet sorununu çözmüş olacaktır. Kişinin ahlaklı olabilmesi için ahlak bilimini içermesi gerekir. Smith'te bir "alış-veriş" sorunsalı içinde tasarımlanan ahlak konusu, Quesnay'de bir bilim ya da bilgi sorunsalına indirgeniyor. Ahlaka, dolayısıyla adalete bir bilgi sorunu gözüyle bakan tutumu tanımlamak için, Fransızcanın "*scientisme*", bilimcilik sıfatını uygun görüyoruz. Kanımızca gerek Tocqueville gerekse Smith'in Quesnay ve fizyokratlara yönelik eleştirileri özellikle bu bilimcilik öğesini ilgilendiriyor. Bu önermeyi açmaya çalışalım.

Bilimcilik, ahlak dolayısıyla adalet sorununun bir bilgi sorunu olduğunu kabul etmektir. Uygun, doğru, kesin bilgiyi içerdikçe daha ahlaklı, daha adil öznelere dönüşürüz. Ahlak sorununun, adalet sorununun, kısaca toplumsal sorunun çözümü, bireylerin tümünün, doğru bilgiyi öğrenip uygulamalarına bağlıdır. Bir arada, uyum, barış ve refah içinde yaşamayı amaçlıyorsak, topluma en yararlı düzenin ilkelerini, isterlerini, koşullarını, bu düzeni bulgulayıp kuramını geliştiren bilginlerin öğretilerine başvurarak içermemiz gerekir. Smith'te ahlak konusu başkasıyla ilişki bağlamı içinde tasarımlanırken, Quesnay'de aynı konu bir bilgiyle ilişki bağlamında tasarımlanır. Bu bilgi, bireylere bakarak üçüncü konumundadır. Üçüncünün içerilmesiyle bireyler öznelliklerinden, keyfî davranışlardan, haksızlıklardan, hatalardan, önyargılardan, boşinanlardan, saldırganlıktan, şiddetten arınır, ilişkilerine nesnellik kazandırırlar. İkili ilişkilerin sağlıklılık koşulu üçüncü durumundaki bilginin nesnelliğinin içerilmesinde yatar. Başka bir deyimle, doğ-

ru bilgi öğrenildikçe, bireyler arasındaki farklar giderek silinir. Üçüncünün tümüyle içerilmesi sonucu bireyler farklılıklarından, öznelliklerinden arınır, birörnek gerçekliklere, "aynı"ya dönüşürler. Bilimci dünya görüşünde toplumsal sorun, tüm bireylerin tekörnekleşmesi, aynıya dönüşmesiyle aşılabilir ancak. Bir aradalığın uyumlu biçimde sürdürülmesi farklılıkların silinmesi koşulunu gerektirir. Yukarıda değindiğimiz gibi, insanlık nasıl, doğal düzenin bulgulanmasıyla karanlıktan aydınlığa çıkıyorsa, bireyler de, ahlak bilimini içermeleriyle çocukluktan erginliğe ayak basarlar. Quesnay'in imgeleminde farklılık, öznellik, çocukluk kavramıyla özdeşleştirilir. Toplumsal sorunu çözemeyen toplumlar henüz çocukluk devresinden çıkamamış, erginliğe ulaşamamış toplumlardır. Bilimciliğin egemen olduğu dünyada bilimi içermiş bireyler arasındaki ilişkiler farklılıkların etkileşimi değil benzerlerin bir aradalığıdır. Ergin toplum saydamlığa erişmiş toplumdur ancak bu saydamlık farklılıkların silinmesi, ötekinin dışlanması pahasına elde edilir. Quesnay'in dünyasında bireylerin birbirlerini ergin özneler olarak tanımaları için birbirlerinin benzeri olmaları gerekir. Bilimci dünya görüşü farklıya yani bize benzemeyen ötekine çocuk gözüyle bakar; özünden "paternalist" bir dünya görüşüdür.

Oysa Smith'in dünyasında "öteki", "alış-veriş" (*exchange*) ilişkisi içinde tanınır. E. Rothschild'in *Economic Sentiments. Adam Smith, Condorcet and the Enlightenment* (2001) adlı yapıtını yorumlarken S. Darwall şöyle der:

> "Alış-veriş (*exchange*) bir ikinci kişiye yönelim biçimidir (*second personal address*); bu biçim, kısa süre sonra Fichte ile diğer Alman idealistlerinin *Anerkennung* diye adlandıracakları, bireylerin birbirlerini eşit onura sahip, eşit saygınlığı (*equal dignity*) hakkeden özne konumuyla karşılıklı olarak tanımaları kavramını içerir" (Darwal, 2004: 129).

Tüketim ürünlerinin el değiştirdiği iktisadi alış-veriş, genel alış-verişin tikel bir parçasıdır yalnızca. Smith, kavramı, çok genel düzeyde, insanın insanlığının ötekine iletildiği alan anlamında kullanır. Düşünürün altını ısrarla çizdiği gibi alış-ve-

riş kavramı, ilk başta, dilin bireyler arasında dolaşımına, *konuşma*'ya işaret eder. Konuşma, muhabbet ("*mahabbat*", Arapçada, "*habba*" –sevmek, arzulamak, istemek– kökünden türer – Reig, 2006: 1145; "ahbab" sözcüğü de aynı kökten türer), insana kendi doğasını açınlar; kendi gerçeğini, kendi tabiatını, kendisini gerçeğinde bulmasını sağlar:

> "Yalnız kaldığımızda, kendimizle ilgili her şeyi çok şiddetli biçimde (*strongly*) hissetmeye; yapmış olabileceğimiz yardımlara (*good offices*), hedef olduğumuz haksızlıklara (*injuries*) aşırı değer vermeye; bahtımız açık oldu mu (*good fortune*) aşırı sevinmeye, kötü oldu mu (*bad fortune*) aşırı yeise düşmeye yatkınızdır. Bir dostla konuşma (*conversation*) bizi daha iyi huylu (*better temper*) kılar; bir yabancıyla konuşma daha da iyi huylu kılar" (Smith, 1759: III, III: 216).

Her şeyden önce konuşan varlıklar olduğumuz için, dil insanlığımızın olanaklılık koşulunu oluşturduğu için, insan, alış-veriş alanının dışında tasarımlanamaz Smith'in gözünde. Ancak Darwall'ın belirttiği gibi alış-veriş alanında, kendimi bir üçüncünün yerine koyarak, bir dış gözlemcinin gözünden tanımaya çalışmam ötekini. Ötekini, kendimi onun yerine koyarak, kendimi onun yerinde imgeleyerek, onun başına gelenleri *hissetmeye* çalışarak tanırım. "*Sympathy*", "konuşma" gibi, Smith'in sözlükçesinde, "*exchange*"in başka bir adıdır. "*Sympathy*" ötekinin duygularına girerek ötekinin görüş açısını benimsememi, ötekiyle özdeşleşmemi sağlayan yetidir. Ancak bu özdeşleşme farklılıklarımızı silip tekörnek varlıklara dönüşmemizi amaçlamaz; tam tersine, "*sympathy*" kendimizden kopup ötekinin farklılığını, onun duyguları içinden yaşama serüvenidir. Bir anlamda "fark"ın deneyimidir. Smith'in dünya görüşünde "*exchange*" alanı benzerlerin değil farklılıkların bir arada var olduğu alandır.

Smith'in ahlaki duygular kuramının temel kavramlarından biri de "*spectator*" kavramıdır.

> "Kendi davranışımı sınamaya, davranışım üzerinde bir yargıya varmaya (*to pass sentence upon it*), davranışımı onaylama-

ğa ya da suçlamaya çalıştığım her zaman, açıkca görülebileceği gibi, denilebilirse iki insana bölünürüm: sınayan ve yargılayan 'ben', öteki 'ben'den, davranışı sınanan ve yargılanan kişilikten ayrı bir kişiliği temsil eder. Birincisi, kendi davranışıma bakarak duygularına girmeye çalıştığım (*sentiments...I endeavour to enter into*) seyircidir (*spectator*), kendimi bu seyircinin yerine koyarak, kendi davranışımın bana, bu özel görüş açısından bakıldığında nasıl görüneceğini anlamaya çalışırım. İkincisi ise etkin kişilik (*agent*), sözcüğün tam anlamıyla 'kendi kendim' diye adlandırdığım (*I properly call myself*) kişidir. Birincisi yargıç, ikincisi yargılanandır. Ancak yargıcın yargılananla, her açıdan, bir tutulması, nedenin etkiyle, her açıdan, bir tutulması kadar olanaksızdır." (Smith 1759, III, 1 : 164-165)

"*Spectator*" kavram, "üçüncü" boyutuna Smith'in kuramının da yer açtığını, dolayısıyla üçuncü sorunsalının yalnızca Quesnay'in ahlak anlayışına özgü bir sorunsal olarak görülmemesi gerektiğini düşündürebilir. Bu soruşturmayı, Smith'in "*partial spectator*" (yanlı seyirci) / "*impartial spectator*" (yansız seyirci) ayırımını hatırlatarak aydınlatmaga çalışabiliriz (Bkz. Smith 1759, İ. IV; II, II, II; III, I and III) . "Yanlı seyirci", ötekini değil, ötekiyle özdeşleşerek kendisini, kendi davranışlarını seyreder. Ötekinin yargılanması değil, ötekinin gözünden kendisinin yargılanması söz konusudur yanlı seyircinin ediminde. Bu yüzden "*partial spectator*" dolayımını tanıyan ilişki, birbirine yönelen iki öznenin ikili etkileşim kavramını içerir. Gözlemcinin kendini bir üçüncünün yerine koyarak ötekini gözlemesi söz konusu değildir burada. "*Impartial spectator*" ise öznenin vicdanını ilgilendiren bir kavramdır. "Yansız seyirci", öznenin vicdanında taşıdığı iç mahkemedir. Bu anlamda, "ben"le "öteki" ilişkisine bakarak, söz konusu yansız seyircinin üçüncü boyutta yer aldığı, üçüncüyü temsil ettiği söylenebilir. Ancak buradaki üçüncü, asla bilgi türünden, bilim türünden bir üçüncü değildir. Başka bir deyimle, yansız seyirci yalnızca bilgi sahibi olanların, örneğin ahlak bilimini içermiş bilginlerin, erginliğe ulaşmış öznelerin vicdanında varolan, bilgiden yoksunların, henüz çocuk olanla-

rın habersiz olduğu bir gerçeklik değildir. "Yansız seyirci"nin yargısı, Kant'ın, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* (*Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*) adlı yapıtında geliştirdiği "kesin buyruk (*kategorische Imperativ*)"un kişiye yüklediği ödeve yaklaştırılabilir (Kant 1785, Zweiter Abschnitt : 33 ve devamı). Kimi Kant uzmanları, filozofun, 1770 yılında Almancaya çevrilen *The Theory of Moral Sentiments*'ı, *Grundlegung*'u (1785) kaleme almadan önce okumuş olabileceğini düşünürler (bkz. Fleischacker 1991). Nitekim *Grundlegung*'un ilk bölümünün başında Kant, "*vernünftiger unparteiischer Zuschauer*", "akıllı yansız seyirci", terimini, büyük olasılıkla, Smith'ten esinlenerek kullanır (Kant 1785 : 18). Smith'le Kant arasında kurulabilecek bu ilişki, "yansız seyirci" kavramının gönderme yaptığı üçüncünün, bilgi türünden değil *ödev* türünden bir üçüncü olduğu savına temel oluşturabilir. Kesin buyruk, insan olduğumuz için, *konuşan varlıklar* olduğumuz için üzerimize düşen ödevdir. Zaten Smith, bu kavramı, özellikle, kitabının üçüncü bölümünde, başlığında "*of the Sense of Duty*", "Ödev Duygusu üzerine" terimi bulunan bölümünde geliştirir. Kısaca "yansız seyirci", kimi insanın tanıdığı, kiminin tanımadığı bir gerçeklik değildir. Kesin buyruk anlamındaki ödev, başkasını bir araç olarak değil bir amaç olarak görme, ötekini, ulaşmayı hedeflediğimiz amaçların basit aracı konumuna indirgemeyi reddederek ötekine son ereğimiz gözüyle yönelme buyruğudur.

> "Doğa'nın her şeyi bilen Mimar'ı (*the all-wise Author of Nature*), insana, kardeşlerinin (*brethren*) duygularına ve yargılarına saygı duymayı, davranışını onayladıklarında az çok hoşnut olmayı, onaylamadıklarında incinmeyi öğretir. Bu Mimar, insanı, diyebilirsem, insanlığın dolaysız yargıcı kılmıştır (*immediate judge of mankind*) (...) Ancak insan, her ne kadar insanlığın dolaysız yargıcı kılınmışsa da, bu konum, ilk duruşmanın (*in the first instance*) yargıcı türünden bir konumdur. Bu yargıcın vereceği kararın ötesinde, çok daha yüksek bir mahkemeye başvurma olanağı vardır. Bu mahkeme, kendi vicdanlarının (*own consciences*) mahkemesi, hem yansız olduğu hem de çok

> iyi bilgilendirildiği varsayılan (*supposed*) seyircinin mahkemesi, kalbin içindeki insanın (*man within the breast*) mahkemesi, davranışın büyük yargıcı, büyük hakemidir (...) Dışarıdaki insanın (*man without*) kararları (*jurisdiction*), tümüyle, övgü arzusu ve yergiden kaçınma güdüsü temeline dayanır. İçerideki insanın (*man within*) kararlarıysa, tümüyle, övgüye lâyık olma arzusu (*desire of praiseworthiness*) ve yerigiyi hak etme korkusu (*aversion to blameworthiness*) temeline dayanır" (Smith 1759, III, II : 185-186)

Bu satırlardaki " övgüye lâyık olma (*praiseworthiness*)" kavramı, gene Kant'ın "*die Würdigkeit, glücklich zu sein*", "mutlu olmaya lâyık olma" kavramını esinlemiş olabilir. İki durumda da kişinin yönelmesi gereken son erek, dolaysız biçimde övgü ya da mutluluk edinmek değil, "yansız seyirci"nin gözünde, övgüye, mutluluğa lâyık, övgüyü, mutluluğu hak eden kişi olabilmektir. Son çözümlemede "yansız seyirci" kavramı da, "kesin buyruk" kavramı da, kişinin, içinde taşıdığı ötekinin yüklediği ödevi yerine getirdiği ölçüde ahlak öznesi olabileceği koşulunu dile getirir. Şöyle diyebiliriz: Quesnay'in bilimci dünyası ne denli ötekinden temizlenmeyi amaçlayan bir dünyaysa, Smith'in "*sympathy*" ile yönetilen dünyası o denli ötekini var kılmayı amaçlayan bir dünyadır.

Siyaset anlayışı

Yukarıda değindiğimiz gibi, Quesnay Montesquieu'nün siyaset felsefesine kesinlikle karşıdır:

> "Egemen güç (*autorité souveraine*) tek olmalı ve toplum bireylerinin tümünün, özel çıkarların yönettiği haksız girişimlerin tümünün üzerinde yer almalıdır ; çünkü hakimiyetin (*domination*) ve itaatın (*obéissance*) varlık nedeni (*objet*) herkesin emniyetini sağlamak, herkesin çıkarını korumaktır. Bir devlet (*gouvernement*) içinde karşıtgüçler (*contreforces*) sistemi, büyükler arasında çatışmaya, küçüklerin ezilmesine neden olan zararlı bir kanıdır (*opinion*) (...) Bu tür bir ayırım, tarım teme-

linde kurulan krallığın (*royaume agricole*) hükümetinin (*gouvernement*) düzenini bozar. Oysa bu hükümetin görevi, toplumun tüm çıkarlarını bir tek yönde, devletin de yurttaşların da tüm zenginliklerinin kaynağı olan tarımın gelişmesi yönünde toplayıp seferber etmektir" (Quesnay, 1767a: p.949).

Smith ise Montesquieu'nün yapıtına büyük önem verir. Özellikle *Lectures On Jurisprudence (1762) adlı yapıtında Yasaların Ruhu'na yaptığı açık göndermeler, Montesquieu'nün siyaset felsefesinin çağdaş dünyanın temel düşüncelerinden biri olduğuna inancını kanıtlar. Bu bağlamda da bir kez daha "bilimcilik" ideolojisini devreye sokabiliriz. Montesquieu'nün güçler ayırımı ilkesinin dayandığı varsayımı biliyoruz:*

> *"Gücün (iktidar, pouvoir) kötüye kullanılmasını (abuser) önleyebilmek için, özel bir düzenlemeyle (par la disposition des choses), gücün gücü durdurması gerekir"* (Montesquieu, 1748-50: 586).

Yasaların Ruh Üzerine'nin yazarının gözünde, gözetlenmeyen, denetlenmeyen, sınırlanmayan güç, uygulayıcısı ne denli erdemli, iyiliksever olursa olsun, giderek mutlak güce dönüşmeye yönelir. Bu yüzden siyasal özgürlüğün koşulu güçler arasında kurulacak dengenin sağlamlığına bağlıdır.

> *"Siyasal özgürlük yalnız ılımlı hükümetlerde (Etats modérés) bulunur. Ancak ılımlı devletlerde de her zaman bulunmaz; yalnızca güç kötüye kullanılmadığı durumda siyasal özgürlük var olabilir; öteden beri denenmiştir, eline güç geçiren her insan bu gücü kötüye kullanmaya yeltenir; bir sınırla karşılaşıncaya değin ilerler. Bilmem söylesem inanır mısınız? Erdemin bile sınırlanmaya gereksinimi vardır"* (age., Türkçe çeviri: 233 - değiştirmelerle).

Quesnay ise, topluma en yararlı bilginin öğretisini, fizyokrasiyi içermiş, hakikatle aydınlanmış gücün iradesini asla kötüye kullanmayacağına, genel çıkarın gerektirdiği yönden asla saptırılmayacağına inanır:

> "Zamanın ve uzamın düzenini tanıyabilmek, deniz üstü dolaşımı düzenleyebilmek, dolayısıyla ticareti sağlayabilmek için,

gökyüzü cisimlerinin devinimlerini çok kesin bir biçimde gözlemleyip hesaplamak gerekti. Aynı şekilde, toplum içinde bir araya gelmiş insanların doğal haklarının erimini tanıyabilmek için, olabilecek en iyi hükümetin kurucu doğal kurallarını göz önüne almak gerekir. İnsanların sıkı bir biçimde boyun eğmeleri gereken bu hükümet, toplum içinde bir araya gelmiş insanlara en yararlı doğal düzen ve toplumsal düzenin (*ordre positif*) hükümetidir " (Quesnay, 1765:121).

Doğal düzenin bilimiyle aydınlanmış koruyucu yetke, devletin yasalarını doğal yasalara uygun biçimde düzenleyerek insanlığa en yararlı yönetimin kurulmasını sağlar. Toplumun gerçek yöneticisi doğal düzenin bilimi olduğu ölçüde, siyasal yapılanmanın, güçler ayırımı, karşıt güçler gibi ilkelerle karıştırılmasına, bulandırılmasına hiç gerek yoktur. Yöneten güç topluma en yararlı sistemin bilimiyle donandığı takdirde yönetim sorunu çözülmüştür. En basite indirgenmiş, gereksiz ayrıntılardan arınmış, örgütlenimi, karar mekanizması ara kurumların bürokrasisinden kurtarılıp en sade ifadesini bulmuş bir siyasal yapı ülküsünü besler Quesnay. Devlet sorunlarının sonu gelmez tartışmalar boyunca sürüncemeye sokulmasını kesinlikle önlemek gerekir. Devlet işleriyle ilgili kararlar birbirleriyle çatışan çıkar grupları arasında sürdürülen pazarlığın kargaşasına terkedilemez. Ülkenin yüksek çıkarları söz konusu olduğunda, kararların alınacağı makam, yürütmesini doğal bilimin ışığında yönlendiren tek egemen güçtür. Gücün gücü sınırladığı toplum doğal düzenin bilimine ulaşamamış, henüz emekleyen toplumdur. Bilimin aydınlattığı toplumda çıkar çatışması, çıkar farklılığı, değişik dünya görüşleri, uyuşmaz ahlak anlayışlarına yer yoktur. Doğal düzen biliminin gün ışığına çıktığı toplum çok partili düzenlerin sonu gelmez çekişmelerinden arınmış, zamanını ve enerjisini ülkenin yüksek çıkarları yönünde, ülkeye en yararlı olabilecek biçimde kullanan toplumdur. Çok partili siyasal yapılar ülkenin yüksek çıkarlarının bilgisinden henüz yoksun, ülkenin eşsiz kaynaklarını boşa harcayan, saçıp savuran düzenlerdir. Fizyokrasi, ülkeye neyin ya-

rarlı, neyin yararsız olduğunu kesinlikle belirttiği ölçüde, yararcılığın (*utilitarsime*) mutlak zafere ulaştığı tarihsel sürecin yetkin sentezi görünümüyle çıkar karşımıza. Quesnay, öğretisinin yararcı niteliğinden kıvanç duyar.

Öğretinin yararcı niteliğini, Quesnay'in eğitimle ilgili düşüncelerinde de gözlemleyebiliriz. Fizyokrasinin kurucusu eğitim sorununa büyük önem verir.

> "Olumlu (*positif*) yasaların birincisi, tüm öteki yasalar içinde en başta geleni, *doğal düzenin yasalarının gerek kamusal gerekse özel öğretimini sağlayacak kurumun oluşturulmasıdır*; [çünkü bu doğal düzen] insan toplumlarına özgü her türlü yasamanın (*législation*), her türlü sivil, siyasal, ekonomik ve sosyal davranışın yüksek kuralıdır (*règle souveraine*). Söz konusu kurumun bulunmadığı toplumlarda gerek hükümetler gerekse insan davranışları karanlıklar ve yanılmalar (*égarements*), anlaşmazlıklar (*confusions*) ve düzensizlikler keşmekeşinden asla kurtulamaz; çünkü, insanların yasalarına temel ve insan davranışlarına yüksek kural görevi gören doğal yasaların bilgisinden yoksun olunduğu takdirde, adaletli adaletsiz karşıtlığı konusunda, doğal hukuk konusunda, fiziksel ve ahlaki düzen konusunda açık seçik hiçbir görüşe (*évidence*) ulaşılamaz; aynı şekilde genel çıkarla özel çıkar arasındaki temel farkla ilgili, ulusların refahı ve çöküşüne neden olan etkenlerle ilgili, iyi ile kötünün özüyle ilgili, yönetenlerin kutsal haklarıyla, toplumsal düzenin itaate zorladığı kişilerin ödevleriyle ilgili hiçbir kesin fikre (*évidence*) varılamaz" (Quesnay, 1765: 122).

Bu satırların yazarının öğretisinin doğruluğuna ne derece sarsılmaz, ne derece şüphe götürmez bir inanç beslediğini bir kez daha görüyoruz. Doğal yasaların açınlanmasıyla dünya gerçeğinin her türlü bulanıklıklıktan kurtularak apaçık, mutlak bir saydamlık içinde ortaya çıkacağına kesin gözüyle bakılıyor. Toplumsal yaşamda böylesine temel rol oynayan yasaların bilgisinin verimli bir eğitim sistemiyle ülkenin tüm bireylerine aktarılması hükümetin başlıca görevi olmalıdır Quesnay'a göre.

Ancak söz konusu yasaların somut içeriği üzerine eğildiği-

mizde ne görüyoruz? Somut içerikleri açısından doğal yasalar iki temel düzenlemeyle özetlenebiliyorlar: canlının kendini koruyup yaşamını sürdürmesi yasasıyla, zenginliklerin üretimini, dolaşımını, yeniden üretimini sağlayan yasa. Birinci yasa, kişinin kendi kendisine ve mallarına sahip olması, başka bir deyimle mülkiyet ilkesini, ikincisi ise serbest rekabet ve serbest ticaretle tarımın mutlak olarak desteklenmesi ilkelerini içeriyor. Görüldüğü gibi, doğal yasaların somut içeriği kesinkes ekonomik bir karakter taşıyor. Öğretinin yararcı niteliği de, en açık ifadesiyle, burada kendini gösteriyor. Quesnay'in eğitim sisteminin son ereği topluma yararlı bilgileri, yani ülkenin görece elverişli kaynaklarının (Fransa için ülkenin bereketli topraklarının) en verimli biçimde işletilmesini sağlayacak koşulların neler olduğunu, üretim araçlarının en etkin biçimde nasıl geliştirileceğini, ticaretin hem içeride hem dışarıda nasıl genişletileceğini, artık ürünün en akıllı biçimde nasıl üretime kazandırılacağını, son çözümlemede üretimin, zenginliklerin en yüksek düzeylere nasıl çıkarılacağını yurttaşlara aktarmaktır. Bütün bu bilgiler doğal düzen biliminin içinde saklıdır; öğretim görevlilerine düşen görev söz konusu bilimi içerip öğrencilerine iletmekten ibarettir.

> "Olumlu yasaların (*législation positive*) görevi, doğal yasaların –toplum halinde bir araya gelmiş insanlara, doğruluğundan asla şüphe edilemeyecek (*évident*) en yararlı düzenin kurucusu doğal yasaların–, dile getirilip duyurulmasını sağlamaktır; aslında 'sadece hükümdara (*souverain*) en yararlı düzen' demek yeterlidir; çünkü hükümdara gerçekten en yararlı olan uyruklarına da en yararlı düzendir. Bir imparatorluğun huzurunu ve refahını yalnızca sözü edilen yüksek yasaların bilgisi sağlayabilir; bir ulus (*nation*) bu bilimin özümsenmesine ne derece çaba gösterirse doğal düzen o toplumda o derece üstün gelir, toplum düzeni de (*ordre positif*) o derece düzgün işler; bu tür bir ulusta akla aykırı bir yasa önerilemez, çünkü hükümet ve yurttaşlar böyle bir önerinin anlamsızlığını (*absurdité*) anında görürler." (age., 122).

Genel çıkarla özel çıkar çatışması, doğal düzeni içermiş bireylerden oluşan toplumlarda her türlü anlamını yitirir; bireye yararlı olan zorunlukla ulusa da yararlıdır; aynı şekilde ulusa yaralı olan zorunlu olarak bireye de yararlıdır. Bütün sorun, refahı sağlayan koşulların neler olduğunun yurttaşlara aktarılmasıdır. Kişisel refahının bilgisini öğrenen yurttaş hem kendisine hem topluma en yararlı özneye dönüşür. Quesnay ve fizyokratların yarar tasarımı bütünüyle ekonomik nitelikli bir yarar tasarımıdır; bu açıdan, doğal düzen kuramı, Fransızcanın "*économisme*" kavramını anımsayarak konuşacak olursak, özünden "ekonomi merkezli" bir kuramdır.

Oysa fizyokratların devrinde, Quesnay'den kısa bir süre sonra, bambaşka düzeyde konumlanan bir eğitim anlayışı geliştirilmiştir. Bu eğitim anlayışı da esinini, büyük ölçüde, Smith'ten alır. Condorcet'nin eğitim anlayışında söz etmek istiyoruz. E. Rothschild, Smith'in ahlak kuramının Condorcet üzerindeki belirleyici etkisi üzerinde durduktan sonra, Condorcet ile Smith'in gözünde kamu eğitimi kavramının Quesnay'inkinden çok (*strikingly*) farklı olduğunu, iki düşünürün eğitimi yalnızca bir takım temel bilgilerin çocuklara aktarımını amaçlayan bir etkinlik biçiminde algılamadıklarını, asıl soruşturulması gereken konunun eğitim etkinliğinin kendisi olması kanısını paylaştıklarını hatırlatır: başka bir deyimle, eğitimle ilgili soru, bu etkinliğin gütmesi gereken son ereğin ne olduğu tarzında dile gelmelidir. (Rothschild, 2001: 224-26; Ayrıca bkz. Boyer & Le Chapelain, 2007). 1791 yılında Ulusal Yasama Meclisi'ne sunduğu *Kamu Eğitiminin Doğası ve Nesnesi* adlı bildiride Condorcet, eğitimin son ereğinin "hak eşitliğini gerçekleştirmek" olduğunu vurgular (Condorcet, 1790: 61). Düşünürün gözünde her yurttaş şüphesiz aynı "doğal" dolayısıyla "evrensel" haklara sahip bireydir; ancak belirleyici olan, yurttaşın temel haklarından gerçekten yararlanabilmesi, haklarını etkin biçimde kullanma olanaklarını elinde bulundurmasıdır. Eğitim, geleceğin yurttaşlarına, haklarının ne olduğunu öğretmekle yetinemez; bu hakları etkin bir biçimde kullanma koşullarını, yani hangi koşullarda bireyin özgürlüğe kavuşabileceğini de öğretmesi gerekir.

İnsan Aklının İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo Taslağı adlı yapıtında Condorcet şöyle der:

> "İnsan cinsinin gerçek hakları, şu tek hakikatte aranmalıdır: insan, akıl yürütme ve ahlaki düşünceler edinme yetisine sahip duyarlı bir varlıktır" (Condorcet, 1793: 375).

Bu gözlemden yola çıkarak, eğitimin son ereğinin, insanın düşünme ve yargılama yetisini en etkin biçimde geliştirmek olduğunu vurgular. Eğitim, son çözümlemede, bir takım bilgiler aktarmaktan çok, eğitilene kendi başına nasıl düşüneceğini, nasıl akıl yürüteceğini, nasıl yargılayabileceğini kazandırmayı amaçlamalıdır. Çünkü yurttaşın doğal ve evrensel haklarını etkin bir biçimde kullanabilmesi için başkasına bağımlılıktan kurtulması, bağımsız ve özerk varlık koşullarına kavuşması gerekir. Bu koşullar, kişinin kendi kendisine düşünebilme olanağında yatar:

> "Bir okul öğretmeni Newton'a, bir savcı Montesquieu'ye bağımlı değildir; ancak köylü, hesap bilmiyorsa okul öğretmenine, köyünü düzenleyen yasaları bilmiyorsa savcıya bağımlıdır" (Condorcet, 1790: 326).

Bireyler, yetenekleri (*talents*) açısından eşit değillerdir. Eğitimin bir amacı da yeteneklerin yeşerip gelişmesini sağlamaktır. Bu da, zorunlu olarak, yurttaşlar arasında üstün yeteneklilerle alçak yetenekliler eşitsizliğini yaratacaktır. Ancak eğitim, yurttaşların, yetenekleri, kişilerin özel mülkü olarak değil toplumun ortak malı olarak algılamalarını sağlayabilirse, söz konusu eşitsizliğin bağımlılık ilişkilerine dönüşmesi önlenebilir (age: 62). Eğitimin neden olduğu yetenekler arası eşitsizliğin gene eğitim sayesinde bağımlılık ilişkilerine dönüşmesinin önlenmesi fikri Condorcet'nin eğitim anlayışının en özgün, en güçlü boyutudur. Eğitim, yurttaşları bağımsızlık açısından eşit kılarken, yetenekler açısından yurttaşlar arasında eşitsizlik yaratacaktır. Condorcet'nin eğitim kuramı, eşitlikle eşitsizliğin barıştığı bir dünya kurmayı amaçlar. Bu açıdan, Condorcet'nin yaklaşımı, John Rawls'un *Bir Adalet Kuramı*'nda gerçekleştirmeye

çalıştığı "özgürlük ilkesi"yle "farklılık ilkesi"ni barıştırma ülküsünü anımsatır (Bkz. Rawls, 1971: 11). Eşitsizliğe, haksızlık ya da adaletsizlik gözüyle değil farklılık gözüyle bakarak bu farklılığın ortak yaşama zenginlik ve canlılık sağladığına inanan bireyler, hak eşitliğinin etkin biçimde gerçekleşme koşullarının, yani tek başına düşünebilme, yargılayabilme koşullarının kendilerine sunulduğu toplumun bireylerıdır. Yukarıda değindiğimiz "*Anerkennung*", "tanıma" izleğiyle yeniden karşılaşırız burada. Yetenekler düzeyindeki eşitsizliği olumlu farklılıklar olarak gören ve yaşayan bireyler, birbirlerini eşit haklara sahip, kimsenin kimseye bağımlı olmadığı bir toplumun yurttaşları olarak *tanıyan* bireylerdir. "*Anerkennung*"un bir anlamı da, ötekine *saygı* duymak, ötekini, sayılmayı hak eden bir varlık olduğu için *tanımaktır*. Apaçık hakikatleri içinde barındıran bir bilimin öğretisini özümsemeleriyle mutluluk ve refaha kavuşacakları varsayılan tekörnek bireylerin dünyasından çok uzağız burada. Birbirlerini farklılıklarında tanıyarak kendinde olanı ötekinde olanla alış-verişe sokan bireylerin dünyası burada sözü edilen. Bütün bu söylenenlerden çıkan sonuç şudur: eğitim, gerek Condorcet'nin gerekse Smith'in gözünde, kişileri ekonomik düzeyde yararlı kılmaya yönelik bir yetiştirme sistemine indigenemez. Ekonomik yarar göz önüne alınması gereken bir boyuttur kuşkusuz; ancak yurttaşın bağımsızlığı ilkesine üstün gelemez. Düşünme yetisinin geliştirilmesi ereği, eğitimin tasarımlanabilecek öteki yararlarına bakarak mutlak öncelik taşır. Ekonomik yarar bağımsızlık ilkesinin hizmetine sokulmalıdır. Başka bir deyimle ekonomik yarar bir amaç değil bir araç olarak görülmelidir. Smith'in, *Ulusların Zenginliği*'nin beşinci kitabının "Gençlerin Eğitimine Özgü Kurumların Gideri Üzerine" adlı bölümünde çağdaş toplumda endüstri işçisinin hedef olduğu dayanılmaz yabancılaşmayı dile getirdiği, Condorcet'nin de bildirisinde gönderme yaptığı (Condorcet, 1791: 78), ünlü satırları anımsayalım burada:

> "Bütün ömrü, sonuçları belki hep aynı kapıya çıkan ya da hemen hemen aynı olan birkaç basit işlemin yapılmasıyla geçen

adam, hiçbir zaman karşılaşmadığı (*never occur*) zorlukları gidermek üzere çareler bulmak için anlama yetisini (*understanding*) kullanmaya ya da türetme gücünü (*invention*) işletmeye gereksinme duymaz. Dolayısıyla, bu tür çabaları (*exertion*) gösterme alışkanlığını tabii yitirir; genellikle, Tanrı kulu (insan yaratığı, *human creature*) için ne denli sersemleyip (*stupid*) cahilleşmek (*ignorant*) mümkünse, öylesine sersem olup cahil hale gelir. Kafasındaki uyuşukluk (*torpor*), onu, herhangi derli toplu (akıllı, *rational*) bir konuşmanın (*conversation*) tadını çıkaramayacak ya da söze karışamayacak (*bearing a part*) hale getirdiği gibi; onda, yüksek, temiz ya da ince bir his (*sentiment*) duyabilme, dolayısıyla da, özel yaşamın birçok olağan ödevleri üzerinde bile doğru herhangi bir yargıya (*just judgement*) varabilme yeteneği bırakmaz. Ülkenin büyük ve geniş çıkarları üzerinde yargıya varmak (*judging*) ise, büsbütün elinden gelmez. Onu, başka türlü bir hale koymak için, son derece özel bir dikkat ve ilgi (*particular pains*) gösterilmezse; ülkesini savaşta savunmakta aynı ölçüde becerisiz kalır (...) Bu hal bedeninin çalışmasını bile bozar (*corrupts*); gücünü, yetiştiği işten başka bir uğraşta (*employment*) da canla başla ve sebatla kullanamayacak duruma getirir. Kendi belli zanaatındaki (*trade*) el yatkınlığını (*dexterity*), öyle görülüyor ki, bu şekilde düşünsel (*intellectual*), toplumsal (*social*) ve savaşçı (*martial*) erdemlerinin pahasına elde eder. Hoş; önlenilmesine hükümetçe biraz zahmete katlanılmadıkça (*unless government takes some pains to prevent it*), her ileri gitmiş uygar toplulukta, yoksul işçilerin (*labouring poor*), yani halkın büyük çoğunluğunun ister istemez içine yuvarlanacağı durum işte budur" (Smith, 1776, V, 1, III, Madde 2: 368-69; Türkçe çeviri: 872-73 - değiştirmelerle).

Smith'in gözünde devlet, kamu eğitiminin kapsamını genişleterek, kendilerine bu derece yabancılaşmış bireylere bir nebze de olsa insanlık aşılayacak düşünce ve yargı yetisini kazandırma görevini yüklenmelidir. Artık burada söz konusu olan elbette işçinin üretim verimliliğinin artması, üretim araçlarının

mükemmelleştirilmesi, ticaret özgürlüğünün pekiştirilmesi gibi ekonomik kaygılar değildir.

Condorcet ile Smith gibi "*Anerkennung*" kaygısını taşıyan düşünürler için yurttaş, özünden, siyasal bir varlıktır. Dolayısıyla yurttaşla ilgili temel kaygı, ekonomik açıdan ülkeye yapacağı yarar değil, siyasal özgürlüğünü nasıl elde edip etkin bir biçimde nasıl kullanacağı sorunudur. Bu gözlemler, Tocqueville'in fizyokratlara yönelttiği temel eleştiriyi daha iyi anlamamızı sağlayabilir:

> "[Fizyokratlar] şüphesiz, tarım ürünlerinin serbest ticaretinin, *bırakınız yapsınlar* (*laissez faire*) ya da *bırakınız geçsinler* (*laissez passer*) ilkelerinin geliştirilmesi yönünde çok çaba göstermişlerdir; ancak siyasal özgürlükler (*libertés politiques*) konusu akıllarından bile geçmez" (Tocqueville, 1856: 256).

Siyasal özgürlük kavramı, birbirleriyle *konuşan*, tartışan, farklı görüşleri, deneyleri, tercihleri, yönelimleri, değerleri, ilkeleri, inançları alıp veren (*exchange*) bireylerin dünyası söz konusu olduğunda bir anlam kazanır. Farklılıklara hoşgörüyle yaklaşmayı öğrenmiş bireylerin içinde devindiği, farklılıkları dışlamayı değil farklılıkları çoğaltarak içinde yaşatmayı amaçlayan kurumsal düzenin oluşturulması söz konusu olduğunda siyasal özgürlük kaygısı ortaya çıkar. Doğal düzen bilimini içeren bireylerin farklılıklara hoşgörüyle yaklaşmak şöyle dursun, farklılıklara katlanmak gibi bir sorunları bile yoktur; çünkü üçüncü durumundaki bilimin karşısında farklılıkların silinmesi gerekliliği fizyokratların daha baştan varsaydıkları koşuldur.

Sonuç: *"the man of system"*

Smith'in, yazımızın başında alıntıladığımız Quesnay eleştirisine geri dönersek, İskoçyalı düşünürün, Fransız düşünürün, genel olarak da fizyokratların toplum anlayışlarında, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda betimlediği "sistem adamı"nın tutumunu anımsatan özellikler gördüğü düşünülebilir. Kanımızca, gerek

Smith'i gerekse Tocqueville'i en çok rahatsız eden özellikler, Quesnay'in "sistem adamı"na benzemesinde yatar:

> "Sistem adamı, kendini beğenmişliği, kibiri (*conceit*) yüzünden kendini pek bilge (*wise*) görmeye yatkındır; bu yüzden, kendi tasarladığı ideal hükümet planının sözde (*supposed*) güzelliğine o derece aşık olur ki (*enamoured with*), bu planın en küçük parçasının, her ne tür olursa olsun saptırılmasına katlanamaz. Planını, bütünüyle, parçalarının tümüyle uygulamaya yeltenir; bu plan, kimi büyük çıkarlarla ya da güçlü önyargılarla (*prejudices*) çatışabilirmiş; umurunda değildir; sanki büyük toplumun (*great society*) bireylerini, satranç tahtasının (*chessboard*) üzerindeki taşların yerlerini değiştiren elin rahatlığıyla, düzene sokabileceğini (*can arrange with*) sanır; satranç tahtasının üzerindeki taşların, onları harekete geçiren elin dışında bir hareket ilkesine (*principle of motion*) sahip olmadıklarını göz önüne almaz; oysa insan toplumunun oluşturduğu tahta üzerinde her bir taş, yasama organının (*legislature*) onun için öngörebileceği (*might choose*) hareket ilkesinden büsbütün (*altogether*) farklı, kendi özgün (*own*) hareket ilkesine sahiptir. Eğer bu iki ilke kesişip aynı yönde devinirse, insan toplumunun oyunu hem rahat hem uyumlu, büyük olasılıkla da hem mutlu hem başarılı biçimde sürer. Eğer bu iki ilke çatışır ya da birbirinden farklı olursa, oyun yozlaşır (*miserably*), toplum en şiddetli düzensizlikler içine yuvarlanır" (Smith, 1759, VI, II, II: 342-43).

"Sistem adamı", kafasında kurduğu düzeni yaşama geçirip, gerçeği bu düzenin isterlerine uydurmadıkça, hiç bir şeyin doğru dürüst işlemeyeceğine, toplumun sıkıntılarından, bozukluklarından, dertlerinden hiç bir zaman kurtulamayacağına kökten inanmıştır. Kanımızca Smith, "tam özgürlük, "tam adalet" deyimleriyle şunu dile getirmek ister: "sistem adamı", özgürlüğün de, adaletin de, ancak, kafada kurulan sistemin, bütünüyle, sistemi oluşturan parçaların gereklirdiklerinden en ufak sapmaya izin vermeden gerçekleştirilmesi koşuluyla tamamlanacağına inanır. Bu anlamda, gerçeğe tümüyle hâkim ol-

ma, gerçeği her parçasıyla sıkı sıkıya denetleyip düzenleme tutkusunu taşır "sistem adamı". Kendi kendisinin de, gerçeğin de efendisi olmayı amaçlar; hem kendisini, hem benzerleriyle ilişkilerini mutlak hâkimiyeti altına alamadığı takdirde büyük tedirginlik içine düşer. Kendisinin denetimi altında olmayan bir gücün varlığı dayanılmaz bir gerçekliktir onun için. Kendi yaşamında olsun, toplum yaşamında olsun "bilinç ötesi" gibi, "görünmez el" gibi bir boyutun var olabileceği, bilinçli öznelerin hiç bir zaman, ne kendi yaşamlarında ne toplumsal yaşamda bütünüyle ele geçirip hâkim olamayacakları bir gücün, yaşamlarında, kendilerine karşın, belirleyici bir rol oynayabileceği düşüncesi, denilebilirse, içini daraltır "sistem adamı"nın. Bu tedirginliğin nedeni, bilincinde olduğu gerçeğin dışında hiç bir şeye güven duymamasında yatar. Oysa Smith, hâkim olmadığımız, olamayacağımız, bilincinde olmadığımız, olamayacağımız, kendisinin "görünmez el" diye adlandırdığı, Freud'un çok anlamlı bir şekilde "*es*", "o" adını verdiği boyutun, öznenin de toplumun da yaşamında *olumlu* bir işlevi olabileceği sezgisine büyük önem verir. Quesnay eleştirisinde sözünü ettiği "bilinmez bir korunma ilkesi", bu boyuta gönderme yapar. Smith'in gözünde bilinmeyen, hakim olunamayan, zorunlu olarak kaçınılması gereken bir gerçeklik değildir. Tam tersine, bilincimizle, irademizle planlamaya, düzenlemeye çalıştığımız gerçeğin, kendi içinde kendisini düzenleyen bir ilkeyi, bizim göremediğimiz, ayırdına varamadığımız bir ilkeyi taşıdığını varsayabiliriz. Sorun her şeyi bilme, her şeyi denetleme, her şeye hakim olma, her şeyi bilinçli bir plan çerçevesinde düzenleme kaygısına, daha doğrusu "fantazm"ına mesafe alabilmek. "Görünmez el" boyutunun işlevi, işte bu mesafenin alınmasıyla etkin kılınabilir gibi bir düşünceyi derinleştirmeye çalışıyor Smith; bu boyutun, hakimiyet tutkumuzun pençesinden kurtarılıp iş görmesini sağlamaya çalışalım diyor. Son çözümlemede, sorun, kendi kendimize, kendi mantığımıza mesafe almaya gelip dayanıyor; kendi mantığımızdan farklı mantıkların olabileceği gerçeğini kabul etmekte düğümleniyor belki her şey. Kısaca sorun, *ötekine güvenebilmek*. "Sistem adamı", bilim-

ci özne, ötekinden korkan, çekinen, kaçıp kendine sığınan özne. Kaçış, dönüp dolaşıp, öznenin, kendi sisteminin güzelliğine "âşık olması"yla sonuçlanıyor. Bu aşkın gözlüğünden görülen gerçek de, yatıştırıcı bir saydamlıkla aydınlanıyor; ötekinden temizlenmiş bir saydamlıkla. Oysa Smith, işte bu mutlak saydamlık serap'ına direnen bilinç. Bu direnme, Smith'in üslûbunda da kendini gösteriyor. Alıntıladığımız bölümde de gördüğümüz gibi, Smith "gerçek" üzerine konuştuğunda, sürekli "*it would seem*", "*to all appearance at least*", "*believed*", "*seems*", "*he seems not to have considered*", v.b. gibi, sözüne ılımlılık, ölçülülük, itidal getiren deyimler, dilbilimcilerin "kip(sel) leştirme" (*modalisation*) diye adlandırdıkları deyiş biçimleri kullanıyor. Burada, Smith'in kişiliğini belirleyen "*prudence*" (ihtiyat, sakınganlık, ölçülülük) kavramını buluyoruz. "Öteki sorunsalı"na olan duyarlılığı sakıngan, ihtiyatlı olmaya itiyor kuşkusuz Smith'i. Quesnay'in dünyası ne denli "bir örnek özneler"in oluşturduğu bir dünyaysa, Smith'inki o denli çoğulluğa, çeşitliliğe yer açmaya çalışan bilincin dünyası. Bu yüzden, Smith'in dünyası, Quesnay'inki gibi, gölgeye, belirsizliğe, kapalılığa, müphemliğe katlanamayan bir dünya değil. Ötekiyle birlikte yaşadığımız dünya, zorunlu olarak, içinde yer yer gölgeler taşıyan, donuk yöreler barındıran bir dünya; çünkü öteki, tanımı gereği, tümüyle "aynı"ya indirgenip saydamlaştıramayacağımız bir gerçeklik. Kanımızca bu tür bir dünya görüşü Smith'i alış-veriş boyutuna duyarlı kılıyor. Belki de Smith, aşağıdaki satırlarda, alış-verişe direnen öznelere sesleniyor:

> "Devlet adamının görüşlerine yön verebilecek genel, hatta dizgeli (*systematical*) bir 'mükemmel siyaset' (*perfection of policy*), 'mükemmel hukuk' (*law*) fikri kuşkusuz gereklidir. Ancak bu fikrin gerçekleşmesi için gerekli olabilecek (*may seem to require*) koşulların tümünü, her türlü direnmeye karşın uygulayıma sokmak (*establish*), hele hele bunu bir çırpıda (*at once*) yapmakta ısrar etmek, küstahlığın (*arrogance*) en yüksek derecesidir. Bu, kişinin kendi yargısını, iyiyle kötünün yüce ölçüsü (*standard*) katına çıkarması (*to erect*) demektir; ki-

şi kendini, devletin en bilge ve en saygın (*worthy*) adamı olarak görür, dolayısıyla, kendi davranışının yurttaşlarınınkine değil, yurttaşlarının davranışının kendisinikine uymasını (*accomodate*) bekler. Bu yüzden, siyasal vurguncuların (*speculators*) içinde en tehlikelileri hükümran (*sovereign*) prenslerdir. Onlar sözünü ettiğimiz küstahlığı çok iyi tanırlar. Yargılarının engin yüceliğinden asla şüphe etmezler. Bu tür imparatorluk ya da krallık reformcuları, alçakgönüllülük göstererek (*condescend*), yönetiminden sorumlu kılındıkları ülkenin yapısını (*constitution*-anayasa) gözden geçirmeye görsünler, orada, iradelerini gönüllerince kullanmalarına karşı çıkabilecek engelleri dünyanın en kötü şeyleri olarak değerlendirmekten çok azı sakınır" (Smith, 1759, VI, II, II: 343-44).

Yerleşik İktisatta Bireycilik: Adam Smith ve Friedrich von Hayek Üzerine Bazı Gözlemler

MİNE KARA

Giriş

Yerleşik iktisat düşüncesinin felsefi temelinde bireycilik anlayışının yer aldığı düşünülmektedir. Oysa yerleşik iktisattaki bireycilik anlayışı, "aktif" ve "eyleyen birey" anlayışından uzakta olup, mevcut kurumlardan kopuk ve aynı zamanda da "içi boş" bir bireyciliktir. Bu durum bir tesadüf olmadığı gibi, aynı zamanda da yerleşik iktisadın en önemli çelişkilerinden birini oluşturmaktadır. Aşağıda bu çelişkinin temel nedenleri, bireyciliği öne çıkartan iki önemli düşünür olan Adam Smith ve Friedrich von Hayek'in analizleri ile birlikte ele alınacaktır.

Önde gelen birçok sosyal bilim okulunun [1] (Giddens, 2000: 242-244) ve yerleşik iktisat teorisinin "insan eylemi" ya da "eyleyen olarak insan" kavramından yoksun olması dikkat çekicidir. Bu nokta aynı zamanda önemli bir çelişkiyi de içermektedir. Şöyle ki, temelde pozitivist bilgi teorisini izleyen bu okulların büyük çoğunluğunda bireycilik, insana bakış açısının temelini oluşturmaktadır. Bireycilikte, analizin temel biriminin bi-

1 Bu okullara örnek olarak, B. F. Skinner'in başını çektiği davranışçı psikoloji okulları, H. Spencer'in öncülüğünü yaptığı sosyal biyoloji okulu, A. Comte'ci pozitivist sosyoloji okulları ve bazı fonksiyonalist sosyal antropoloji okulları verilebilir.

rey olması. ilk bakışta, bu teorilerin bireye ait bir eylem çerçevesi ve aktif birey anlayışı üzerine oturmaları gerekir düşüncesini akla getirmektedir. Ancak pozitivizmin temel kabullerinde bilginin kaynağının "dışarıdaki dünya" yani, elle tutulup, gözle görülen olgular olması, bireyin eyleminin kendisi tarafından ve kendi iradesiyle değil de, "bireyin elinde olmayan" dışsal faktörler tarafından belirlenmesi kabulüne neden olmuştur. Böylece, insan eylemindeki yaratıcı unsur tamamen geri plana itilerek, eylem, "evrensel ihtiyaç" eğilimlerinin nedensel bir sonucuna indirgenmiştir. Bu durumun çelişkiye yol açan bir sonucu şu olmuştur: Bireycilik, belirleyici unsur olarak insanı görmekle birlikte, giderek insanın dış faktörler tarafından belirlendiğini benimsemesi sonucunda, bireyci ve iradeci (voluntarist) değil, dışarıdan belirlenimci (determinist) teoriler üretmektedir. Gerçekten de bu teorilerde birey, kendi kaderine en azından "kısmen" hükmedebilen, bilgi sahibi bir eyleyen değil, sadece dışarıdan gelen etkilere tepki veren pasif bir insandır. Oysa bu durum, bireyciliğin temel kabulleriyle çatışma halindedir.

Yukarda özetlemeye çalıştığımız durum bireyciliği öne çıkartan iki düşünür olan A. Smith ve F. von Hayek'te gözlenebilmektedir. Gerek Smith gerek ise Hayek'te birey ve toplum ilişkisi ve uyumu " amaçlanan eylemin amaçlanmayan sonuçları" (unintended consequences of intended action) yaklaşımı çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu yaklaşım, tek tek bireylerin kendi istedikleri amaçlar doğrultusunda hareket ederken oluşturdukları, ancak son kertede hiç bir bireyin bilinçli olarak oluşturmadığı, kendiliğinden meydana gelen "toplumsal düzen" fikri olarak açıklanabilir. Hayek'te ve Avusturya okulunda bu "düzen", istenilir ve insanlar için faydalı bir oluşum olarak değerlendirilmektedir. Hayek, birçok toplumsal olgu ve kurumun böyle açıklanabileceğini belirtmektedir. Dil, adetler, gelenekler, kanunlar, para, iş bölümü ve piyasa mekanizması bunlar arasında sayılabilir (Hayek, 1964: 65). Hayek'e göre, "kurumlar bireylerin birbirinden bağımsız eylemleri sonucunda, istenmedik bir şekilde ortaya çıkabilmektedir." Burada istenmedikten kastedilen, kurumların, insanların veya bir grubun

bilinçli kontrolü veya tasarladıkları şekilde değil, fakat bireylerin serbest davranışları sonucunda, zaman içerisinde *irade dışı* olarak ortaya çıkmalarıdır.

Hayek'in bu yaklaşımını daha ayrıntılı olarak incelemeden önce, burada belirtilmesi gereken bir nokta, bu fikrin yeni olmadığıdır. Amaçlanan eylemin amaçlanmayan sonuçları yaklaşımı, Avusturya okulundan önce, İskoç Aydınlanmacıları tarafından ortaya atılmıştır. Örneğin, 1705'te *Arıların Masalı*'nda Mandeville, bireylerin özel çıkarlarının, toplum için faydalı bir durum yarattığı görüşünü belirtmiştir. Benzer şekilde Ferguson, "Kendi çıkarını izleyen her bir bireyin, diğer insanların davranışları üzerine getirdiği kısıtlama, insan eylemi sonunda oluşan ancak insan tasarımı olmayan bir kendiliğinden düzen yaratır" demektedir (Watkins, 1994: 180). Adam Smith'in "görünmez el" yaklaşımı da aynı düşünce tarzının iktisadi hayata uygulanmış bir biçimidir. Aşağıda, iktisadi düşüncede önemli bir yer tutan Smith'in bu yaklaşımını, biraz daha yakından ele alacağız.

Adam Smith ve toplumsal düzen

İktisadi düşünce tarihinde amaçlanan eylemin amaçlanmayan sonuçları yaklaşımına, özellikle de bu tür sonuçların toplumsal yaşamda istenilir ve arzu edilir bir düzen yarattığı görüşüne sistematik olarak yer verenlerin arasında Adam Smith'i anabiliriz. Bu düzeni yaratan mekanizmayı Smith'te ünlü "görünmez el" benzetmesi temsil etmektedir. Bu mekanizmaya ilişkin olarak temelde Smith'in sorduğu sorular şunlardır: Bireylerinin kendi özel istek ve arzularıyla ilgilendiği bir toplum, nasıl olup dağılmadan bir arada durabilmektedir? Herhangi bir merkezi planlama otoritesi ve tasarımcı olmaksızın nasıl her bir bireyin kendi özel işi, toplumun genel ihtiyaçlarını karşılayabilmektedir ve bu olguların arkasında yatan temel mekanizma nedir? (Smith, 1993: Kitap 4) Smith'in bu sorulara bulduğu cevap şu ünlü iki cümlesinde özetlenebilir:

"Yemeğimizi kasabın, biracının ya da fırıncının yardımseverliğinden değil, onların kendi çıkarlarını gözetmeleri sonucunda elde ederiz. Onların insancıllıklarına değil, öz sevgilerine sesleniriz ve hiçbir zaman kendi ihtiyaçlarımızdan değil, hep onların kazançlarından söz ederiz."(Smith, 1993: 22)

Daha açık belirtmek gerekirse, Smith'te daha ziyade açıklanması gereken bir olgu olan istenmedik sonuçları açıklayan asıl mekanizma, dönemin ticari kapitalizminde doğan iktisadi piyasa şartlarıdır. Bireylerin bu şartlar çerçevesinde kendi kazançlarının peşinden gitmeleri, hem bireylerin kendi isteklerine uygun bir davranış tarzına imkân tanımakta, hem de ortaya istenilir bir toplumsal düzen çıkartmaktadır. Smith'e göre toplumsal hayatı düzenleyen iktisadi yasalar günlük hayatın çeşitli aşamalarında karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, rekabet sayesinde birey, tembellikten çalışkanlığa sevkedilmekte; yanındaki işçiye piyasa fiyatının altında ücret veren girişimci işçisini, malını piyasa fiyatının üstünde satmaya çalışan şahıs ise müşterilerini kaybetmektedir. Kısacası piyasa şartları ile arzu edilir ve iyi çalışan bir toplum arasında bire bir bir örtüşme vardır. Ancak Smith'te tüm bu düzen, aslında daha da kapsamlı başka bir düzenin alt parçalarından başka bir şey değildir (Schumpeter, 1968; MacFie, 1967; Foley, 1976; Evensky, 1987). Bu noktanın daha iyi anlaşılabilmesi için Smith'in ontolojik ve epistemolojik bakış açısının ortaya konulması, bunun için de bilimsel görüşünün, döneminin bilimsel ve ahlaki bakış açısıyla birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Nitekim Smith'in düşüncelerinin döneminin bilimsel ve ahlaki düşüncelerinden hiç de kopuk olmadığı, özellikle de *Milletlerin Zenginliği*'nden önceki çalışmalarında daha da açık olarak ortaya çıkmaktadır.

18. yy. sonlarına doğru, devrimden önceki Fransa'da önemli bir entelektüeller grubunun varlığı dikkati çekmektedir. Fizyokrasi okulunun temsilcilerinin yanı sıra, Montesquieu, Rousseau, Voltaire, Laplace gibi isimler burada sayılabilir. Bu dönemde Fransa'nın üstünlüğüne tek ciddi rakip olarak İskoçya görünmektedir. Daha sonra İskoç Aydınlanma grubu adı al-

tında bahsedilen ve Shaftesburry, Hutcheson, Ferguson, Reid, Kames, Hume gibi isimleri kapsayan bu düşünürlerden Adam Smith hem etkilenecek, hem de bu grubun üyesi olacaktır (Gordon, 1991: 113).

17. ve 18. yüzyıl düşüncesinde bilimsel ve ahlaki kavramların iç içe geçtiği dikkati çekmektedir. Bunda, genel kanının aksine, doğal bilimlerdeki gelişmelerin etkisi oldukça fazladır. Zira bu döneme damgasını vuran ve özellikle doğayı açıklayan düşüncelerin metafizik kavramlarla birlikte örüldüğü dikkati çekmektedir (Berlin, 1969: 51). Harré'nin belirttiği gibi, "16., 17. ve 18. yüzyılların Kepler, Galileo, Boyle, Newton, Descartes gibi büyük fizikçileri, farklı şekillerde ve farklı derecelerde dahi olsa, doğal din (natural religion) görüşünün savunucularıydılar" (Harré, 1993: 9). Örneğin Newton, Bentley'e yazdığı ilk mektuplarından birisinde, "İlahi varlığa inanan insan anlayışıyla uyumlu çalışan prensiplere ilgi duymaktayım" diye yazıyordu. Newton'un mekanik fiziği, skolastik yaklaşımda bir tür devrim yaratmakla birlikte, bilimsel açıklamalarda evrenin nasıl yaratıldığını açıklamak, onu yaratanı açıklamayı da beraberinde getiriyordu (Harré, 1993: 10). Diğer bir deyişle, bilimsel ilerlemeler, din anlayışını ortaçağdaki katı halinden, bilime uygun bir doğal din ve doğal düzen (teleoloji) anlayışına doğru değiştirmekte, ancak tam olarak ortadan kaldırmamaktadır. Tanrı kavramının yerine giderek birey ve bireyin akılcılığı ön plana geçmektedir, ancak gene de bu insan aklında dahi İlahi varlığın (Deity) izlerinin bulunduğu, bu dönemin çeşitli düşünürlerince ileri sürülmektedir (Söz konusu döneme ait mekanik doğa ve doğal din görüşleri için bkz. Hollis, 1994: 23-40). Hume'un *Dialogue*'undaki Cleanthes karakteri gerek o dönemin Newton'cu mekanik dünya görüşünü, gerekse bu görüşün metafizik kavramlarla nasıl içiçe geçtiğini şöyle özetlemektedir:

> "Dünyaya bak: Bütününün ve her bir parçasının üzerinde ayrı ayrı düşün. Onun, algılarımız ve bilgilerimizin ötesinde, sonsuz sayıda küçük makinelere bölünmüş büyük bir makineden başka bir şey olmadığını göreceksin. Tüm bu çeşitli makineler

> en küçük ayrıntılarına kadar onları inceleyen herkesin hayran kalacağı bir uyum içinde ve doğrulukla çalışmaktadır. Tüm bunlar, bütün doğada akıl almaz bir biçimde araçları amaçlarına ulaştıran insan aklını, zekâsını ve tasarımını çağrıştırmaktadır. İşte bütün bu benzeşmeler nedeniyle ve analojinin kurallarını da uygularsak, doğanın Yazar'ının –doğal olarak yaptığı işlerin büyüklüğüne orantılı olarak çok daha büyük yeteneklere sahip olduğunu da görmekle birlikte– insanın aklı ile benzediği sonucuna ulaşırız. İşte bu argümana bağlı olarak önceden (a priori) İlahi kudretin (Deity) varlığını ve O'nun insan aklı ve zekâsı ile olan benzerliğini ispatlayabiliriz." (Evensky, 1987: 449)

Deity'nin yarattığı "mutlu düzen" fikri, Hume tarafından irdelenmekle birlikte, İskoç Aydınlanmacıları'nın ve Adam Smith'in ahlak felsefesinin üstüne kurulduğu temeldir. Smith'in *Milletlerin Zenginliği*'nden önceki çalışmaları olan *Astronomi Tarihi* ve *Ahlaki Duygular Teorisi* adlı eserlerinde bu fikirler daha belirgin olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Smith, *Ahlaki Duygular Teorisi* adlı çalışmasında şöyle demektedir:

> "Ezelden beri, iyiliği ve aklı ile mûthiş bir makine olan evreni yaratan ve yöneten ve böylece mümkün olabilen en büyük mutluluğu var eden o ilahi varlık fikri, insan düşüncesinin içinde en yüce olanıdır." (Evensky, 1987: 450)

Ancak Smith'in esas yapmak istediği, bu ilahi varlığın yarattığı düzenin çalışma kanunlarını tek bir prensipte açıklayabilmekti. Bunun önemli bir kısmını, özellikle doğa için geçerli olan doğal yasaların çalışma mekanizmalarını Newton gerçekleştirmişti. Newton'un da belirttiği gibi, "Doğal Felsefe, kendi yöntemi izlenerek her bir parçası mükemmelleştirildiğinde, Ahlak Felsefesinin sınırları da genişletilmiş olacaktı" (Newton, 1704: 381). İşte Smith'in amacı, bu fikrin izinden giderek, toplumsal hayatın işleyiş mekanizmalarını da açıklayabilecek bir genel prensip ortaya çıkartmaktı. Aşağıdaki alıntıda, Smith'in bu görüşe olan inancı, döneminin entelektüel yansıması ola-

rak, mekanik evrene olan Aydınlanmacı inancı ile birlikte yer almaktadır.

> "Bir makine gerçekte, farklı hareket ve etkileri, onu yapanın isteği doğrultusunda bir araya getiren ve zaten bu amaçla oluşturulmuş küçük bir sistemdir. Bir sistem ise, fiilen var olan farklı hareket ve etkileri birbiriyle ilişkilendirmek üzere yaratılmış hayali bir makinedir. İlk icat edilen makineler hep daha karmaşık iken, ... daha sonraları aynı tür etkilerin daha basit mekanizmalarla elde edilebileceği keşfedilir. Benzer şekilde, ilk sistemler de gene en karmaşık olanlardır ve birbirinden ayrı görünen her şeyin, en basit farklı iki unsurun dahi, bir prensiple bağdaştırılması gerektiği düşünülür. Fakat daha sonra, tek bir genel bağdaştırıcı prensibin tüm farklı olguları ve tüm varlıkları bir araya getirmek için yeterli olduğu bulunur." (Foley, 1976: 12).

Smith'in *Ahlaki Duygular Teorisi* adlı çalışmasında da doğal düzen görüşü; bireylerin kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmelerinin doğal düzenin bir parçası olduğu ve bunun ilahi bir bütüne ait olduğu fikri yer almaktadır. Burada Smith'in Newton'la birlikte, evrenin devamlı düzeninde, Tanrısal isteğin bir yansıması olarak sürekli hareket (*continual action*) fikrini paylaştığını görmekteyiz (Foley, 1976: 33). Çekim kanunları gibi, bu hareketlerin yarattığı doğal güçler (*natural forces*) sayesinde doğada denge ve düzen sağlanmaktadır. Smith'te de devamlı olarak kendi istekleri doğrultusunda hareket eden bireyler toplumda, dengeyi, düzeni ve ilerlemeyi sağlamaktadır. Onlara nasıl hareket etmeleri konusunda rehberlik eden mekanizma ise, piyasa kanunlarıdır. Örneğin, kendi haline bırakıldığı takdirde piyasa, arz ile talep arasında bir denge sağlayacaktır. Gezegenlerin çekim gücünün dengeyi sağlamasında olduğu gibi, doğal ekonomik güçler, özellikle de doğal fiyat, bir tür çekim merkezi gibi bir işlev görerek, arz ve talep arasında bir denge yaratmaktadır (Smith, 1993: 56).

Burada dikkat edilmesi gereken noktalardan birisi, teleoloji ve bu fikri destekleyen ilahi düzen düşüncelerinin kaçınılmaz ola-

rak determinizme yol açmasıdır. Zira bu görüşlere göre evrendeki her şeyin bir gayesi, bir amacı vardır, her şey önceden tasarlanmış belli kanunlara göre çalışmaktadır. Eğer bu amaç doğrultusunda hareket edilmezse düzen bozulur ve karışıklık başlar, bunun önüne geçmek yanlıştır. Bu önceden çizilmiş belli plana uymak gerekmektedir. Oysa Smith'in analizinde başlangıç noktası, bireylerin amaca yönelik eylemleri gibi istenççi bir bakış açısıdır. Ancak, doğal kanun felsefesinden etkilenerek ortaya koyduğu doğal düzen yaklaşımı, Smith'i belli kanunlar-ki, bu kanunlar, döneminin ticari kapitalizminin yarattığı piyasa kanunlarıdır-uyarınca hareket etmeyen toplumların çürümeye ve çökmeye mahkûm olduğu biçimindeki deterministik bir sonuca yönelmektedir. Piyasa kanunlarına uymak ise, toplumsal ve ahlaki bir kavram olan "doğal özgürlüğü" (*natural liberty*) beraberinde getirecektir. Hatta bazı durumlarda serbest piyasanın kendisi bu toplumsal özgürlükten sorumludur. Nitekim bireyleri feodalitenin baskısından kurtarıp, hür iradelerine kavuşturan da bu sistemdir. Son olarak, şunu da eklemek gerekir ki, Smith için doğal özgürlük, mükemmel özgürlüktür (Smith, 1993: 354).

Kısacası Smith'in, amaçlanan eylemin amaçlanmayan sonuçları soyutlamasında ve piyasa sisteminde gördüğü uyumda, bireylerin eylemlerinden çok, döneminin metafiziksel anlayışının önemli bir yer tuttuğunu belirtmek gerekir. Böylece aktif birey anlayışından ziyade vurgu, o dönemlerde gelişmekte olan ticari piyasa sistemine ya da *sisteme* doğru kaymaktadır. Aslında bu durum, Aydınlanma çağında çokça görülen, birey-doğal düzen kavramları arasındaki gerilimin de tipik bir örneğidir.

Amaçlanan eylemin amaçlanmayan sonuçları yaklaşımı yakın zamanlarda karşımıza daha çok Avusturya Okulu, özellikle de Hayek ile birlikte çıkmaktadır.

Hayek ve kendiliğinden düzen

Aktif birey ya da eyleyen birey kavramlarının peşinde olduğumuza göre, önce Hayek'teki bireycilik anlayışını ele alalım. Hayek, ontolojik bireyciliğe bazı düşüncelerinde yer verse dahi,

(Lukes, 1994: 447) temelde yöntemsel bireyci olarak dikkati çekmektedir. Diğer bir deyişle, Hayek, ontolojik bireycilikte olduğu gibi tamamen toplumdan soyutlanmış ve toplumun diğer üyelerinden etkilenmeyen bir birey anlayışına sahip değildir. Onun ileri sürdüğü esas fikir, toplumun sadece ve sadece bireylerden oluştuğu ve gene sadece bu bireylerin hissedeceği, düşüneceği ve eylemde bulunabileceğidir. Yani, toplumlara canlı veya organik bir varlık anlayışıyla bakılmasına karşı çıkmaktadır. Örneğin Hayek, "Bireycilik: Yanlış ve Doğru" adlı makalesinde "Toplumsal olguyu anlamak, başka insanlara yöneltilen bireysel eylemleri anlamakla ve onlardan beklediğimiz davranışın rehberliğinde gerçekleşir" demektedir (Hayek, 1948: 6). Bu anlamda Hayek, kendi başına var olan ve toplumdan soyutlanmış bir bireyin varlığını reddetmekte, bireylerarası ilişkileri ön plana çıkartmaktadır. Hayek'e göre, insanın tüm doğası ve karakteri toplumdaki varlığıyla belirlenir. Hayek'e göre:

> "Bu görüş, [bu tür bir bireycilik anlayışı] toplum gibi toplumsal bütünleri [social wholes] tek başına birer varlıkmışcasına onları oluşturan bireylerden bağımsız olarak algılayan kollektivist teorilerin tamamen karşısındadır." (Hayek, 1948: 6)

Esasen Hayek, "doğru" bireyciliği, İskoç Aydınlanmacıların bireyciliğe bakış açısında bulmakta ve Ferguson, Smith, Burke gibi düşünürleri ön plana çıkartmaktadır. Tüm bu düşünürlerin birleştiği nokta ise, herhangi bir müdahaleye gerek kalmaksızın, toplumsal ve iktisadi hayatta bireylerin kendi ilgi alanlarına giren unsurlarla uğraştıkları takdirde ortaya çıkacak bir kendiliğinden düzen fikrinin varlığıdır.

Dikkat edilirse, Hayek için bireylerin kendi hayatlarında yapıp ettiklerine bir başkası tarafından müdahale edilmemesi çok önemlidir ve Hayek için bireysel özgürlük ve hür irade bu müdahalesizliğin temelidir. Ancak Hayek'te bu müdahaleye karşı çıkışın esasını oluşturan diğer bir nokta ise gene bireylere atfettiği diğer bir özellik olan, hiç bir bireyin tek başına yeterince bilgi sahibi olmadığı düşüncesidir. Hayek, doğa bilimlerindeki gelişmeler sonucunda insan aklına duyulan güvende aşı-

rılığa kaçıldığını, oysa bireylerin toplumsal ve iktisadi konularda yeterince bilgi sahibi olmadığı gibi, çeşitli yanlışlıklar da yapabileceklerini belirtmektedir. İşte bu nedenle Hayek, bireyin toplumsal ve iktisadi hayatta tasarımcı ve müdahaleci olamayacağını savunmaktadır. Hayek, bu nedenle müdahaleci unsurlar içeren 17. ve 18. yüzyıl Fransız bireyciliğini reddetmektedir. Zira Fransız bireyciliğinde bireylerle toplum arasında bir uyum ve düzen anlayışı yoktur. Aksine, toplumdaki bireyler arasında bir çatışma hâkimdir ve Descartes'ten Rousseau'ya kadar çeşitli Fransız bireycileri toplumsal yaşamdaki bu olumsuzlukları giderecek şekilde insan eliyle kurulacak çeşitli toplumsal sistem arayışları içindedirler.[2] Fransız bireycileri bu nedenle çeşitli toplumsal kontrat teorileri ortaya atmışlardır. Bu tasarım teorilerinde, toplumsal oluşumların ancak eğer insan aklı tarafından kontrol edilirse, insan amaçlarına hizmet edebilecekleri savunulmaktadır. Bireyler böylece bir arada davranarak, kendi amaçlarına ulaşmak için toplumu istedikleri şekilde yönlendirebileceklerdir. Dikkat edilirse, tüm bu fikirler, bireylerin amaçlanan eylemlerinin amaçlanmayan sonuçları ve bu anlamda ortaya çıkan kendiliğinden düzen fikrine tamamen ters düşmekte olup, siyasal yönden de totaliter rejimlere imkân tanıyabilecek "müdahaleci" çağrışımlara yer verdikleri için Hayek tarafından şiddetle eleştirilmektedir.

Hayek'in "Sosyal Bilimlerin Gerçekleri" (Hayek, 1948: 57) adlı çalışmasında eleştirdiği diğer iki düşünce türü, tarihselcilik ve bütüncülüktür (*holism*). Hayek, insan aklının ön planda tutulduğu doğal bilimlere özgü bazı yöntemlerin –örneğin, matematik ve mantıkta uygulanan tümdengelimci yöntemlerin– "bilimselcilik" (*scientism*) adına sosyal bilimlere uygulanması düşüncesine de karşı çıkmaktadır. Hayek'e göre bu tür uygulamalar, sosyal bilimleri bütüncülük ve tarihselcilik gibi yanlış noktalara sürüklemektedir. Hayek, doğal bilimlerde kullanılan yöntemlerde öncelikle bazı soyutlamalar yapıldığı ve daha sonra bu soyutlamalardan yola çıkılarak bazı gerçeklere va-

2 Örneğin, Rousseau'da bu çatışmayı yaratan en önemli toplumsal kurumların başında özel mülkiyet hakları gelmektedir.

rıldığına dikkati çeker.[3] Benzer yöntemlerin uygulandığı sosyal bilimlerde de toplumsal unsurlar hakkında soyutlamalar yapılmakta ve hatta bu soyutlamalar sonucu, söz konusu toplumsal unsurlara tıpkı birer varlıkmış gibi bazı özellikler atfedilmektedir. Daha sonra da bu soyutlamalardan hareketle bireysel davranışlar açıklanmaktadır. Hayek, metafizik olarak değerlendirdiği tarihselcilik ve bütüncülüğü, bu tür yöntemlerin izlendiği düşüncelere örnek olarak vermektedir.[4]

Hayek'e göre, esas izlenmesi gereken yöntem, sosyal bilimlerde, toplumsal unsurları meydana getiren bireysel fikirlerden yola çıkılmasıdır. Ancak, doğal bilimlerin etkisi altında, duyu deneyiyle algılanabilir olan olguların peşinde olan sosyal bilimler, öznelcilik korkusu ile bunu yapamamaktadır. Tıpkı Fransız bireyciliğinin eleştirisinde olduğu gibi, bütüncülük ve tarihselcilik de Hayek'te sadece yanlış yöntemler içermesi nedeniyle değil, müdahaleci unsurlar içeren fikirleri de taşıdıkları için ve bireyin özgürlüğü kavramını sadece bu nedenle zedeledikleri için eleştirilmektedirler.

Birey ve bireyin özgürlüğü kavramlarından hareket eden Hayek'te, yanlış yapabilen bireyin davranışlarının, bireye ne yapması gerektiğinin bir başkası tarafından söylenmesine gerek olmaksızın düzeltildiği toplumsal süreç (*social process*) amaçlanan eylemlerin amaçlanmayan sonuçları olan toplumsal kurumlardır. Toplumsal ve iktisadi hayatta yeterince bilgi sahibi olmayan bireyler arasındaki eşgüdüm ve aralarındaki düzen de işte bu kurumlar sayesinde sağlanacaktır. Hayek için belki bu kurumlar içinde en mükemmeli, rekabetçi piyasa mekanizma-

---

3 Deneyci görüşü savunan Bacon, rasyonel görüşü eleştirirken, rasyonalistlerin açıklama yöntemini, özellikle tümdengelimi, örümceklerin kendi vücutlarından çıkan sıvıyı kullanarak kendi ağlarını örmelerine benzetmektedir. Bunun için bkz. Hollis, 1994: 22. Burada Hayek'in eleştirisi de Bacon'ınki ile aynı çizgidedir.

4 Örneğin, A. Comte'da toplumsal yapı, ileriye doğru varlığını sürdüren nitelikleri ve organları ile kendi başına var olan bir oluşumdur. Öte yandan Comte, toplum için üç aşamalı bir evrim ya da gelişme yasası ortaya atmış ve bu evrelere karşılık gelen toplumsal, ekonomik ve kültürel yapılar olduğunu ileri sürmüştür. Bireylerin davranışları bu evrelere bağlı olarak belirlenmektedir. Comte'nin bu gelişme yasasını aşağıda tekrar ele alacağız.

sıdır. Hayek'in, özellikle iktisadi düzen açısından amaçlanan eylemin amaçlanmayan sonuçları yaklaşımını ele aldığı bir çalışması, "Toplumda Bilginin Kullanımı" (Hayek, 1948: 77) başlıklı makalesidir. Hayek, burada rasyonel bir ekonomik düzen yaratılabilmesi için iktisadi hayatta, bireylerdeki bilgi eksikliğinin nasıl giderilebileceği sorununu işlemektedir. Zira, belli bir iktisadi duruma ait bilgi, örneğin kıt bir kaynağın bireylerin öznel yargılarına göre en iyi nasıl kullanılacağı sorununu çözebilecek bilgi, toplumda bir bütün halinde ve bir arada değil, bireylerin ayrı ayrı sahipleri olduğu, eksik ve dağınık, küçük bilgi parçacıkları şeklinde bulunmaktadırlar. Kıt kaynakların ne olduğu toplumun tüm bireyleri tarafından bilinse de bunların nispi önemi sadece bireylerin öznel yargılarında saklıdır. İşte bu farklı öznel yargıları ve bireylerin buna bağlı olarak bildiği farklı bilgileri bir araya getirecek ve bir eşgüdüm sağlayacak en etkin yöntem, fiyat sistemidir. Hayek, şöyle demektedir:

> "Temelde gerçekler hakkındaki nispi bilgilerin birçok birey arasında dağıldığı bir ortamda, tıpkı bireylerin öznel değerlerinin bireyin planının farklı parçalarını koordine ettiği gibi, fiyatlar da bireylerin farklı eylemlerini koordine edecektir... .Tüm bir bütün [buradaki bütün, toplumun tüm bireyleridir] tek bir piyasa olarak davranır ve bunun nedeni, toplumun üyelerinin tüm bu piyasayı incelemesi ve araştırması değildir. Aksine, onların sınırlı, bireysel görüşleri öyle bir uyumla çalışır ki, nispi bilgi herkese yayılır... . Eğer onun gerçek işlevini anlamak istiyorsak, fiyat sistemine bilgiyi ileten bir mekanizma olarak bakmalıyız ve üstelik onun harikalığı, bunu çok etkin ve tasarruflu bir şekilde gerçekleştirmesinde yatmaktadır." (Hayek, 1948: 85)

Bu görüş, Adam Smith'in görünmez el yaklaşımını yakından çağrıştırmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta, Hayek'in bilgi derken sadece bilimsel bilgiyi belirtmediğidir. Hayek, bilimsel bilginin herkes tarafından bilinebileceğini ileri sürmektedir. Esas önemli olan, bilimsel bilginin ötesinde, belli durumlara, özellikle de çeşitli zaman ve mekân-

lara ait piyasa bilgileridir. Bu konuda her bir bireyin diğerine kıyasla bildiği bir şey, onu daha üstün duruma getirebilir (Hayek, 1948: 79-80). Bu anlamda bilgi kimsenin tekelinde değildir ve piyasa mekanizmasını farklı kılan da budur. Zira hiç bir merkezi planlama otoritesinin, sadece farklı bireylerin bilebileceği tüm bu bilgiye sahip olmasına imkan yoktur (Hayek, 1948: 83-86).

Aşağıdaki alıntı ise, Hayek'in giderek piyasa mekanizması ile amaçlanan eylemin amaçlanmayan sonuçları görüşü arasında nasıl bağlantı kurduğunu ve bunu niye "iyi" bir durum olarak gördüğünü özetlemektedir.

> "Kanımca, bu mekanizma [piyasa sistemi] insan tasarımının bir sonucu olsaydı, ve fiyat değişmelerinin rehberliğinde hareket eden bireyler bu kararlarının, onların ulaşmaya çalıştıkları yakındaki amaçlarının ötesinde bazı işlevleri olduğunu bilselerdi, bu mekanizma insan aklının en büyük zaferlerinden birisi olarak anılırdı. Oysa şanssızlığı şudur: birincisi, insan tasarımının bir ürünü değildir, ikincisi, onun rehberlik yaptığı bireyler, niye bu sistem tarafından bu şekilde yönlendirildiklerini de bilmezler... . Başka bir bağlamda Alfred Whitehead şöyle demiştir: "Tüm kitaplar ve ünlü insanlar, yaptığımızı düşünerek yapma alışkanlığını edinmek gibi hatalı bir totolojiden bahsederler. Oysa durum açıkça bunun tersidir. Medeniyet, üzerinde fazla düşünmeden yaptığımız eylemlerle ilerlemektedir." İşte bu durumun toplumsal alanda önemi büyüktür. Devamlı olarak anlamlarının ne olduğunu tam olarak bilemediğimiz formülleri, sembolleri ve kuralları kullanmaktayız ve bunları kullanmamızın sayesinde bireysel olarak sahibi olamadığımız bilgiden faydalanmakta, onun verdiği hizmetten yararlanmaktayız. Bu eylem ve kurumları, kendi sınırları içinde başarılı olduğu kanıtlanmış alışkanlık ve kurumların üzerine kurduk ve sonunda bunlar oluşturduğumuz medeniyetin temeli oldular. Fiyat sistemi de insanın, onu anlamadan, tesadüfen keşfettiği ve sonradan kullanmayı öğrendiği bu oluşumlardan birisidir ve hâlâ da onu en iyi şekilde kullanmak-

tan çok uzaktadır. Onun sayesinde sadece işgücünün dağılımı değil, eşit derecede bölünmüş bir bilgi temelinde kaynakların etkin dağılımı ve kullanımı da mümkün olabilmektedir." (Hayek, 1948: 85-88)

Kısacası, Hayek, şunu belirtmektedir: Bireyler, kendi iktisadi kaynaklarını, kendilerine en çok verim sağlayacak şekilde kullanırlar. Aslında kendi kazançlarından başka bir şey düşünmemektedirler. Kamu yararını sağlamak ya da toplumda uyumu gerçekleştirmek gibi bir niyetleri olmadığı gibi, zaten kamu yararının ya da toplumda uyumun nasıl sağlanacağını da bilmemektedirler. Ancak bireyler, kendi çıkarlarını gerçekleştirmeye çalışırlarken, görünmez bir el bu tür davranışların niyetleriyle ilgili olmayan amaçlara yararlı olmasını sağlamaktadır. Kendi çıkarını kovalarken, bireyler bilmeden toplumun çıkarına da hizmet etmektedirler. Birey veya bireyler doğrudan doğruya kamuya ya da topluma yararlı olma amacı gütselerdi, denilebilirdi ki, bu kadar yararlı olamazlardı. Kısacası, özel çıkarlar, genel çıkarı sağlamaktadır. Şüphesiz, bu tür bir açıklama, ilk bakışta yöntemsel bireycilik ile büyük bir uyum içerisinde görünmektedir. Zira açıklamanın temelinde bireylerin eylemlerinden yola çıkılmaktadır. Ancak Hayek, yukarıdaki alıntıda da görüldüğü gibi, sonunda meydana gelen oluşumu, bireyin aklının kavrayamayacağı, bireyin adeta tamamen dışında ve hiç haberi olmaksızın gerçekleşen, bireyin tesadüfen keşfettiği, tam olarak nasıl işlediğini bilmediği, bu yüzden de tamamen o oluşumun gösterdiği yönde hareket etmesi gereken, kısacası bireye nasıl davranması gerektiğini söyleyen bir sistem olarak belirtmektedir. Bu sonuç ise, Hayek'in başlangıç kabulleri ile büyük bir çatışma halindedir. Hayek'in içine düştüğü bu çelişkinin nedenleri aşağıda daha ayrıntılı olarak incelenecektir.

Hayek, pozitivizm ve "bilimselcilik" adına bireyin tamamen toplum tarafından belirlendiği teorileri eleştirerek ve sosyal bilimlerde birey ile toplumun karşılıklı etkileşiminin gerekliliğini vurgulayarak analizine haklı bir noktadan yaklaşmaktadır. Örneğin, Hayek, "Sosyal Bilimlerin Gerçekleri" adlı ma-

kalesine, Auguste Comte'un pozitivizm adına genel geçerliliği olan yasalar peşine düşmesini ve bu nedenle de bireyin eyleminin tamamen dışlandığı bütüncü ve evrimci bir bakış açısını benimsemesini eleştirmektedir.[5] Hayek, birey ile toplumsal yapının karşılıklı etkileşimi konusunda en iyi durum olarak, amaçlanan eylemin amaçlanmayan sonuçları yaklaşımını ortaya atmaktadır. Nitekim bu yaklaşımda bireylerin serbest seçimleri sonucunda, bireylerin kendi aralarında ve son analizde toplumla uyum içinde yaşadıkları istenilir bir düzene kavuşulmaktadır. Fakat Hayek bu sonuca nasıl ulaştığını açıklamamaktadır. Diğer bir deyişle, hangi mekanizma veya mekanizmalar böyle istenen bir düzen yaratmaktadır sorusu bir cevap bulamamaktadır. Onun yerine Hayek'in bazı varsayımları onu böyle bir sonuca götürmektedir. Bu varsayımlar şunlardır:

1- Amaçlanmadık sonuçlar doğrultusunda ortaya çıkan toplumsal oluşumlar, temelde bireylerin amaçlarını gerçekleştirmeye yönelik, işlevsel kurum veya eylemlerdir. Diğer bir deyişle, söz konusu oluşumlar, bireylerin amaçlarıyla bir uyum içindedir.

2- Bu oluşumlardan belki de en önemlisi piyasa mekanizması olup, bu mekanizma içinde de bireylerin çıkarları hem diğer bireylerin çıkarları ile hem de toplumsal çıkarlarla uyum içindedir.

3- Bu sistem tek bir bireyin çıkarını kollamamaktadır.

Hayek'te birey, kontrol edici veya anlayan ve hatta yorumlayan, bilgi sahibi bir eyleyen değildir. Onun yerine, Hume'dan gelen ve "dışarıdan yapılan" ilk vuruştan sonraki eylemleri kendisi yapamayan bilardo toplarını çağrıştıran, pasif bir birey anlayışı mevcuttur. Bu nedenle bu tür teorilerde, bireyin toplum-

---

5 Comte, insan düşüncesi ve toplum için üç evre yasası adı verilen bir evrim yasası ortaya atmıştır. Bu yasada birinci evre, teolojik evredir. Düşünce tarihindeki bu evre, insanın çocukluk dönemine benzer. İnsan bu evrede dünyayı ve kendisinin bu evredeki yazgısını manevi güçlerle açıklar. İkinci evre metafizik evredir. Bu evrede manevi güçlerin yerini öz ve özgürlük gibi soyut kavramlar alır. Üçüncü evre ise, Pozitif evredir. Burada, olguların arkasındaki güçlere ve özlere ait açıklamalardan vazgeçilir. Olgular arasındaki düzenli ilişkiler ve yasalar bulunmaya çalışılır.

sal yapıyı nasıl etkileyeceği, gerekirse onu nasıl değiştireceği gibi görüşlere yer verilmemektedir. Bireyin yerine yeniden toplumsal yapı belirleyici faktör olarak öne çıkmaktadır. Sadece bildiğimiz rekabetçi piyasa sisteminde bireylere fiyat mekanizması yolu ile bilgiler aktarılmakta, bireyler de davranışlarını buna bağlı olarak değiştirmekte veya değiştirmemektedirler. Öte yandan Hayek'te bu tür bir bireyin eylemi görüşünün eksikliğinin sonucu olarak, amaçlanan eylemin amaçlanmayan sonuçları soyutlaması ve buna bağlı olarak piyasa sisteminin nasıl ve hangi mekanizmaların çalışması ile ortaya çıktığı da çok açık değildir.

Bunun toplumsal evrim süreci içerisinde bir şekilde ortaya çıktığı belirtilmekte, bu sistemden insanların tesadüfen keşfettiği ve hâlâ da çalışma mekanizmasını tam olarak anlamadıkları ve o yüzden de ondan maksimum yararı sağlayamadıkları bir sistem olarak söz edilmektedir.[6] Kısacası, Hayek deterministik teorilerdeki birey anlayışını, toplumsal yapıyı etkileyemedikleri için eleştirirken kendisi de aynı hatayı yapmakta, bireyin toplumsal yapıyı nasıl etkilediğini ve nasıl değiştirebileceğini açıklayamamaktadır. Aksine, istenmedik sonuçlar doğrultusunda ortaya çıkan yapı, öyle bir yapıdır ki, bireylerin amaçlarına yönelik, istenir bir doğal düzen getirmiştir. Dolayısıyla bu haliyle mükemmel çalışan ve zaten bireylerin müdahale etme-

6 Ullmann-Margalit'in de belirttiği gibi, görünmez el veya kendiliğinden düzen yaklaşımlarında benimsenen yollardan birisi, evrimci bakış açısıdır. Toplumsal evrimci açıklamalarda, biyolojik evrimci açıklamalarda olduğu gibi, açıklanan oluşumun nasıl ortaya çıktığı değil, niye var olmaya devam ettiği sorusu ön plandadır. Böylece açıklanan olgunun başlangıç veya ortaya çıkış nedenine değinilmez. Evrimci açıklamada açıklanan, ister toplumsal kurum, ister organizma olsun, bu oluşumun evrim sürecinin bir ürünü olduğu ileri sürülmektedir. Dolayısıyla varoluşunun açıklanmasında onu tasarlayan ya da oluşumunu sağlayan bir unsura veya şahsa başvurulmamaktadır. Zaten nasıl ya da kim tarafından ortaya çıkarıldığı değil, niye sürdüğü önemlidir. Nitekim evrimci açıklamalarda esas açıklayıcı unsurlar olan "doğal ayıklama" ve onun bir sonucu olan "en güçlünün yaşamını sürdürmesi" gibi kavramlar bu oluşumların varoluşlarının devamını açıklamaya yöneliktir, yoksa bunların nasıl oluştuğunu açıklamaya değil. Evrimci açıklamaların diğer bir özelliği ise, hemen aşağıda ele alınacağı üzere, açıklanmaya çalışılan oluşumun devamlılığını onun işlevselliğine bağlamasıdır. Margalit, Hayek'in kendiliğinden düzen görüşünü evrimci açıklamların tipik bir örneği olarak görmektedir (Ullmann-Margalit, 1997: 181-188).

mesi gereken bir sistemdir. Sonuçta Hayek'in analizi de kaçınılmaz olarak deterministik bir sonuca yönelmektedir. Hayek, bireyin eylemi düşüncesini tam olarak destekleyebilecek bir teori ortaya koymadığı için, amaçlı davranışın planlanmamış sonuçlar soyutlamasını açıklayan temel mekanizma, eleştirdiği bütüncü görüşlerin benimsediği açıklama yöntemi olan işlevselcilik olmaktadır. Giddens, işlevselci açıklamanın temel özelliklerini şu ana noktalarda özetlemektedir (Giddens, 1999: 368):

1- İşlevselci açıklamada bireyin eyleminin belli bir amaca yönelik olmasına, diğer bir deyişle, bireyin niyetliliğine (intentionality) yönelik açık bir görüş yoktur. Davranışın bir şekilde amaçlı olduğu kabul edilmekle birlikte, işlevselci analizde bu nokta çok da önemli değildir. Zira esas önemli olan, bireyin değil, toplumsal sistemin rasyonel olduğunu vurgulamaktır.

2- Bu tür açıklamada sistemin işlevsel ihtiyacı belirlenir ve bunun açıklayıcı bir değeri olduğu varsayılır. İşlevsel sonuç ise bu ihtiyacı karşılamaktadır. İşlevsel sonuç belli bir amaca hizmet ettiği için olumlu bir sonuçtur.

3- İşlevselci açıklamada toplumsal sistemler bir tür teleolojik bir özelliğe sahiptir. Zira toplumsal etkinlikler ve birimler, belli işlevsel ihtiyaçları karşıladıkları için vardır görüşü hâkimdir.

Hayek'in analizinde de, tüm bu unsurların varlığı dikkat çekicidir. Hayek'te işlevsel ihtiyaç, hiç kimsenin fayda elde edemeyecek şekilde ve bir müdahaleye gerek kalmaksızın, kıt kaynakların, bireylerin öznel ihtiyaçlarına göre dağılımıdır. İşlevsel sonuç ise, piyasa mekanizmasıdır. İşlevselciliğin etkisi ile Hayek'te açıklanması gereken bir mekanizma olan piyasa mekanizması, açıklayan haline dönüşmekte ve bu mekanizmaya bağlı bir determinizm ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Smith'in analizindeki doğal düzen anlayışına bağlı olarak ortaya çıkan teleolojik özellik, öte yandan Hayek'te görülen işlevselcilik her iki düşünürde de toplumsal açıklamayı, bireyden "sisteme" doğru kaydırmaktadır. Smith'te hür iradenin ya-

ratısı gibi görünen toplumsal düzen, aslında daha "geniş çaplı" bir doğal düzenin uzantısından başka bir şey değildir. Hayek'te ise amaçlanan eylemin amaçlanmayan sonuçları" tezi, kapitalist sistemin işlevselliği görüşü nedeniyle, yeniden toplumsal yapının bireyin eylemini belirlediği ve koordine ettiği mükemmel bir oluşum haline dönüşmektedir. Oysa bu durum her ikisinin de analizlerinin birey odaklı başlangıç noktaları ile uyuşmamakta ve yerleşik iktisadın felsefi temellerinde varolan bir çelişkinin de altını çizmektedir.

III.

Adam Smith ve Görünmez El

Adam Smith'in "Görünmez El"i: Doğru Sanıyor Olabileceğiniz Yanlışlar

N. Emrah Aydınonat[1]

Giriş

Adam Smith'in "görünmez el" ifadesi iktisattaki en popüler ve en çok tartışılan eğretilemelerden biridir. Bunu görmek için ABD emlak piyasalarında başlayan ve neredeyse tüm yerküreye yayılan iktisadi kriz ile ilgili yorum ve haberlerin bir taramasını yapmanız yeterli olacaktır. Özellikle dış basında hemen her gün küresel kriz ile "görünmez el" arasındaki ilişkiye değinen pek çok köşe yazısı yayımlanmakta, haber bültenlerinde bile "görünmez el"e atıf yapılmaktadır. Bu yazı ve yorumlardaki temel sorulardan biri şudur: Şu meşhur "görünmez el" başarısız mı olmuştur, yoksa krizin sebebi "görünmez el"in gönlünce işlemesini engelleyen kamu politikaları mıdır? Farklı düşünce okulları bu soruya farklı cevaplar vermektedir. Bazıları "Adam Smith'in görünmez el teorisi"nin bencilliği övdüğünü, devleti iktisadi faaliyetlerin dışında bırakmamızı önerdiğini hatırlatacak ve küresel krizin temel nedeninin bencillik ve devletin gerekli düzenlemeleri yapmaması olduğunu söyleyecektir. Diğerleri ise eğer iktisadi ajan ve aktörleri tamamen serbest bırakmış olsaydık bu başımıza gelenlerin hiç gerçekleşmemiş olaca-

1 Değerli yorum ve önerileri için Aykut Kibritçioğlu'na ve Mine Kara'ya ve İDG "Smith Bu Meçhul" çalıştayı katılımcılarına teşekkür ederim.

ğını iddia edecektir.[2] Aslına bakarsanız "görünmez el" kimilerine göre dost, kimilerine göre düşmandır. Gazetelerin köşelerinde ve dahi pek çok akademik metinde "görünmez el"in yarar ya da zararlarını okumak mümkündür. Ne var ki, her ne kadar sık sık Adam Smith'e atıf yapılsa da bu yorumların pek azı Smith'in özgün "görünmez el"inden bahsetmektedir. Bu metinlerde bahsi geçen eller Smith'in "görünmez el"inin modern yorumlarıdır. Kimi "neoklasik görünmez el"e, kimi "Avusturya ekolü görünmez el"ine, kimi "evrimci görünmez el"e, kimi ise "neoliberal bir görünmez el"e atıf yapmaktadır. "Görünmez el" ile ilgili yazı ve yorumları dikkatlice okuyup birbirleriyle karşılaştırınca göreceğiniz şey aslında ortada çok sayıda farklı "görünmez el" olduğudur. Gerçek şudur ki Smith'in "görünmez el"i kendine ait bir hayata sahip olmuş, çoğalmış, değişmiş ve neredeyse içinden çıkılmaz bir bağlantılı eğretilemeler ağı haline gelmiştir. Bu karışık eğretilemeler yumağını çözmek ve her "görünmez el"in ardındaki anlamı çıkarmak için muhakkak ki "görünmez el"in tarihine bakmak faydalı olacaktır. İktisat bilimi söz konusu olduğunda ilk bakmamız gereken yer tabii ki Adam Smith külliyatıdır. Bu yazının amacı, "modern görünmez el"in eğretilemeleri bombardımanı altında kalan günümüz iktisat okuyucusunun Adam Smith'in "görünmez el"i hakkındaki doğru sanıyor olabileceği bazı yanlışları sergilemektir. Bu yazıda etraflıca bir "görünmez el" analizi yapmak yerine, okuyucuyu Adam Smith ve onun "görünmez el"i hakkında biraz meraklandırmayı amaçlıyorum. Adam Smith külliyatını hiç okuma şansı bulamayan iktisatçının yanında Smith'in ünlü *Ulusların Zenginliği* kitabının giriş bölümlerinden başka hiçbir eserini okumamış pek çok iktisatçı olduğunu söylersem sanırım abartmış olmam. İşte bu yazıdaki temel hedef kitlemin bu grup olduğu söylenebilir. Ne var

2 Dış basındaki tartışma ve haberlere http://news.google.com adresinde "invisible hand" ifadesini aratarak ulaşabilirsiniz. Türkiye'de de benzer tartışma ve yorumlarla sık sık karşılaşıyoruz. Örneğin, Atilla Yayla son ekonomik krizi "devletçiliğin krizi" olarak tanımlarken pek çok başka yazar "kapitalizmin ve serbest piyasa ekonomisinin krizi" olarak görmektedir. (Örneğin bkz: Yayla, 2009a, 2009b; Duman, 2009; Şafak 2009). Bu bağlamda Şafak Oğuz'un Sabah gazetesindeki yazısının başlığı da manidardır: "Kırılası Görünmez El" (Oğuz, 2009).

ki, akademik konferans ve seminerlerde edindiğim deneyim bana okuyucu kitlemin bundan biraz daha geniş olabileceğini de düşündürüyor. Peki, acaba siz bu yazının hedef kitlesi içinde yer alıyor musunuz? Isterseniz gelin bunu test etmek için Adam Smith'in "görünmez el"i ile ilgili birkaç soru sıralayayım. Siz de bunların cevaplarını bir kâğıda not edin. Eğer cevaplarınız benim aşağıda vereceğim cevaplarla aynıysa, bu yazıyı okumayı bırakabilir daha faydalı işlerle meşgul olabilirsiniz. Yok, eğer en az bir soruya farklı yanıt verdiyseniz, benim hedef okuyucu kitleme dâhilsiniz demektir. Bu yazıyı sizin için yazıyorum. Umarım ilgi çekici bulur ve sonuna kadar okursunuz.

İşte o sorular:

1. Adam Smith "görünmez el" ifadesini kaç kere kullanmıştır?
a. 1 b. 2 c. 3 d. 4 e. 5

2. Adam Smith kaç eserinde "görünmez el" ifadesini kullanır?
a. 1 b. 2 c. 3 d. 4 e. 5

3. Adam Smith "görünmez el" ifadesini iktisat dışı bağlamlarda kullanmış mıdır?
a. Evet 1 kez b. Evet 2 kez c. Evet 3 kez
d. Evet 4 kez e. Hayır

4. Adam Smith, "görünmez el" ile mistik, görünmez güçlere atıf yapar. Bu önerme doğru mudur?
a. Hayır, "görünmez el" görünmez değildir.
b. Evet, "görünmez el" görünmezdir

5. Adam Smith "görünmez el" ile bireylerin amaçlamadıkları faydalı toplumsal sonuçlar ortaya çıkarabileceğini söylemiştir ve bu sebeple bireyleri kendi yaptıklarının sonuçlarını öngöremeyen kör insanlar olarak resmetmiştir. Bu önerme doğru mudur?
a. Doğru b. Kısmen doğru c. Yanlış

6. Adam Smith "görünmez el" ile bencilliği övmüş, kendi çıkarı peşinde koşan bireylerin her zaman toplum için faydalı sonuçlar ortaya çıkaracağını savunmuştur.
a. Yanlış b. Doğru

7. Adam Smith'in "görünmez el"i serbest piyasanın tekelleşme sorununa çare olduğunu ima eder. Bu önerme doğru mudur?
a. Yanlış b. Doğru

8. Adam Smith'in "görünmez el"i her türlü devlet müdahalesinin gereksiz olduğunu ima eder. Bu önerme doğru mudur?
a. Doğru b. Yanlış

9. Adam Smith "görünmez el" ile serbest ticareti savunmuş olduğu için günümüzde yaşasaydı gelişmekte olan ülkelerdeki uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi politikalarını desteklerdi. Bu önerme doğru mudur?
a. Doğru b. Yanlış c. Politikanın uygulanışına bağlı

10. Modern iktisatçılar, özellikle de Arrow ve Debreu Adam Smith'in "görünmez el"inin varlığını ispatlamıştır. Bu önerme doğru mudur?
a. Doğru b. Yanlış

11. Adam Smith'in "görünmez el"inin aksine neoklasik "görünmez el" gelir dağılımı ile ilgili bir şey söylemez. Bu önerme doğru mudur?
a. Doğru b. Yanlış

Şimdi cevapları vereyim:

1. Cevap C. Adam Smith "görünmez el" ifadesini üç kez kullanmıştır.

2. Cevap C. Adam Smith üç eserinde "görünmez el" ifadesini kullanmıştır.

3. Cevap A. Adam Smith "görünmez el" ifadesini iktisat dışı bağlamlarda bir kez kullanmıştır. (İki kez diyenlerin cevabını da kabul edebilirim.)

4. Cevap A. Adam Smith'in "görünmez el" ile mistik, görünmez güçlere atıf *yapmaz*. Aksine, görünmez güçlerin bilimde yeri olmadığını düşünür.

5. Cevap B. Adam Smith "görünmez el" ile bireylerin amaçlamadıkları faydalı toplumsal sonuçlar ortaya çıkarabileceğini ifade etmiştir. Ancak, bireylerin amaçlamadıkları sonuçları öngörememesi bir ön koşul değildir. Öte taraftan, "görünmez el"in bireylerin bazı bakımlardan "kör" olduğunu ima ettiğini söylemek mümkündür.

6. Cevap A. Adam Smith "görünmez el" ile bencilliği *övmemiştir*, kendi çıkarı peşinde koşan bireylerin *her zaman* toplum için faydalı sonuçlar ortaya çıkaracağını savunmamıştır.

7. Cevap A. Adam Smith'in "görünmez el"i serbest piyasanın tekelleşme sorununa çare olduğunu *ima etmez*.

8. Cevap B. Adam Smith'in "görünmez el"i *her türlü* devlet müdahalesinin gereksiz olduğunu *ima etmez*.

9. Cevap C. Adam Smith "görünmez el" ile *serbest ticareti* savunmuştur ancak serbestleşmenin kısa dönemde getirebileceği kötü etkilerinin farkındadır. Bu sebeple, serbestleşme sürecinde devlete önemli bir rol biçer.

10. Cevap B. Modern iktisatçıların, özellikle de Arrow ve Debreu Adam Smith'in "görünmez el"inin varlığını ispatladığını söylemek oldukça güçtür ve modern iktisadın "görünmez el"i ile Adam Smith'in "görünmez el"i arasında önemli farklılıklar vardır.

11. Cevap A. Evet. Adam Smith'in "görünmez el"inin aksine neoklasik "görünmez el" gelir dağılımı ile ilgili bir şey *söylemez*.

Eğer yukarıdaki sorulara farklı cevaplar verdiyseniz veya benim verdiğim cevapları neye dayandırdığımı merak ediyorsanız bu yazıyı okumak isteyebilirsiniz, çünkü bu yazıda cevapları tek tek incelemeye çalışacağım.

Başlamadan önce, bu yazının içeriği ile ilgili önemli bir notu aktarmamda fayda var: *İktisadi Düşünce Girişimi*'nin düzenlediği Adam Smith çalıştayı bana, daha önce yabancı akademisyenlere sunduğum görüşleri, değerli Türkiyeli akademisyenlere de sunma ve onlarla bu görüşleri tartışma fırsatı sağladı. Bu metni hazırlarken bu çalıştayda aldığım yorum ve önerilerden faydalandım ancak yine de aşağıda okuyacaklarınız büyük ölçüde daha önceki çalışmalarıma dayanmaktadır. Her ne kadar, bu yazı özellikle bu kitap ve Türkiyeli okuyucu için kurgulandıysa da yazının bazı kısımları *The Invisible Hand in Economics* başlıklı kitaptan (Aydınonat, 2008) ve "*Is the Invisible Hand un-Smithian*" başlıklı makaleden (Aydınonat, 2006) parçalar ve özetler içermektedir – ancak metnin kurgusu bu çalışmalardakinden elbette farklıdır.[3] Ayrıca not etmeliyim ki, "Görünmez El ve Bencil Tacirler", "Görünmez El" ve Devlet" ve "Görünmez El ve Ticarette Serbestleşme" başlıklı kısımlar daha önce açıkça (yazılı olarak) ifade etmediğim görüş ve argümanları da içermektedir. Son olarak, bu yazıda, mümkün olduğu kadar doğrudan Smith'in söylediklerileriyle ilgilenmeye çalıştım. İlgili okuyucu Smith ve "görünmez el" konusundaki ikincil literatür konusunda Aydınonat (2008)'e bakabilir.

Adam Smith'in eserlerinde "Görünmez El" (1, 2, 3)

Adam Smith "görünmez el" kavramını *üç kere, üç farklı eserde* ve *üç farklı bağlamda* kullanmıştır. Bunlardan ilki Smith'in

3 Adam Smith ve "görünmez el" ilgili görüşlerimi Türkiyeli okuyucu ile buluşturmak için başvurduğum bu yol umarım daha önceki çalışmalarımı okuyan meslektaşlarım tarafından mazur görülür.

(1795 [1980]) *Astronomi Tarihi* ile ilgili risalesidir. Diğer iki eser *Ahlaki Duygular Teorisi* (1790) ve *Ulusların Zenginliği* (1789 [1904]) adlı eserlerdir. Gelin Adam Smith'in "görünmez el" kavramını kullandığı üç metni hatırlayalım.

Astronomi Tarihi

Smith Astronomi Tarihi ile ilgili risalesinde görünmez eli, doğadaki düzenlilikleri tanrıların eylemlerine atıf yaparak açıklayan ilkel insanlardan bahsederken kullanır (Smith, 1795: 49):

> "Öyleyse, ona göre [ilkel insana göre], güzelliği ya da büyüklüğüyle, faydası ya da zararı ile nazarı dikkatini çekecek kadar kayda değer olan ve işleyişleri tam anlamıyla düzenli olmayan her doğa objesi, görünmeyen ve tasarlayıcı bir kuvvetin emriyle gerçekleşiyordu." (Smith,1795: 48)

"Doğaları gereği, ateş yanar ve su tazelenir; ağır şeyler düşer ve hafif nesneler yukarı doğru hareket edebilir; Jupiter'in *görünmez eli* bu meseleler için gündeme getirilmemiştir. Ancak, gök gürültüsü ve yıldırım, fırtınalar ve güneş ışığı gibi daha düzensiz şeyler onun takdirine ya da öfkesine bağlanmıştır." (Smith, 1795: 49, abç)

Ahlaki Duygular Teorisi

Smith, *Ahlaki Duygular Teorisi*'nde zenginlerin bencil davranışlarının nasıl (doğal faktörlerin de yardımıyla) toplumun çıkarlarına hizmet ettiğini ve insan türünün çoğalmasını sağladığını anlatırken "görünmez el"e atıf yapmıştır (Smith,1790, IV.1.10).

> "[Zenginler] fakirlerden çok az daha fazla tüketirler ve doğal bencillikleri ve aç gözlülüklerine rağmen, sadece kendi rahatlarını sağlamaya çalıştıkları halde, istihdam ettikleri insanların emeğinden istedikleri tek şey kendi gururlarının ve doymaz arzularının tatmini olduğu halde, fakirlerle üretimin tüm katma değerini paylaşırlar. Hayat için gerekli olan şeyleri, *görünmez bir el* tarafından dünya tüm sakinleri arasında eşit ola-

rak bölüştürülmüş olsaydı olmuş olacak olan dağılım ile hemen hemen aynı biçimde dağıtmaya itilirler; böylece amaçlamadan ve bilmeden, toplumun çıkarlarına hizmet ederler ve insanın çoğalması için uygun koşulları sağlarlar." (Smith, 1790: IV.1.10, abç)

Ulusların Zenginliği

Ulusların Zenginliği'nde ise Smith, tacirlerin kendi güvenliklerini artırmak amacıyla yabancı endüstriler yerine yerli endüstrileri destekleyerek nasıl toplumun çıkarlarına hizmet ettiklerini açıklarken "görünmez el"den bahseder (Smith,1789, IV.2.9):

> "[Tacirler] yabancı endüstri yerine yerli endüstriye destek vererek, sadece kendi güvenliğini sağlamaya çalışır ve o endüstriyi üretimini en değerli hale getirecek şekilde yönetirken sadece kendi kazancını amaçlar ve bunu yaparken, birçok başka durumda olduğu gibi, *görünmez bir el* tarafından amaçlamadığı bir sonun ortaya çıkmasına katkıda bulunmaya itilir. [Bu sonucun] onun amaçları arasında olmaması her zaman toplum için daha kötü değildir. Genellikle kendi çıkarlarını gözeterek toplumun çıkarlarına, toplumun çıkarlarına hizmet etmeyi amaçladığı durumla göre daha etkili bir biçimde hizmet eder." (Smith, 1789: IV.2.9, vurgu bana ait)

Üç Kullanım Tek Bir "Görünmez El"?

Okuyucunun da fark etmiş olabileceği gibi Adam Smith "görünmez el" eğretilemesini (*metaforunu*) üç farklı bağlamda kullanmıştır. Bunların ilki (*Astronomi Tarihi*'ndeki) iktisatla doğrudan ilişkili değildir. Diğer ikisi ise iktisatla yakından ilişkilidir (bazılarımız *Ahlaki Duygular Teorisi*'ndeki "görünmez el"in de iktisatla ilişkili olmadığını düşünebilir, ama ben buna katılmıyorum). Smith, *Ulusların Zenginliği*'nde "görünmez el"i ticaret kısıtlamalarına karşı bir argümanda, *Ahlaki Duygular Teorisi*'nde ise gelir dağılımını ele aldığı bir paragrafta kullanmaktadır. "Görünmez el"in bu üç kullanımının birbiriyle tutarlı olup

olmadığı, "görünmez el"e tek bir anlam yüklenip yüklenemeyeceği iktisadi düşünce tarihçileri arasında tartışılan bir konudur. Daha önce başka çalışmalarımda (Aydınonat, 2006 ve 2008) belirttiğim gibi, bazıları bu üç kullanımın birbiriyle tutarlı olmadığını söylerken, diğerleri böyle bir tutarsızlık olmadığını ve *Uluslarin Zenginliği* ve *Ahlaki Duygular Teorisi*'nde "görünmez el"in rolünün Astronomi Tarihi'ndekinin tersi olduğunu söylerler (örneğin bkz. Macfie, 1971). Bazıları "görünmez el"in tanrının eli olduğunda ısrar ederken (örneğin bkz. Denis, 1999), diğerleri "görünmez el"in doğanın bilgeliğine atıf yaptığını savunmaktadır (örneğin bkz. Khalil 2000). Başkaları ise "görünmez el"in tanrısal olmasının gerekmediğini göstermeye çalışır (örneğin bkz. Flew, 1987). Bunların yanında bu türden genel yorumların hatalı olduğunu ve her kullanımın kendi bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini de savunanlar vardır (örneğin bkz. Persky, 1989). Daha güncel ve radikal bir yoruma göre ise Smith "görünmez el"i ironik bir biçimde kullanarak "şaka" yapmıştır (Rotschild, 1994, 2001). Kısaca, iktisadi düşünce tarihçileri arasında "görünmez el"in nasıl yorumlanması gerektiği ile ilgili ortak bir görüş olduğu söylenemez. Brown (1997) Smith'in argümanlarının çeşitli yorumlarını özetlerken Smith'in *Astronomi Tarihi*'ndeki "hayal gücünün icatları" terimini kullanarak bu yorumların çoğunun yorumcuların hayal gücünün ürünü olduğunu ima eder. Grampp (2000) ise "görünmez el" ile ilgili dokuz farklı yorum tespit etmiş ve "görünmez el"in bu üç farklı kullanımının birbiriyle ilişkili olduğunu gösterecek yeterli delil olmadığını söyleyerek yorumcuları eleştirmiştir. Bu yazının bir sonraki bölümde göreceğiniz gibi ben "görünmez el"in *Astronomi Tarihi*'ndeki kullanımının, diğer metinlerdeki kullanımları için *yöntemsel bir alt yapı* oluşturduğu görüşündeyim. Böyle yorumlandığında Adam Smith'in "görünmez el"i biraz ironik bir biçimde kullandığını kabul etmek gerekir. Ancak bu bazılarının iddia ettiği gibi "görünmez el"in Smith'in düşünce sistemiyle tutarlı olmadığı anlamına gelmez (Rotschild 1994, 2001; karş.: Aydınonat, 2006, 2008). Şimdi gelin, "görünmez el"in görünmez güçlere atıf yapıp yapmadığını inceleyelim.

"Görünmez el" ve görünmez güçler (4)

Türkçe yazına bakıldığında "görünmez el" kavramının genellikle fazla bir açıklama gerektirmeyen bir kavram olarak algılandığı görülmektedir. Bu anlayışa göre "görünmez el" serbest fiyat (piyasa) mekanizmasıdır (örneğin bkz. Alkın, 2006). Ne var ki, Türkçe yazında da bu kavram ile ilgili farklı yorumlar bulmak mümkündür. Aşağıdaki altı örnek "görünmez el" ile ilgili yorumlar hakkında genel bir fikir verecektir:

(a) "Görünmez el" ekonomik yaşamı etkili bir şekilde düzenler. Devlet müdahalesini gereksiz kılar (Günaydın, 2001).

(b) "Görünmez el" arz ve talebi dengeye getiren şeydir (Yaşar, 2001).

(c) "Homo Economicus saiklerle hareket eden insanı toplum yararına sürükleyen bir görünmeyen el bulunaktadır. Bu görünmeyen el, piyasaları düzenleyerek, insanları asla hayal etmedikleri bir maksat için çalıştırır ve toplum için en faydalı olacak istikamete yönlendirir." (Akdiş, 1994: 24).

(d) "Görünmez el", bir "mit"tir (Üşür, 2001).

(e) "Adam Smith'in klasik kuramında ifadesini bulan 'görünmeyen el' günümüzde neo-liberalizmin Tanrısı olmuştur. İnanılmaktadır ki görünmeyen el, sanki Tanrı gibi, gizemli bir biçimde ekonomik yaşamı yönetmektedir. Görünmeyen eli tanımayanlar veya daha kötüsü ona karşı çıkanlar, felaketlerini hazırlamaktadırlar. / Görünmeyen el, adeta Tanrı gibi, fani insanoğullarının denetiminin dışındadır. 'Eğer selamete giden yol fedakârlık ve kefaret gerektirmekteyse, bu durumdan hiçbir insani kurum, hiçbir birey sorumu tutulamaz.' Dolayısıyla, pazarın işleyişinin sonuçlarına boyun eğmek, tıpkı Tanrı'nın emirlerine uymak gibi kaçınılmazdır; bu sonuçlar ne olursa olsun, neo-liberal iktidarların ve programların bunlardan sorumlu tutulmaları ve bu yüzden eleştirilmeleri yanlıştır." (Işıklı, 2001)

(f) "Piyasanın düzenleyicisi görünmez el" dedikleri hortumcunun, rantiyenin, sermayenin elidir. Görünmez olması için de önce emekçinin gözünün kör edilmesi gereklidir" (Evren, 2006).

Görüldüğü gibi bir tarafta "görünmez el"in iktisadi yaşamı etkin bir biçimde devlet müdahalesine gerek kalmadan etkili bir biçimde düzenleyeceğini düşünenler, diğer tarafta ise onu bir "mit", "tanrısal bir güç", "emekçiyi körleştiren bir şey" olarak görenler vardır. Birbirinden oldukça farklı bu yorumların ortak bir noktası olduğu söylenebilir. Her yorum "görünmez el"in görünmezliğini az ya da çok kabul ediyor gibi gözükmektedir. "Görünmez el" ekonomik yaşamı nasıl düzenlemektedir? Neden müdahaleyi gereksiz kılmaktadır? Talebi ve arzı nasıl dengeye getirmektedir? Emekçinin gözünü nasıl kör etmektedir? Bütün bunları yapan nedir? "Görünmez el" ile işaret edilen şey ya da şeyler nelerdir? Bu soruların açık cevaplarını bulmak o kadar kolay değildir. Belki de, Üşür'ün (2001) belirttiği gibi "görünmez el" artık gerçekten bir "mit" haline gelmiş durumdadır.

"Görünmez el"in modern yorumları ve eleştirileri onu mistik bir kavram haline getirse de Adam Smith'in görünmez şeylere atıf yapılarak ortaya konan açıklamalardan hoşlandığını söylemek pek mümkün değildir. Hatta Smith, "görünmez el"den bahsederken aslında olaylar ve şeyler arasındaki ilk bakışta fark edemediğimiz için görünmez olan bağlantıların açık edilmesi gerektiğini vurgular. Bunu görebilmek için Smith'in *Astronomi Tarihi*'ne biraz daha dikkatlice bakmamız gerekiyor.

Biraz önce değindiğimiz gibi *Astronomi Tarihi* adlı eserinde, Smith, "Jupiter'in görünmez eli" ifadesini tarihin erken aşamalarında insanların doğadaki düzensizlikleri ve anlayamadıkları olayları tanrılar gibi görünmeyen varlıklar aracılığı ile açıkladıklarını belirtmek için kullanmaktadır. Smith, o dönemlerde insanların "doğanın birbirinden bağımsız görünümlerini bir arada tutan *gizli olay zincirlerini* bulmak için çok az merak sahibi" olduklarını belirtmektedir (Smith, 1795: 48, abç). Bu sebeple, Smith'e göre, ilk çağlarda insanlar anlayamadıkları olayları ve doğanın sık tekrarlamayan düzensiz olaylarını tanrıların eylemi olarak yorumlamakta ve "*görünmez ve tasarlayıcı bir kuvvete*" atfetmektedirler (Smith, 1795: 48, abç). Bu davranış biçimi "doğanın sık tekrarlamayan (*irregular*) olayları-

nı zeki ama görünmez varlıkların, tanrıların, şeytanların, cadıların, cinlerin, perilerin iyiliğine veya hoşnutsuzluğuna atfeden çok tanrılılığın ve kaba batıl inançların kaynağıdır" (Smith, 1795: 48).

İşte Smith, *Astronomi Tarihi*'nde "görünmez el"i bu bağlamda kullanmakta ve doğadaki olayları birbirine bağlayan nedensel zincirleri göremeyen ve açıklamalarında görünmez varlıklara başvuran insanları eleştirmektedir. Dahası doğayı anlamak için ilk bakışta görünmeyen nedensel zincirleri ortaya çıkarmak gerektiğini de vurgulamaktadır. Smith'e göre bu, felsefecilerin işidir. Toplumların gelişmesiyle birlikte bu nedensel zincirleri araştırmak için gerekli olan güvenlik ve zaman ortaya çıkar ve bazı bireyler (felsefeciler) uzmanlaşarak bu nedensel faktörleri ortaya çıkarmak için çalışır. Böylece, zamanla insanlar "atalarının bilgisizlik ve korkularının ortaya çıkardığı bu görünmez varlıkları" nedensel faktörlerin yerine koymaktan vazgeçerler (Smith, 1795: 50). Smith, *Ulusların Zenginliği*'nde de felsefenin, ilk zamanlarda açıklanamayan bu olayları görünmez varlıklarla değil, aşina olduğumuz nedensel faktörlerle açıklama çabası olduğundan bahseder (Smith, 1789: V.1.152).

Kısaca, Smith'e göre felsefe "doğanın bağlayıcı ilkelerinin bilimidir", olayların ve olguların ardındaki nedensel faktörleri, ilk bakışta *görünmez* olan nedensellik zincirlerini ortaya çıkarmaya çalışır (Smith, 1795: 45-46).

Aslında, Smith, doğayı anlama girişimine bilişsel (*cognitive*) bir pencereden bakar. Ona göre insanlar birbiriyle bir şekilde ilişkiliymiş gibi görünen ama birbirinden ayrı olan iki olgu arasındaki boşluğu doldurmak ister. İki olgu arasındaki ilişkinin ortaya koyulamıyor olması insan zihnini rahatsız eder. İşte ilkel insan olaylar arasındaki boşlukları görünmez varlıklar yardımıyla doldururken, daha sonraki dönemlerde felsefeciler ve bilim adamları bu boşlukları daha tanıdık nedensel faktörlerle doldurmaya çalışmıştır (Smith, 1795: 41-42). *Astronomi Tarihi* adlı risalesinde Smith, bu önermesini astronomi tarihinden örneklerle açıklamaya çalışır, felsefecilerin gökyüzündeki cisimler arasındaki boşlukları doldurma, yani bunlar ara-

sındaki ilişkileri ve nedensel bağları bulma, çabalarını anlatır ve tüm bu çabaların insan zihnini rahatlatmaya yönelik olduğunu söyler. Amaç gökyüzü ve evren hakkında tutarlı bir görüşe erişebilmektir (Smith, 1795: 46). Risalesinin sonunda, zihnimizi rahatlatmak açısından bakıldığında Newton'un sisteminin astronomi tarihindeki en başarılı sistem olduğunu not eder (Smith, 1795: 104-105). Smith'in bilim felsefesi yaklaşımı ne olursa olsun,[4] o, felsefenin doğal (ve toplumsal) düzeni oluşturan nedensel ilkeleri, faktörleri bulmayı ve doğa (ve toplum) hakkında tutarlı bir görüş üretmeyi amaçladığını düşünür. Görünmez varlıklara atıf yapan açıklamaları da bu bağlamda eleştirir. İşte "görünmez el" kavramını içinde anlamlandırmamız gereken bağlam budur.

Smith, bir felsefeci olarak görevinin doğal ve toplumsal düzeni açıklayan nedensel mekanizmaları ortaya çıkarmak olduğunu düşünür. *Astronomi Tarihi*'nde görünmez varlıklara atıf yapan açıklamaları eleştirir, *Ulusların Zenginliği* ve *Ahlaki Duygular Teorisi*'nde ise ulusların zenginliğinin ve ahlaki ilkelerin ortaya çıkışını insanın temel özelliklerine atıf yaparak açıklamaya çalışır. *Ahlaki Duygular Teorisi*'nde "görünmez el"in geçtiği pasajda kendi çıkarları peşinde koşan zenginlerin nasıl toplumun çıkarlarına hizmet ettiğini açıklamaya çalışır. *Ulusların Zenginliği*'nde ise toplumun ithal kısıtlamalarının yokluğunda neden daha iyi durumda olacağını kendi amaçları peşinde koşan tacirlerin eylemlerine atıf yaparak açıklar. Dolayısıyla, her iki kitapta da kendi çıkarları peşinde koşan bireylerin karşılıklı etkileşiminin nasıl toplumun çıkarlarına hizmet edebileceğini ve birbirinden ayrı iki olgunun, kişisel çıkarların ve toplumsal faydanın nasıl ilişkili olabileceğini göstermeye çalışır. Bize, ilk bakışta göremediğimiz nedensel zincirleri sunmak, onları görünür hale getirmek için çaba sarf eder.

4 Burada Smith'in bilim felsefesi ile ilgili tartışmalara girmiyorum. Benim kişisel görüşüm Smith'in bilimsel teori ve modelleri gerçekliği bulmak amacıyla yapılmış spekülasyonlar, kestirimler (*conjectures*) olarak gördüğüdür. Bu bağlamda teori ve modelleri düşünce deneyleri olarak görür (bkz. Smith, 1790: VII.II.106; Smith'in bilim felsefesi hakkındaki diğer görüşler için bak., Lindgren, 1969; Thomson, 1965).

Bu bağlamda, bireylerin amaçları olmayan bir sona doğru görünmez bir el tarafından yönlendirildiklerine dair ifade gerçekten de ironiktir. Çünkü Smith, bilimsel açıklamaların görünmez şeylere atıf yapmasını eleştirir. Hem *Ulusların Zenginliği*'nde hem de *Ahlaki Duygular Teorisi*'nde bize ilk bakışta görünmeyen o nedensel mekanizmaları ortaya koyduktan sonra "görünmez el"e atıf yapması belki de Smith'in küçük bir şakasıdır. Ancak, daha iyi bir ifadeyle, Smith bize düzenin *sanki* bir "görünmez el" tarafından yönlendiriliyormuş gibi işlediğini söylemekte ve ardından da ortada görünmez bir şey olmadığını ve her şeyin bireylerin davranışlarına ve onlar arasındaki etkileşime atıfla açıklanabildiğini göstermektedir. Öyleyse, Adam Smith'in "görünmez el" ile mistik, görünmez güçlere atıf yaptığını söylemek doğru değildir. Aksine, Smith, görünmez güçlerin bilimde yeri olmadığını düşünür.

"Görünmez el" ve amaçlanmayan sonuçlar (5)

Peki, Adam Smith "görünmez el" ile bireylerin amaçlamadıkları faydalı toplumsal sonuçlar ortaya çıkarabileceğini söylediğine göre, bireyleri kendi eylemlerinin sonuçlarını göremeyen kör ve şaşkın yaratıklar olarak gördüğünü söyleyebilir miyiz? Girişte de belirttiğim gibi bu tam olarak doğru değil. Bir taraftan, bireylerin amaçlamadıkları sonuçları öngörememesi amaçlanmayan sonuçların ortaya çıkması için bir önkoşul değildir. Öte taraftan, "görünmez el"in bireylerin bazı bakımlardan kör olduğunu ima ettiğini söylemek mümkündür. Gelin şimdi "görünmez el"in nasıl bir körlük ima ettiğine bakalım.

"Görünmez el"in işaret ettiği amaçlanmayan sonuçlar kümesinin özellikleri şöyledir: (i) Sonuç sosyal (makro) düzeyde ortaya çıkmaktadır; (ii) sonuç hiçbir birey tarafından amaçlanmamıştır; (iii) sonuç birçok bireyin aracılığı ile ortaya çıkmıştır; (iv) bireylerin amaçları bireysel (mikro) düzeyi hedef almaktadır (yani bireyler sosyal sonuçlar elde etmeyi amaçlamamaktadır); (v) bireyler aynı sonuca ulaşmak için birlikte ha-

reket etmemektedir (Aydınonat, 2008; benzer bir yorum için bkz. Mäki, 1990). Gelin bu sonuçları "görünmez el" *sonuçları* olarak adlandıralım.

"Görünmez el" sonucu, sosyal veya makro düzeyde bir sonuçtur. "Görünmez el"açıklamaları[5] bireysel düzeydeki amaçlanmayan sonuçlarla ilgilenmez. Örneğin, ayakkabısını bağlamaya çalışırken yanlışlıkla bu bağı koparan biri için bağın kopması onun amaçlamadığı bir sonuç olabilir. Ancak bu bir "görünmez el" sonucu değildir. Bunun yanında "görünmez el" açıklamalarında bireylerin bireysel düzeydeki hedeflerine ulaşmayı hedeflemesi, sosyal amaçlar peşinde koşmaması esastır. Dolayısıyla makroiktisadi değişkenleri doğrudan değiştirebilecek hükümet politikaları veya bir bireyin diğer tüm bireyleri etkileyecek amaçlarla hareket ettiği durumlar "görünmez el" açıklamalarının kapsamında değildir. "Görünmez el" sonuçları tek bir bireyin eylemi sonucu da ortaya çıkamaz, birçok bireyin birbirlerinden bağımsız olarak hareket ediyor olması gerekir. Bu bağlamda, sosyal amaçlarla hareket eden bir birey (veya bireylerin) amaçlarından farklı bir şekilde sonuçlanması bir "görünmez el" sonucu olarak değerlendirilemez. Bu bağlamda hükümet politikalarının beklenmeyen veya amaçlanmayan sonuçları da doğrudan "görünmez el" açıklamaları kapsamında değildir.[6]

5 Günümüzde bazı açıklamalar Adam Smith'in "görünmez el"ine atıfta bulunarak, "*görünmez el*" *açıklaması* olarak adlandırmaktadır (bkz. Nozick, 1974, 1994 ve Ullmann-Margalit, 1978, 1998). "Görünmez el açıklamaları", temelde Smith'in bilimsel açıklamaların olay ve olgular arasındaki bağlayıcı ilkelerin ve nedensel bağlantıların sergilenmesi gerektiği yönündeki görüşleriyle uyumlu ve insan eylemlerinin makro-sosyal düzeydeki amaçlanmayan sonuçlarını açıklayan (ve genellikle, tarihsel değil, kuramsal olan) açıklamalara verilen isimdir. "Görünmez el"in açıklamalarının en çok atıf yapılan iki örneği Carl Menger'in paranın ortaya çıkışı ile ilgili açıklaması ile Thomas Schelling'in şehirlerde etnik gruplaşmaların ortaya çıkması sürecini gösteren modelidir (Menger, 1892; Schelling, 1969, 1971, 1972). Bu iki açıklama, "görünmez el" açıklamalarının paradigmatik örnekleridir. Bu makalede bu açıklamaların ayrıntılı bir analizine girişmek yer kısıtı nedeniyle mümkün değildir. İlgili okuyucu ayrıntılı bir analiz ve değerlendirme için Aydınonat (2007 ve 2008)'e bakabilir.

6 Ancak, ancak bu sonuçları açıklamak için görünmez el açıklamaları diğer açıklamalarla birlikte kullanılabilir. Burada, değerlendirmeyi karmaşıklaştırmamak için bu durumu ele almayacağım.

"Görünmez el" sonuçlarının ne türden şeyler olduğunu anlatmak için şöyle basit bir örnek verebiliriz. Domates almak amacıyla pazara, bakkala veya markete gittiğimizde, domates alma kararımızı verirken kararımızın domates genel fiyatlarına nasıl etki edeceğini nadiren düşünürüz. Amacımız bireysel düzeyde bir amaçtır, belirli bir miktarda domates alıp eve götürmeyi amaçlarız. Ne var ki, bizim gibi bireysel amaçlarla alışverişe çıkmış, bizim de domates almayı düşündüğümüzden haberdar olmayan binlerce insan bizimle birlikte domates alma kararı vermektedir. Domates almayı amaçlayan tüm bu insanların karar ve eylemleri bir araya geldiğinde domates fiyatları bundan etkilenir. Hiç birimiz domates fiyatlarını etkilemeyi düşünmediğimiz halde karar ve eylemlerimiz bir araya geldiğinde makro bir değişkeni domates genel fiyatlarını etkilemiştir. Amaçlamadığımız bu sonuç bir "görünmez el" sonucu olarak değerlendirilebilir. Diyelim ki, markete gittiğimizde kasalarda gördüğümüz domatesi beğenmedik, kalitesine oranla fiyatını yüksek bulduk ve almaktan vazgeçtik. Eğer diğer bireyler de bizim gibi davranırsa bu piyasaya sürülmüş olan bu kalitesiz domatesin fiyatının düşmesine ve belki de ertesi gün kahvaltılık olarak değil de yemeklik olarak satın alınabilecek bir fiyattan satılmasına neden olabilir. Bu bizim amaçlamadığımız bir sonuçtur. Eylem ve kararlarımız, aynı domatesi daha ucuza alıp başka bir amaçla kullanabilmemize olanak sağlayan bir sonuç ortaya çıkmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken tek bir kişinin kararının sonucu bu şekilde etkileyemeyeceğidir. Eğer domatesi beğenmeyen tek kişi ben isem ve diğer herkes domatesi veri fiyattan almaya karar verirse, domatesin fiyatında bahsettiğimiz türden bir düşüş ortaya çıkmayacaktır. Bu örneği genelleştirip enflasyon hesaplamasında temel alınan mal sepeti ile ilgili olarak da düşünebiliriz. Alışveriş yaparken enflasyona etkimiz hakkında düşünmeden hareket ettiğimiz halde ve sadece kendi bireysel amaçlarımız peşinde koştuğumuz halde makroekonomik bir sonuca (iyi ya da kötü) neden oluruz. İşte bireysel kararların enflasyon üzerindeki etkisiyle ilgili bu basit açıklama bir "görünmez el" açıklaması olarak düşünülebilir.

Bu noktada amaçlanmayan ve öngörülemeyen sonuçlar arasında bir ayrım yapmakta da fayda vardır. İlk bakışta bir sonucun amaçlanmamış olması öngörülmemiş olmasını da gerektiriyor gibi görünebilir veya öngörülmemiş sonuçların amaçlanmamış olduğu düşünülebilir. Ne var ki, bu doğru değildir. Birincisi, örneğin, bir piyango bileti aldığımda büyük ikramiyeyi kazanmayı (veya kazanma ihtimalimi yükseltmeyi) amaçlarım, ama ikramiyeyi kazanmayı öngörmem. Kazanırsam bu öngörülmemiş ama amaçlanmış bir sonuç olacaktır. İkinci olarak, öngörülmüş bir sonucun amaçlanmış olması da şart değildir. Örneğin, gideceğim yere çabuk ulaşmak için yaya yolunu değil de belediye parkındaki çimlik alanı kullanmayı seçtiğimde, diğer insanların da benzer bir kestirme yol izlemeleri durumunda çimlik alanda bir patika oluşacağını öngörürüm. Ancak, kestirme yolu seçerken amacım parkta bir patika oluşturmak değil, gideceğim yere bir an önce varmaktır. Eğer diğer insanlar da benim yaptığımı yaparsa oluşan patika öngörülmüş ama amaçlanmamış bir sonuç olacaktır. Benzer bir şekilde, üç bardak viski içmiş olmasına rağmen eve kendi arabasıyla dönmekte ısrar eden bir şoför, eğer şansı yaver gitmezse trafik polisine yakalanabileceğini öngörecektir. Tek amacı eve gitmek olan bu şoförün yakalanması durumunda ortaya çıkacak sonuç, amaçlanmamış ama öngörülmüş bir sonuç olacaktır. Benzer bir biçimde, markette gördüğünüz domatesi alıp almama kararını verirken domates fiyatlarını etkilemek gibi bir amacınız olmasa da diğer insanların sizinkine benzer bir biçimde hareket etmesi durumunda neler olacağını aşağı yukarı öngörebilirsiniz. "Görünmez el"kavramının ima ettiği sonuçlar amaçlanmamış (makro-sosyal) sonuçlardır, ancak öngörülmüş ya da öngörülmemiş olabilirler.

Şimdi gelin, "görünmez el"in ne türden bir körlük ima ettiğine, *Ulusların Zenginliği*'ni inceleyerek yakından bakalım. *Ulusların Zenginliği*'ndeki ithal düzenlemelerine karşı argümanın bir tür körlük ima ettiği doğrudur. Birincisi, Smith, ithal düzenlemelerini yapanların bireylerin çıkarlarını iyi bir biçimde değerlendiremeyeceklerini söyler. Dolayısıyla, düzenle-

meyi yapanlar her bireyin içinde olduğu özel koşulları ve tek tek her bireyin çıkarlarını ve amaçlarını göremezler. Düzenleyiciler, bireyler hakkındaki detaylar konusunda kördür. Bireyler kendi koşullarını herhangi bir düzenleyiciden çok daha iyi görür ve değerlendirirler (Smith, 1789, IV.2.10). Benzer bir argüman *Ahlaki Duygular Teorisi*'nde de vardır. Smith, düzenleyicinin, yasa koyucunun bireyleri satranç tahtasındaki piyonlar gibi gördüğünü söyler. Ne var ki, toplumun büyük satranç tahtasında her piyonun kendine özgü bir hareket ilkesi olduğunu ve bunun göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgular (Smith, 1790, VI.II.42). Smith'e göre her hangi bir birey, diğerleri için neyin iyi olacağını bilemez, onların hareket ilkeleri konusunda "kör"dür. Dolayısıyla, bireylerin kendileri için iyi olan konusunda kendi kararlarını vermeleri daha sağlıklıdır.

Smith'in bu argümanına ek olarak, düzenlemelerin tam olarak nasıl sonuçlanacağını bilemeyeceğimiz için (çünkü düzenlemenin sonuçları bireylerin tepkilerine bağlıdır), düzenleme yapanların yaptıkları düzenlemenin ileride doğuracağı sonuçlar konusunda bir dereceye kadar "kör" olduğunu söyleyebiliriz.

İkinci tür bir "kör"lük, sosyal sonuçlar ortaya çıkarmayı amaçlamayan bireylerin körlüğüdür. Tıpkı düzenleyiciler gibi, her birey, diğer bireylerin aldığı kararlar söz konusu olduğunda "kör"dür – ve diğer bireylerin aldığı kararlar ortaya çıkacak sonuca etki edecektir. Benzer bir biçimde tek tek her bireyin makro-sosyal sonuçları etkileyecek her faktör hakkında bilgi sahibi olamayacağını kabul edersek, bireylerin bu diğer faktörler konusunda da "kör" olduğunu söyleyebiliriz. Aslında bu "körlük" biçimleri özünde birbirine benzer.[7] "Körlük", toplumdaki tüm bireylere, tacirlere, yöneticilere, terzilere, ayakkabıcılara vb. atfedilmektedir. Yönetici, yönettiği insanlara özgü detayları bilemeyeceğinden onun için neyin iyi olduğunu sağlıklı bir biçimde değerlendiremez. Bireyler ise kendi eylemleri-

7 Aslında bu iki tür körlüğün bireylerin karşı karşıya olduğu belirsizliklerden kaynaklandığı söylenebilir. "Bir tarafta, bireyler sonucun tam olarak hangi mekanizmanın sonucu olarak ortaya çıktığını bilmeyebilirler. Diğer tarafta, belirli bir sonucun ortaya çıkması sadece bireyin seçtiği eyleme değil, diğer bireylerin eylemlerine de bağlıdır." Janssen (1993: 12).

nin sosyal sonuçları konusunda "kör" olmalarına rağmen kendi amaçlarını, çıkarlarını ve yerel çevrelerini[8] diğer bireylerden daha iyi bilirler.[9]

Kısacası, Smith'in söylediği şudur: Her birey kendileriyle ilgili ve bireysel düzeyde amaçlar peşinde koşması (yani, makro-sosyal sonuçlar elde etmeyi amaçlamaması) toplum için daha iyi olacaktır.[10] Ona göre, eğer her birey bu biçimde davranırsa, sosyal sonuçlar toplumun çıkarlarına hizmet edecektir. Ancak, dikkat edilirse, Smith, bireylerin kendi çıkarları peşinde koşarken makro-sosyal olguları değiştirmeye çalışmasını desteklememektedir. Dolayısıyla, tacirler karlarını veya güvenliklerini artırmak için iş yaptıkları endüstrileri seçerken toplumun çıkarlarına hizmet edecekken; aynı amaçlarla ithalat kısıtlamaları getirmeleri için yöneticilere baskı yaparken toplumun çıkarlarına ters hareket ediyor olacaktır.

Bu son söylediklerim, Adam Smith'in "görünmez el" ile bencilliği övdüğü ve kendi çıkarı peşinde koşan bireylerin her zaman toplum için faydalı sonuçlar ortaya çıkaracağını savunduğu yönündeki inanışlarla ve Smith'in "görünmez el"inin serbest piyasanın tekelleşme sorununa çare olduğuna dair inanışla yakından ilişkilidir. Bu bizi girişteki soru setimizdeki altıncı ve yedinci sorulara getiriyor. Gelin şimdi bu çıkar peşinde koşma ve tekelleşme konusundaki "mit"leri ele alalım.

"Görünmez el"ve Bencil Tacirler (6, 7)

Yukarıda da belirttiğim gibi, Smith'in bireyler kendi amaçları ve çıkarları konusunda en iyi bilgiye sahip olduğunu; ancak diğer bireylerinkileri bilemeyeceklerini düşündüğünü rahatlıkla söyleyebiliriz. Bireylerin eylemlerinin makro-sosyal sonuçları diğer bireylerin davranış biçimlerine de bağlı olduğu için birey-

8 Burada "yerel çevre" bireyin çevresindeki diğer bireylerin davranışlarını ve bu davranışların sonuçlarını da içermektedir.

9 Bu konuda da kısmi olarak kör oldukları söylenebilir, çünkü bireysel düzeyde amaçlanmamış sonuçlar da vardır. Ancak, yine de diğerlerine göre daha iyi bilirler.

10 En azından görünmez elden bahsettiği durumlarda.

ler kendi yerel çevrelerini çok net bir şekilde görseler de makro-sosyal sonuçlar konusunda "kör" olabilirler. Esasen, "görünmez el" burada bize, kendi yerel bilgileri ile kendi bireysel çıkarları peşinde koşarken, aynı zamanda diğer bireylerin davranışlarından da etkilenen, etkileşim içinde olan ve bu etkileşimin sonucunda makro-sosyal sonuçların ortaya çıkmasına neden olan bireylere işaret etmektedir. Smith işte bireyler arasındaki bu karşılıklı etkileşimi makro-sosyal olguları ortaya çıkarak nedensel mekanizma olarak görmekte ve bu olguları açıklarken bahsi geçen etkileşimin detaylarının ortaya koyulması gerekliliğini vurgulamaktadır.

İlk olarak belirtmek gerekir ki, kendi çıkarları ve amaçları peşinde koşan bireylerin bencil olması gerekmez. Zaten, Smith'in *Ahlaki Duygular Teorisi*'nde ele aldığı "empati", "sempati" ve "arkadaşlık, ortaklık hissi" (*fellow feeling*) gibi kavramlar bireylerin kendi çıkar ve amaçları peşinden koşmasının zorunlu bencillik olarak algılanmaması gerektiğini gösterir. (Bu konuda bkz. Morrow 1923; Sugden, 2002; Werhane, 1989, 1991). Belirttiğim gibi, kendi çıkarı veya amaçları peşinden koşma, bireyin kendisi ve yerel çevresi ile ilgili amaçlar peşinden koşması olarak anlaşılmalıdır. Bu anlamda anne sevgisi ile veya arkadaşlık hissiyatı ile hareket eden ya da ailesi veya ait olduğu grup ile ilgili amaçlar peşinden koşan birey bencil olmadığı halde kişisel amaçlar ve çıkarlar peşinde koşar. Ancak, kişisel amaç ve çıkarlar, toplumsal amaç ve çıkarları dışlar. Smith, *Ulusların Zenginliği*'nde genellikle iktisadi faaliyet ve amaçlardan bahsettiği için *Ulusların Zenginliği*'ndeki birey tasarımını "bencil" olarak yorumlamak bir ölçüde doğru olsa da Smith'in genel olarak bencilliği övdüğünü, diğer duyguları dikkate almadığını söylemek Smith'e haksızlık etmek ve Ahlaki Duygular Teorisi başlıklı eserini yok saymak demek olacaktır.

Smith'in bireyleri ne kadar bencil olarak tasarladığı sorusunu bir kenara bırakıp "görünmez el" ile ilgili tartışmamızı *Ulusların Zenginliği* ile kısıtlasak bile Smith'in her türlü bencil davranışı övdüğüne dair inanışın yanlış olduğunu gösterebiliriz. *Ulusların Zenginliği*'nde Smith, bir taraftan bireylerin kendi çıkarları

peşinde koşması gerektiğini ima ederken diğer taraftan da tacirlerin siyasi yollarla (ithalat kısıtlamalarını destekleyerek) kendi çıkarları peşinde koşmaması gerektiğini söylemektedir. Tacirler ithalat kısıtlamalarını desteklerken kendi çıkarları peşinde koştuklarına göre burada bir çelişki yok mudur? (Örneğin, Rothschild 2001 bir çelişki olduğunu düşünmektedir.)

Yaygın inanışın aksine, Smith, tekelci zihniyete karşıdır. *Ulusların Zenginliği*'nde tekel zihniyetini "kötülük getiren tekel ruhu" (wretched spirit of monopoly) (Smith, 1789, IV.2.21) olarak tanımlar ve ticaret kısıtlamalarının yurt içindeki sanayici ve tacirlere tekel gücü vererek tüketicileri zarara sokacağını söyler (Smith, 1789, IV.2.1,2,11,16,21). Hatta ticaret üstündeki kısıtları ilk icat edenlerin de muhtemelen tekel kârlarını ele geçirmek isteyen bu sanayici ve tacirler olduğunu belirtir (Smith, 1789, IV.2.21). Smith, işte bu bağlamda, sanayicilerin ve tacirlerin kendi çıkarları için ticaret kısıtlamalarını desteklemesine kesinlikle karşı çıkar. Ticaret sınırlamalarının olmadığı durumda zaten tacirlerin kendi endüstrilerini destekleyerek ve kendi işlerini daha değerli hale getirecek şekilde çalışarak tüketiciler ve genel olarak toplum için faydalı sonuçlar ortaya çıkaracağını söyler. "Görünmez el" ifadesinin geçtiği o ünlü pasajı hatırlayalım:

> "[Tacirler] yabancı endüstri yerine yerli endüstriye destek vererek, sadece kendi güvenliğini sağlamaya çalışır ve o endüstriyi üretimini en değerli hale getirecek şekilde yönetirken sadece kendi kazancını amaçlar ve bunu yaparken, birçok başka durumda olduğu gibi, *görünmez bir el* tarafından amaçlamadığı bir sonun ortaya çıkmasına katkıda bulunmaya itilir. [Bu sonucun] onun amaçları arasında olmaması her zaman toplum için daha kötü değildir. Genellikle kendi çıkarlarını gözeterek toplumun çıkarlarına, toplumun çıkarlarına hizmet etmeyi amaçladığı duruma göre daha etkili bir biçimde hizmet eder." (Smith, 1789: IV.2.9, abç)

İşte belki de Smith burada, tacirlerin ve sanayicilerin ticaret kısıtlamalarının toplum için faydalı olduğuna dair argümanla-

rına atıf yaparak bunların, ticaret kısıtlamalarının olmadığı durumda, "*toplumun çıkarlarına hizmet etmeyi amaçladığı durma* göre" daha iyi bir şekilde hizmet edeceğini söylemektedir. Görünen o ki, Smith her türlü bencil davranışın toplum için faydalı olacağı kanaatinde değildir. Yukarıda da gördüğümüz gibi bu kişilerin kendi çıkarları peşinde koşarak toplum için faydalı sonuçlar ortaya çıkaracağı görüşüyle çelişmez. Smith'e göre bireyler kendi çıkarlarını sadece bireysel düzeyde tatmin etmeye çalışmalı, bunu yaparken makro-sosyal (örneğin, ithalat kısıtlamaları getirmek gibi) amaçlar gütmemelidir. Hiçbir birey diğer bireyler için neyin iyi olduğunu bilemez, dolayısıyla diğer bireyleri de etkileyecek makro-sosyal olguları değiştirerek toplumun çıkarlarına hizmet edemezler.

Bütün bunlar gösteriyor ki, zaman zaman Adam Smith'e atfedilen "görünmeze elin kendi başına tekelleşme sorununa çare olacağı" şeklindeki görüş de doğru değildir. Tacirler ve sanayiciler kendi başlarına bırakılırsa tekelleşmeyi destekleyecek, tüketicileri ve dahi kendi dışlarında kalan herkesi zarara sokacaktır. Smith, ticaret kısıtlamalarının kaldırılmasını önerirken yurt içindeki tacirlerin ve sanayicilerin bu tekelci girişimlerinin engellenmesi için gerekli düzenlemelerin yapılmasını önermektedir. Görünen o ki, "görünmez el" eğretilemeleri içinde düzenleyici bir devlete gerek vardır ve "görünmez el"in her türlü devlet müdahalesini gereksiz kıldığı doğru değildir. Peki, acaba Smith devlete başka hangi rolleri biçmişti? Adam Smith'in "görünmez el"i nasıl bir devlet tasarımı ile çalışmaktadır?

"Görünmez el" ve devlet (8)

Giriş bölümündeki sekizinci soruda Adam Smith'in her türlü devlet müdahalesini gereksiz kılıp kılmadığını sormuştum. Biraz önce gördük ki, Smith, "görünmez el"in işlemesi için devlete veya siyasi iktidara önemli bir düzenleyici rol biçmektedir. Devletin kötülük getiren tekelci zihniyetin engellenmesi için gerekli düzenlemeleri yapması gerekmektedir. Peki, Smith devlete başka ne roller biçmektedir?

Ulusların Zenginliği'nin beşinci kitabında Smith, siyasal iktidarın gelirleri meselesini tartışırken devletin görevlerinden de bahseder. Smith'e göre devletin birinci görevi ulkeyi korumaktır (Smith, 1789: V.1.0). Siyasi iktidar bunu yapabilmek, askeri harcamaları karşılayabilmek, bir ordu besleyebilmek için çeşitli düzenlemeler yapabilir, vergi toplayabilir ve hatta zor kullanarak vatandaşlarına askeri eğitim verip onları askere alabilir. Devletin ikinci görevi adaleti sağlamaktır (Smith, 1789: V.1.44). Devlet bunun için bir adalet sistemi kurmalı, mahkemelerin ve yargıçların adil bir biçimde vatandaşlara hizmet vermesini sağlamalıdır. Smith'e göre, devletin üçüncü görevi ise tek tek şahısların kurmak istemeyeceği kamu kuruıılarının kurumların kurulması ve bayındırlık hizmetlerinin sağlanmasıdır:

> "Siyasi iktidarın veya devletin üçüncü ve son görevi, toplumun geneline en yüksek derecede avantaj sağlayan, ancak kârı [bunlara yatırım yapacak] bir ya da birkaç kişinin harcamalarını hiçbir zaman karşılamayacak, bu sebeple de herhangi bir ya da birkaç bireylerin kurmasını veya işletmesini bekleyemeyeceğimiz kamu kurumlarının ve kamu işlerinin kurulması ve işletilmesidir." (Smith, 1789: V.1.69)

> "Daha önce bahsi geçen toplumun savunması ve adaletin idare edilmesi için gereken kamu kurum ve kamu işlerinden daha sonra, bu türdeki başlıca diğer iş ve kurumlar, toplumun ticaretini kolaylaştırmak ve insanların eğitimini desteklemek ve ilerletmek için olanlardır." (Smith, 1789: V.1.70)

Görüldüğü gibi Smith devlete iktisadi hayatın düzenlenmesi ve yürütülmesi için devlete pek çok görev vermektedir. Daha detaylı bir okuma yapıldığında Smith'in bu genel görevleri nasıl tanımladığı görülecek ve Smith'in o kadar da "bırakınız yapsınlar"cı olmadığı daha iyi anlaşılabilecektir. Jacob Viner (1927), "*Adam Smith and Laissez Faire*" başlıklı makalesinde Smith'in teorisi içinde devlete düşen görevlerin şaşırtıcı bir sıralamasını yapar. G. Kennedy'nin *Adam Smith: A Moral Philo-*

sopher and His Political Economy başlıklı kitabında bu listenin bir özeti bulunabilir. Fikir vermesi açısından Kennedy'nin özet listesinden bazı öğeleri sıralayalım:[11] *para ve kumaşların kalite garantisinin sağlanması için damgalanması; kontratlara uyulmasının sağlanması; ücretlerin mal yerine parayla ödenmesinin sağlanması; bankacılık sisteminde para ile ilgili düzenlemeler yapılması; çiftçilerin ürünlerini en iyi pazara göndermelerinin düzenlenmesi; tekstil endüstrisinin gelişmesi için prim ve teşvikler sağlanması; yol temizliğinin sağlanması, yangın ve felaketlere karşı şehirlerin korunması; erzakların ucuz ve bol olmasının garanti edilmesi; yol, köprü, kanal ve limanların kurulması; para basılması; posta servisinin sağlanması; şirketlerle ilgili kurumsal düzenlemelerin yapılması; bazı özel durumlarda telif, patent gibi tekel haklarının verilmesi; gençlerin eğitilmesi ve müfredatın tasarlanması; yetişkinlerin eğitimi: salgın hastalıkların engellenmesi; arazi ve ev kredilerinin ve büyük ölçekli gemilerin kayıt altına alınması; borç faizlerinin düzenlenmesi ve kısıtlanması; gereken durumlarda (açlık, vb.) mısır ihracatının kısıtlanması ve çeşitli amaçlarla vergileme* (Kennedy, 2008: 247-48; Adam Smith'in devlete biçtiği rol ile ilgili olarak ayrıca bkz. Skinner, 1995; Viner, 1927; Young, 2005).

Özetlersek, Adam Smith'in "görünmez el"i her türlü devlet müdahalesinin gereksiz olduğunu ima etmez, aksine Smith devletin iktisadi faaliyetlere müdahalesinin gerekli olduğu pek çok durumdan bahsetmekte ve adeta bir sosyal devlet savunması yapmaktadır. (Burada ilgili ve meraklı okuyucu Keynes ve Smith'in devlete biçtiği rolleri karşılaştırmak isteyebilir.)

"Görünmez el" ve ticarette serbestleşme (9)

Artık, dokuzuncu soruyu ele alabiliriz. Sorudaki önerme şöyleydi: Adam Smith "görünmez el" ile serbest ticareti savunmuş olduğu için günümüzde yaşasaydı gelişmekte olan ülkelerdeki

11 Burada bahsi geçen düzenleme ve görevlerin çoğu *Ulusların Zenginliği*'nde yer almaktadır. Ancak, liste *Ahlaki Duygular Teorisi* başta olmak üzere Smith'in diğer eserlerini de kapsamaktadır.

uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi politikalarını desteklerdi. Doğru, Smith "görünmez el" ile serbest ticareti savunmuştur; ancak, serbestleşmenin kısa dönemde getirebileceği kötü etkilerinin farkındadır. Bu sebeple, serbestleşme sürecinde devlete önemli bir rol biçer. Zaten bir önceki bölümdeki devletin görevleri ile ilgili notlar göz önüne alınırsa Smith'in ticaretin serbestleşmesini önerirken kamu faydasını göz ardı edeceğini düşünmek doğru olmaz. Smith, hem, ülke güvenliği, ticaret yapılan ülkenin mallarına vergi koyması gibi durumlarda ticaretin kısmen sınırlanabileceğini kabul eder (Smith, 1789: IV.2.24, IV.2.31), hem de ticaret serbestleşmesinin ilk başta yaratabileceği zararların farkındadır:

> "Yurtiçi piyasanın birden bire yabancıların rekabetine açılmasıyla, işini bırakmak zorunda kalan büyük bir sanayi girişimcisi, şüphesiz önemli ölçüde zarar uğrar. Sermayesinin üretim malları almak ve çalışanların ücretlerini ödemek için kullanılan kısmı belki fazla bir güçlükle karşılaşmadan başka bir iş bulabilir. Fakat, bu sermayenin iş yerlerine ve ticaret araçlarına sabitlenen kısmından nadiren önemli bir kayıp olmadan [başka bir iş alanında] kullanılabilir. Bu sebeple, [bu girişimcinin] çıkarı hakkındaki insaflı bir değerlendirme, bu türden değişikliklerin hiçbir zaman aniden değil, fakat yavaşça, kademeli olarak ve çok önceden yapılan bir uyarı ile yapılması gerektiğini gösterir. Kanun koyucunun, kararlarını kısmi çıkarların gürültücü tacizlerinin değil de geniş kapsamlı genel faydanın yönlendirmesi imkânı olsa, belki de sırf bu yüzden, bu türden yeni tekeller yaratmamaya ve zaten var olanları genişletmemeye özellikle dikkat etmesi gerekir. Bu türden her düzenleme devletin yapısına bir ölçüde gerçek bir düzensizlik getirir ki bu düzensizliği daha sonra başka bir düzensizlik yaratmadan tedavi etmek güç olacaktır." (Smith, 1789: IV.2.44)

Görüldüğü gibi, Adam Smith. hem aniden getirilecek bir ticaret serbestleşmesinin olası zararlarının farkındadır, hem de düzenleme yapacakların küçük çıkar gruplarının baskılarıyla değil, kamu yararını gözeterek düşünmesi gerektiğini belir-

tir. Bu bağlamda, eğer günümüzde yaşıyor olsaydı, gelişmekte olan ülkelerin aniden ticareti serbestleştirmesine (ve hatta belki de ani özelleştirmelere) muhtemelen karşı çıkardı. Yavaş, kademeli ve kamu yararını göz önüne alan bir serbestleşme (ve belki de özelleştirme) politikasını desteklerdi ve serbestleşme sürecine devletlerin tamamen seyirci kalmasına karşı çıkardı. Bu söylediklerimin spekülasyondan ibaret olduğunu kabul ediyorum. Bizim için burada önemli olan, Smith'in, yaygın kanının aksine, serbest ticaret ve devletin rolü konusunda çok daha dikkatli olduğunu tespit etmekti. Bunu da sanıyorum tespit ettik.

"Görünmez el"ve Refah Teorisi (10, 11)

Son olarak gelin Smith'in "görünmez el"i ile modern iktisattaki (neoklasik iktisattaki) "görünmez el"i birlikte ele alalım. Bu konudaki yaygın inanışlardan biri Arrow ve Debreu'nun Smith'in "görünmez el"ini ispatladığıdır. Ancak bu inanış pek de yerinde değildir. Çünkü iktisatçıların en önemli meziyetlerinden biri hangi sonuçların hangi varsayımlar altında ortaya çıktığına özel dikkat göstermeleridir ve görünen o ki, refah iktisadının "görünmez el" ile ilişkilendirilen teoremi ancak çok kısıtlayıcı koşullar altında işlemektedir. Bahsini ettiğimiz bu refah iktisadı teoremlerine göre, *belirli koşullar altında*, her rekabetçi denge Pareto optimumdur ve her Pareto optimum, rekabetçi bir dengeyi işaret eder (Chipman, 2002: 1). Refah iktisadının teoremlerinden biri bazen "görünmez el teoremi" olarak adlandırılır. Bu teoreme göre gelir dağılımı veriyken, uzundönem rekabetçi denge kaynak tahsisinin optimum olmasına yol açar ve kaynak tahsisinin optimum olduğu her durum bir uzun-dönem tam rekabetçi dengeye karşılık gelir (bkz. Blaug, 1997). Bu bağlamda, ana-akımdaki iktisatçıların çoğu "görünmez el"i etkililik ve denge ile ilgili bir argüman olarak görür (örneğin, bkz. Stiglitz, 1991; Durlauf, 1991; Hahn, 1970, 1981; Marris ve Mueller, 1980, vb.). Gerçekten de birçok iktisatçı iktisadın ilerleme çizgisinin Smith'in görünmez elinden başla-

yıp genel denge teorisine ve Arrow ve Debreu'nün (1954) tam rekabetçi dengenin varlığını ve optimalliğini gösteren ispatları üzerinden geçtiğini düşünür. Genel denge modelleri bazen Smith'in "görünmez el" argümanının ispatı olarak ama daha çok Smith'in bu argümanının geçerli olduğu koşulları gösteren modeller olarak algılanır. Örneğin, Tobin (1981: 6, 12-13) "görünmez el"in piyasa sisteminin işleyişi hakkında basit sezgisel bir anlayış sağlayan bir kestirim (*conjecture*) olduğunu ve bu kestirimin doğruluğunun Arrow ve Debreu tarafından gösterilmiş olduğunu söyler. Benzer bir biçimde, Stiglitz (1981) refah iktisadının modern teoremlerini Smith'in "görünmez el"inin modern bir tasviri olarak görür. Rekabetçi piyasa dengesinin varlığının ve optimalitesinin ispatı gerçekten de Smith'in kendi çıkarları peşinde koşan bireylerin eylemlerinin toplumun çıkarlarına hizmet edeceği argümanı ile bağlantılıdır. Pareto-optimal bir dengenin varlığının ispatı bu türden bir sonucun ortaya çıkabileceğini gösterir. Ne var ki, Pareto-optimal dengenin varlığı için gerekli koşullara baktığımızda bu ispatın Smith'in argümanının sınırlarını veya sınırlılığını gösterdiğini de söyleyebiliriz. Örneğin, Stiglitz (1991) bu ispatın ampirik uygunluğu konusundaki şüphelerini dile getirir. Hem Stiglitz hem de Tobin, optimal piyasa dengesiyle ilgili ispatın, artan verimler, dışsallıklar, aksak rekabet, zaman, belirsizlik, eksik piyasalar, istikrarsızlık gibi unsurları göz önüne alamadığını vurgular (ayrıca bkz. Coase, 1992 ve Maksin, 1994). Tobin'e göre bu ihmaller "görünmez el" argümanının sınırlılıklarını gösterir. Hahn (1981) ise denge ispatlarının optimal bir dengenin varlığının mantıksal olasılığını gösterdiğini, ancak bahsi geçen sınırlılıklar nedeniyle "görünmez el" argümanını ancak gerçek dünyadan oldukça uzak bir referans noktası olarak kabul edebileceğimizi söyler. Bu bağlamda modern yorumuyla "görünmez el"in gerçek dünyadaki herhangi bir ekonomiyi tasvir etmediği açıktır (Hahn, 1981: 5). Veblen (1899) de Smith'in iktisadi meseleleri algılayışıyla ilgili olarak benzer bir yorum yapar. Özellikle, gerçek dünyadaki durumları "normalleştirme" pratiğini, özellikle de Smith'in soyutlamalarını eleştirir. Ben-

zer bir biçimde "görünmez el"in modern (son duruma. dengeye odaklanan) yorumunu da yaptığı izolasyon ve soyutlamalar nedeniyle eleştirir.

Görüldüğü gibi modern iktisatta "görünmez el" bir taraftan bireylerin birbirinden bağımsız eylemlerinin toplumun faydasını maksimize edeceği bir durumu temsil eden bir argüman olarak algılanırken, bir taraftan da pareto-optimal bir piyasa dengesinin varlığı için gerekli koşulların gerçek dünyada geçerli olmaması nedeniyle eleştirilmektedir. "Görünmez el"in varlığı mantıksal olarak ispat edilmişse de bu ispatın yapılması için gerekli varsayımlar "görünmez el"in gerçek dünyada pareto-optimal bir dengeyi ortaya çıkaracağını söylememizi engellemektedir. Modern iktisadı, varsayımlarının soyutluğunu vurgulayarak eleştirenlerin pek azı Hahn, Tobin ve Stiglitz gibi birçok iktisatçının bu varsayımların gerçek dünyayı temsil etmediğini açıkça ifade ettiklerinin farkındadır. Öte taraftan, modern iktisatçıların birçoğu da Adam Smith'in "görünmez el"inin bir dengenin varlığının ispatına indirgenemeyeceğinin farkında değildir.

Önceki bölümde Smith'in, "görünmez el" toplumdaki öğeleri birbirine bağlayan ilkeleri betimlemek için kullandığını söylemiştim. Onun "görünmez el" dediği şey kendi bireysel amaçları peşinde koşan birbirinden bağımsız bireylerin etkileşiminden başka bir şey değildir ve "görünmez el" argümanı bu etkileşimi yani toplum içindeki nedensel mekanizmaları ortaya koyarak ortaya çıkan sosyal olguları açıklamaya çalışır. Smith, sosyal olguların ortaya çıkmasına neden olan *süreçlerin* açığa çıkarılmasını gerekli görür. Ne var ki, "görünmez el"in modern yorumunda Smith'in vurguladığı bu süreçler yok olmuştur. Modern yorumuyla "görünmez el", statik bir olgudur, bireylerin pareto-optimal dengeye nasıl ulaştıklarını açıklamaz; sadece, bireylerin davranışları ile ilgili varsayımlar veriyken *belirli koşullar altında* bir dengenin olanaklı olup olmadığını sorgular. Dolayısıyla, rekabetçi denge ispatına göre, belirli koşullar altında, kendi çıkarları peşinde koşan bireylerin eylemlerinin pareto optimal dengeyi sağladığı bir durum vardır, ancak

bireylerin bu dengeye nasıl ulaştıkları açıklanmamaktadır. Başka bir deyişle, modern iktisat, tam rekabetçi piyasalar ile ilgili kısıtlayıcı varsayımlar altında bile bireylerin dengeye nasıl ulaştıklarını açıklamaz. "Görünmez el"in modern yorumu son duruma yani dengeye odaklanır ama dengeye nasıl ulaşıldığıyla ilgilenmez. Bu anlamda, "görünmez el"in modern yorumu Smith'in süreci vurgulayan, açıklanması gereken durumun ortaya çıkmasına neden olan faktörlerin açıklığa kavuşturulmasını öneren yaklaşımından çok farklıdır. Mark Blaug (1997: 60), "görünmez el"in modern yorumuyla Smith'in anlayışı arasındaki farkı modern yorumun özgün eğretilemeye haksızlık ettiğini söyleyerek ortaya koymuştur (ayrıca bkz. Holcombe, 1999 ve Knudsen, 1993: 149-150). Bu haksızlığın, bu çalışmanın başında sunduğumuz "görünmez el" yorumlarının ortaya çıkmasında ve biraz da özgün "görünmez el" eğretilemesinin içeriğinin boşaltılmasına katkısının büyük olduğu açıktır.[12]

Modern "görünmez el"in Smith'in "görünmez el"inden farklı olduğu doğruysa da bundan ikisi arasında hiçbir ilişki olmadığı sonucu çıkartılmamalıdır. Modern denge modelleri bir bakıma Smith'in argümanının mantıksal tutarlılığını test etmektedir. Daha doğrusu, modern denge ispatları kendi bireysel amaçları peşinde koşan bireylerin hangi koşullar altında bir bütün olarak toplumun çıkarına hizmet eden sonuçlarla ilişkilendirilebileceğini gösterir. Bu koşulların gerçek dünyadaki koşullardan farklı olması "görünmez el"in her zaman toplumun çıkarlarına hizmet etmeyeceğini de göstermektedir. Ancak, bu "görünmez el" mekanizması olarak adlandırabileceğimiz mekanizmaların gerçek hayatta işlemediği anlamına da gelmez, buradan çıkarılabilecek sonuç şudur: Belirli koşullar altında toplumun çı-

12 Ayrıca not etmek gerekir ki sadece denge odaklı neoklasik iktisat modelleri, her ne kadar kuramsal olsalar da dengenin (amaçlanmayan makro-sosyal sonucun) nasıl ortaya çıktığını açıklamadıkları için genellikle "görünmez el" açıklaması olarak adlandırılmaz. Ancak, bazen statik denge analizini kullanan modeller de eğer amaçlanmayan sonucun (bu bağlamda dengenin) nasıl ortaya çıktığı ile ilgili sözel açıklamalara yer verebilir. Bu sözel açıklamalar sonucun ortaya çıkması sürecini anlaşabilir kılıyorsa statik denge modellerinin de bir "görünmez el" açıklamasına temel oluşturduğu düşünülebilir.

karlarına hizmet edebilecek "görünmez el" mekanizmaları, bu koşullar gerçekleşmediğinde işliyor olsalar bile başka nedensel faktörlerin varlığı nedeniyle farklı veya toplum için zararlı sonuçlara yol açabilirler.

Son olarak, daha önce gördüğümüz gibi Adam Smith, *Ahlaki Duygular Teorisi*'nde gelir dağılımını tartışırken "görünmez el"e atıf yapar. Modern "görünmez el" teoreminde ise gelir dağılımı veridir. Modern "görünmez el" gerçek dünyada geçerli olsa, işliyor olsa, bile gelir dağılımında toplum yararına bir iyileşme olacağını söylemez. Dolayısıyla, son sorumuzun yanıtı "evet"tir: Adam Smith'in "görünmez el"inin aksine neoklasik "görünmez el" gelir dağılımı ile ilgili bir şey söylemez.

Sonuç

Eğer bu yazıdan bir tek sonuç çıkarıp, onu hatırlamak istiyorsanız size yardımcı olmak isterim: Adam Smith, doğal ve sosyal olgu ve olayları açıklamak için bunlar arasındaki nedensel bağlantıları sergilememiz gerektiğini düşünmektedir; "görünmez el" ile işaret ettiği şey aslında sergilemek için uğraştığı bu nedensel bağlantılardır. Örneğin, Smith, bize ulusların neden ve nasıl zenginleşebileceğini, bir ülkenin refah ve zenginliğinin neden değerli metallerden ibaret olamayacağını, ithalat kısıtlamalarının kalkmasının neden toplum için faydalı olduğunu, piyasada fiyatların nasıl belirleneceğini, devletin neden bazı kamu hizmetleri vermesi gerektiğini, vb. açıklamaya çalışır. Açıklamalarında da bize, elinden geldiğince, olay ve olgular arasındaki nedensel bağlantıları sunmaya gayret gösterir. "Görünmez el"e atıf yaparken bize hem etrafında olup biteni açıklamak için görünmez ve tanrısal güçlerden medet uman o ilk insanları, hem de bu sergilediği bağlantıların ilk bakışta görülmemiş olabileceğini hatırlatır. Giriş bölümünde bahsi geçen küresel kriz ve "görünmez el" tartışmalarını okurken sanıyorum bizim de yapmamız gereken bize sunulan kriz açıklamalarının krizin nedenlerini sergileyip sergilemediğini ve krizi ortaya çıkardığı iddia edilen olay ve olgular arasındaki bağlantıların bize sunu-

lup sunulmadığını dikkatle incelemektir. "Görünmez el"i, sosyal ve iktisadi hayatımıza etki eden nedenlerden bahsetmeden ve bu nedenleri dikkatlice incelemeden, bir ideolojinin savunması ya da eleştirisi için kullanmak sanırım Adam Smith'e yapabileceğimiz en büyük haksızlıktır.

Haddim olmayarak bir sınav ile başladığım bu yazıyı, affınıza sığınarak bir ev ödevi ile bitireyim: Bir internet taraması yaparak "görünmez el" (*invisible hand*) ile "gizli el" (*hidden hand*) arasındaki farkın farkında olmayan yazarları (örneğin, ekonomi köşe yazarlarını) bulunuz.

"Görünmez El" ve Adam Smith'in (Kötüye?) Kullanımı

HÜSEYIN ÖZEL[1]

İktisadın tarihinde belki de en çok tartışılan ve farklı yorumlara konu olan eğretileme (*metaphor*), hiç kuşkusuz Adam Smith'in "Görünmez El" eğretilemesidir. Yalnızca bu görüşü yüzünden bile, Smith'in hem iktisadın hem de sosyal teorinin kurucularından olduğunu söylemek yanlış olmaz, çünkü Görünmez El bugün bile sosyal teorinin merkezinde yer almaktadır. Smith'in çerçevesini çizdiği temel sorunsal, yani tümüyle bireylerin seçimlerine dayanarak işleyen piyasa sisteminin bireysel karar ve davranışlar arasındaki koordinasyonu nasıl sağladığı sorunu, hâlâ iktisadın disipliner sınırlarını tanımlamakta, "iktisadi" sorunun çözümüne yönelik farklı bakış açıları bugün de farklı düşünce okullarının ayırdedici özelliklerini belirlemektedir. Üstelik Görünmez El yalnızca iktisadi sorunun çözümünü değil, aynı zamanda "bireysel çıkar güdüsüyle davranan bireylerin oluşturduğu toplumdaki içyapışkanlığı (*cohesion*) sağlayan temel mekanizma nedir?" sorusunun yanıtını da vermektedir. Bu bakımdan, Görünmez El eğretilemesi ile içerdiği "ni-

1 Bu yazının bir taslağı, İktisadi Düşünce Girişiminin "Smith Bu Meçhul" başlıklı Çalıştayında sunulmuştur. Çalıştaya katılan herkese, yorum, düşünce ve katkıları için minnet borçluyum. Bu yazıda kullanılan malzeme, Özel (2009a) ve Özel (2009b)'den alınmıştır.

yetli eylemin niyetlenilmemiş sonuçları" hipotezi, aynı zamanda sosyal teorinin de önemli hipotezlerinden birisini oluşturmaktadır.

Bu yazı, Görünmez El anlayışının farklı kullanım biçimlerini ele almakta ve eğretilemenin bir "düzen" hipotezi olarak nasıl kullanıldığını sorgulamaktadır. Yazıda, Görünmez El eğretilemesinin, iktisat yazınında kullanılan üç ayrı biçimi, yani ilk olarak neoklasik iktisatta olduğu gibi her zaman "optimal sonuçları" (etkin kaynak dağılımı gibi) yaratan "Görünmez El", ikinci olarak Keynesci iktisatta olduğu gibi kimi zaman optimal olmayan sonuçlara da yol açan "Görünmez Ters El" ve üçüncü olarak da evrimsel iktisatta olduğu gibi, optimal sonuçları yaratıp yaratmadığı sorusundan çok değişme ve evrim söz konusu olduğunda sistemin nasıl davrandığı sorusuna odaklanan "Evrimsel El" yaklaşımları ele alınarak değerlendirilecektir. Yazı ayrıca, bu üç kullanımın (ya da, bakış açısına bağlı olarak "kötüye" kullanımın), üç farklı yöntembilgisi yaklaşımına, dolayısıyla da üç farklı "koordinasyon çerçevesinin" benimsenmesine karşılık geldiğini ileri sürmektedir. Bu üç çerçeve, ilk olarak, karar birimleri arasındaki koordinasyonu statik bir analiz yöntemiyle ele alan *senkronik* çerçeve; ikincisi, zamanın, değişmenin ve sermaye birikiminin dikkate alındığı durumda koordinasyonu inceleyen *diyakronik* çerçeve ve son olarak da dinamik, hatta sistemin parametrelerinin kendilerinin değiştiği evrimsel boyutu dikkate alan *dinamik düzen* çerçevesidir. Bunun yanında, bu çerçeveleri birbirinden ayırdetmekte kullanılabilecek iki eğretilemeden daha söz etmek mümkün görünmektedir: makine ve evrim eğretilemeleri. Genellikle senkronik çerçevenin makine eğretilemesine yaslanmasına karşın, diyakronik ve dinamik çerçeveler evrim eğretilemesini benimsemekte, ancak diyakronik yaklaşım (Avusturya iktisadı gibi evrim eğretilemesini benimsediği durumlarda) daha çok "Panglosscu" evrimi öne çıkarırken dinamik çerçevenin "kesintili denge" (*punctuated equilibrium*) anlayışına dayanan bir evrim düşüncesini savunduğu söylenebilir. Dolayısıyla yazıda, önce Görünmez Elin Smith tarafından kullanımı ile iktisat yazınında-

ki farklı yorumları ele alınacak, daha sonra bu yorumlar, sözü edilen analitik çerçevelere bağlı olarak açıklanacak ve değerlendirilecektir.

"Görünmez El" ve koordinasyon sorunu

Bilindiği gibi "Görünmez El", Adam Smith'ten bu yana, iktisatçıların piyasa sisteminin işleyişini açıklamak için kullandıkları en önemli eğretilemedir. İktisattaki en yaygın yorumuna göre "Görünmez El", toplumdaki herkes kendi çıkarını gözetecek biçimde davrandığında, hiç kimse böyle bir sonucu beklemese ya da istemese bile, etkin bir kaynak dağılımının kendiliğinden ortaya çıkacağını öngörmektedir. Kendi çıkarı peşinde koşan birey, "görünmez bir el tarafından, hiçbir biçimde kendi niyetlenmediği bir hedefe doğru yönlendirilir" (Smith, 1776: 477).[2] Bunu sağlayan temel mekanizma olan değiş tokuş etkinliklerinin temelinde, Smith'in ölümsüz sözleriyle, "bana istediğim şeyi ver; sen de senin istediğin şeyi benden alacaksın" anlayışı yer alır: "yemeğimizi kasabın, biracının ya da fırıncının merhametine değil, onların kendi çıkarlarını gözetmelerine borçluyuz. Onların insanlığına değil, kendilerini sevmelerine sesleniriz; onların gereksinimlerinden değil, elde edecekleri avantajdan söz ederiz" (Smith, 1776: 18). Herkes kendi çıkarını gözeterek davrandığında, değiş tokuş yoluyla fayda ve kazancını artıracağından, sonuçta herkesin hoşnut olacağı, genel bir mutluluk düzeyi ortaya çıkacaktır.

Yine de, Smith'in "Görünmez El" terimini hangi anlamda kullandığı hâlâ tartışmalıdır. Örneğin Emma Rotschild (1994 ve 2001: 116-56), Smith'in terimi daha çok alaycı bir üslupla kullandığını ileri sürerken, William Grampp (2000), bu yaklaşımın en az dokuz (kendi yorumuyla birlikte on) farklı biçimde yorumlanabileceğini ileri sürmektedir. Hatta, "Görünmez

2 Görünmez ele ilişkin en çok kabul gören anlayışı benimseyen yaklaşımlar için bkz. Edna Ullmann-Margalit (1997), Nozick (1994), Brennon and Pettit (1993). Bilim alanında kullanımı için bkz. Ylikoski (1995) ve Polanyi (1969). Eğretilemenin ideolojik yönüne dikkat çeken bir görüş için bkz. Martin (1990).

El"in aslında Smith'in kendi anlayışına ters düştüğü de ileri sürülmektedir (Rothschild, 1994).[3] Gerçekten de Smith'in terimi kullanım biçimlerinin, bugün onun adıyla eşleştirilen düşünceyi desteklememesi bir yana, Smith'in eğretilemeyi hangi anlamda kullandığı konusunda da belirsizlik bulunmaktadır. Smith, terimi üç yapıtında kullanır görünmektedir (Smith, 1759: 184n; Rotschild, 1994): ilk olarak, *Astronomi Tarihi* (Smith 1795) içinde, ilkçağ düşüncesinden söz ederken kaprisleriyle ünlü tanrı "Jüpiter'in Görünmez Eli" biçiminde; daha sonra *Ahlaki Duygular Teorisi*'nde (Smith, 1759: 184) gelir bölüşümünün kaynaklara bağlı olarak kendiliğinden eşitleneceğini söylerken; nihayet *Ulusların Zenginliği*'nde (Smith, 1776: 477) uluslararası ticaretten söz ederken. Bu durumda, Görünmez Elin farklı farklı yorumlanmasında şaşılacak bir şey yoktur.

Ancak nasıl yorumlanırsa yorumlansın, Görünmez El eğretilemesinin esas olarak iktisadın en önemli sorunu olan kaynak dağılımı sorununa bir çözüm –hatta şimdiye dek iktisatçıların sunabildiği en iyi çözüm– olarak ortaya konduğunu düşünürsek, bu farklı yorumları ortak noktalar altında toplayabilen genel bir sınıflama yapmak da mümkün görünmektedir. Bu sınıflama, kaynak dağıtım süreçlerinin temelinde yer alan karar birimleri arasındaki koordinasyon sorununu temel alarak gerçekleştirilebilir. Smith'ten bu yana, iktisadın belki de en önemli sorunsalı, koordinasyon sorununu, yani tümüyle bireylerin seçimlerine dayanarak işleyen piyasa sisteminin "iktisadi" sorunu ("hangi malların, nasıl ve kimin için üretileceği") nasıl çözebildiği sorusuna kapsamlı ve tatmin edici bir yanıt verebilme yeteneğine sahip bir analitik çerçeve ortaya koymak olmuştur. "Koordinasyon sorunu"na yönelik olarak, iktisadın tarihinde kullanılan üç temel yöntembilgisel çerçeveden söz etmek mümkün görünmektedir: ilk olarak, daha çok neoklasik iktisatçıların benimsediği, statik bir analiz yöntemi ile koordinasyon sorununu dikkate alan *senkronik* çerçeve; ikincisi, Klasik-Marksist yaklaşım. Keynes'in *Genel Teori*'si ile Avusturya iktisadı gibi birbirinden farklı görüşlerin benimsediği, zama-

3 Ancak bu savın eleştirisi için, bkz. Aydınonat (2006).

nın, değişmenin ve sermaye birikiminin söz konusu olduğu bir ortamda karar birimleri arasındaki koordinasyonu dikkate alan *diyakronik* çerçeve, son olarak da, Marshall'ın ya da Schumpeter'in en azından olgunluk döneminde iktisattan sahip olmalarını bekledikleri dinamik, dolayısıyla da evrimsel boyutu dikkate alan *dinamik düzen* çerçevesidir.[4]

"Senkronik" koordinasyon çerçevesi, zamanın belirli bir noktasındaki toplam talep ve toplam arz arasındaki, ya da aynı anlama gelmek üzere, planlanmış yatırımlarla planlanmış tasarruflar arasındaki eşitliğin sağlandığı koşulları dikkate alır; bu yüzden de daha çok bir "dinlenme durumu" (*state of rest*) olarak statik bir denge kavrayışına yaslanır. Bu çerçevenin paradigmatik örneği Walras'ın genel denge analizidir; Klasik iktisadın bir bölümünün (örneğin Ricardo'nun) dayandığı ünlü "Say Yasası" da bu çerçevede ele alınmalıdır. İkinci koordinasyon çerçevesi, Keynes'in *Genel Teori*'sinde (1936) olduğu gibi, statik bir çerçeveye, örneğin yatırım ve para gibi zaman boyutu olan değişkenlerdeki değişmelerin sokulması durumunda koordinasyonun nasıl gerçekleşeceğini dikkate almaktadır; bu yüzden de diyakronik çerçeve ya statik kısa dönem dengelerinin dizisinden oluşan "geçici denge" (*temporary equilibrium*) (Ertürk 1996: 379) ya da para arzı ya da beklentiler gibi bir "kaydırma" değişkenindeki değişmelerin sonucunda sistemin yeni denge durumlarını dikkate alan "kayan denge" (*shifting equilibrium*) çerçevelerinde olduğu gibi, karşılaştırmalı statik denge bir çerçevesini benimsemektedir (Özel, 2007). Sonuncu koordinasyon çerçevesi, koordinasyon sorununu dinamik, hatta Marshall'ın "iktisatçının Kabesi" (Marshall, 1920: 19) diye belirttiği iktisadi biyoloji boyutuna, daha doğrusu evrimsel bir boyuta uzatan "dinamik düzen" çerçevesidir. Bu son çerçevede, sistemi tanımlayan parametreler ya da "normlar" değişmekte, sistem bir normdan diğerine geçmekte, ancak "bu geçiş küçük küçük parçalara bölünemez" (Schumpeter, 1995: 115) nitelikte olmaktadır. Çerçeve aynı zamanda, rekabet ve sermaye biri-

4 Koordinasyon sorunu (durağan sistemler) ile dinamik faktörler arasındaki kuramsal ayrımı vurgulayan bir çalışma için bkz. Coricelli ve Dosi (1988).

kim sürecinin uzun dengesizlik ya da hatta "denge dışı" (*nonequilibrium*) durumların yaratılmasına da olanak vermektedir.

Aşağıda, Tablo 1'den görüleceği üzere, senkronik ve diyakronik çerçeveler daha çok birbirlerinin "özel hali" niteliğinde iken, dinamik düzen çerçevesi bu ikisinden son derece farklıdır. Senkronik çerçeveden diyakronik çerçeveye geçiş yalnızca, başlangıçta veri olarak alınan değişkenlerin değişmesine izin verildiğinde ortaya çıkmakta ve bu değişmelerin etkilerinin izlenebilmesini sağlamaktadır. Bu tür çerçevelerde sistemdeki değişmenin kaynağı sistem içinde değil, sistemin dışından verilmektedir. Bu anlamda bu tür modeller, "kapalı" sistemleri gerektirmektedir (Özel, 2000). Kapalı sistem anlayışının gerisinde, Klasik Newtoncu anlayışın dayandığı, maddeye ilişkin olarak *tanecik* (*corpuscularian*) düşüncesi ya da atomistik bir bakış açısı ile *mekanik* bir nedensellik düşüncesi bulunmaktadır; bu da aslında *indirgemeci* bir bakış açısını ortaya çıkarmaktadır: daha yüksek düzey ya da katmandaki varlık, özellik ya da güçler, daha alt düzey ya da katmandaki varlık, özellik ya da güçlere dayanmaktadır; ya da onlar tarafından açıklanabilir; ya da onlar tarafından öngörülebilir (Bhaskar, 1975: 114-5). Buna karşılık açık sistemlerin önemli bir özelliği, gözlenen belirli bir etkinin birbirinden farklı, hatta bazen birbirine karşıt olan iki ya da daha fazla mekanizmanın işleyişi sonucu ortaya çıkıyor olmasıdır (Bhaskar, 1975: 119). Bunun da anlamı, yasa benzeri önermelerin yalnızca ampirik genellemeler olmadığı, çünkü doğanın, belirli bir anda geçerli olan bu tür genellemelerin her zaman ve her yerde geçerli olmasının gerekmemesi anlamında, tekdüze (*uniform*) olmadığıdır. Böyle bir durumda sistemdeki değişkenler arasındaki etkileşimler de doğrusal nitelikte olmayacak, hatta sistemin gelecekteki davranışını öngörmek olanaklı olmayacaktır. Bu yüzden de amaç öngörü yapmak değil, daha çok açıklama yapmaktır. Böyle bir çerçevede daha çok sistemin izlediği değişme ve evrimleşme yolları dikkate alınmaktadır. Bir başka deyişle bu modeller, senkronik ve diyakronik çerçevelerin aksine, mekanik nitelikte değil, karşılıklı etkileşimler sonucunda yeni yapıların ortaya çıkabi-

leceği, "oluşan" (*emergent*) türden "organik" modellerdir ve bir evrim sürecine tabidir (Tablo 1).

TABLO 1
Üç Koordinasyon Çerçevesi

	Senkronik	*Diyakronik*	*Dinamik düzen*
Analiz çerçevesi	Statik	Karşılaştırmalı statik	Dinamik
Denge kavrayışı	Statik denge ("Dinlenme" durumu)	"Kayan denge" "Geçici denge"	"Yapısal değişme yokluğu"
Yöntem	Mekanik	Mekanik/Organik	Organik/Evrimsel
Değişmenin kaynağı	Sistem dışı	Sistem dışı ("Kaydırma" değişkenleri)	İçsel/yapısal ("yaratıcı yıkım")
Düzen	Görünmez el (İstikrarlı)	Görünmez (ters) el (İstikrarlı-Avusturya /istikrarsız-Keynes)	"Evrimci el" (İstikrarsız)

Bu bakımdan önemli bir nokta, tarihsel zamanın iktisadi analize sokulmasının koordinasyon sorununun çözümünü de daha karmaşık hale getireceğidir. Hem senkronik hem de diyakronik çerçevelerde tarihsel zaman ya basitçe gözardı edilmekte ya da yalnızca bir "kaydırma" değişkeni olarak kullanılmaktadır. Ancak böyle bir çerçeve, tarihsel zaman içerisinde sermaye birikiminin de gerçekleştiği bir durumda koordinasyon sorununu çözebilme kapasitesine sahip değildir. Dinamik koordinasyon süreci, doğası gereği, sürekli olarak yeni sıçramaların, "mutasyonların" söz konusu olduğu evrimsel bir süreçtir; bu yüzden de yukarıda sözü edildiği gibi sistemin "normlarının" kendilerinin değiştiği, "sonucu belli olmayan bir oluşan (*emergent*) süreç" (Foster, 2000: 323) anlamında Schumpeterci "gelişme" kavramını (Schumpeter, 2005) gerektirmektedir. Bu yüzden sistemin nereye gideceği önceden bilinemez; bu tam da, Marshall'ın yukarıda sözü edilen "ekonomik biyoloji" anlayışına karşılık gelmektedir. "Gelişme" kavramı bu yüzden, nihai olarak istikrarsızlığa, dengesizliklere, hatta belirsiz-

liklere götürebilecek nitelikte olan, bireyler ve piyasalar arasındaki dinamik ve doğrusal olmayan etkileşimleri de dikkate alabilecek bir anlayış sunmaktadır. Bu anlayışa göre, denge, güçler arasındaki bir eşitliğin sonucu ortaya çıkan bir "dinlenme durumu" olarak, "Newtoncu" bir biçimde değil, zaman içinde değişmeler söz konusu olsa da, yapısal değişimlerin bulunmadığı "Boltzmancı" bir biçimde kavranmalıdır. Sistemin "normlarındaki" değişmenin istisna değil bir kural olduğu denge dışı (*nonequilibrium*) bir analiz çerçevesinde, değişmenin doğrusal olmayan, tersinemez (*irreversible*) olması, kendini düzene sokan (*self-organization*), karmaşıklık (*complexity*) ve kaybolan yapıların (*dissipative structures*) söz konusu olduğu bir çerçeve, değişme içinde ortaya çıkan düzen anlayışı dikkate alınmak zorundadır (Foster, 2000). Bunun dışındaki yaklaşımlar, adları her ne kadar "dinamik" ise de, en fazla diyakronik çerçeveleri kullanarak kimi mekanik eğretilemeler yoluyla kapitalist sistemin dinamizmini ortaya koyma savındadırlar.

Sonuç olarak, koordinasyon sorununun çözümüne yönelik bir mekanizma olarak Görünmez El, analiz çerçevesinde zamanın, değişmenin ve sermaye birikiminin yer alıp almamasına göre üç farklı analitik çerçeve kullanılarak açıklanabilir görünmektedir. Ancak bu üç farklı yöntembilgisi yaklaşımının, aynı zamanda Görünmez El'in üç farklı yorumuna yol açtığı da söylenebilir.

Görünmez El'in işleyişi: Üç yorum

Yukarıdaki sınıflamaya dayanarak, Görünmez El eğretilemesinin üç farklı yorumundan söz etmek mümkün görünmektedir. Çoğunlukla neoklasik iktisadın benimsediği senkronik çerçeve, daha çok Smith'in genel kabul gören yorumuna yaslanmakta, bu bakımdan da hâlâ çağdaş iktisat teorisinin, özellikle de Walrascı kökenlere sahip genel denge teorisinin temelinde yer almaktadır. Buna karşılık Avusturya iktisadı ile Keynes'in *Genel Teori*'si daha çok diyakronik bir çerçeveyi benimser görünmektedir. Kapitalizme daha eleştirel yaklaşan Marksizm, Ev-

rimsel İktisat ile Kurumsal İktisadın da (analiz yöntemleri bakımından olmasa da), yöntembilgisi yaklaşımı bakımından dinamik bir bakış açısını benimsediği söylenebilir.

Walrascı genel denge yaklaşımının benimsediği senkronik Görünmez El anlayışı, piyasa sisteminin, dışarıdan bir müdahale olmadığı sürece, koordinasyon sorununu rahatlıkla çözebileceğini öngörmektedir. Aslında hipotezin ekonomik mantığı son derece yalındır (Dixit ve Nalebuff, 1991: 224): herhangi bir mal aldığımda, bu malın üretimi için sosyal bakımdan değerli olan bir kaynaktan (emek, sermaye, toprak vs.) yararlanıyorum demektir. Benim bu malı tüketmem yoluyla kaynakların gereğinden fazla kullanılmasını engelleyen tek şey, o mal için ödemek zorunda olduğum fiyattır, çünkü bu fiyatı ancak, bu malı tüketmenin benim için değeri, bu mala ödeyeceğim fiyattan daha fazla ise ödemeye istekli olurum. Piyasa mekanizması, benim o malı ancak "gerektiği kadar" almamı sağlamaktadır, çünkü benim ödeyeceğim fiyat tam da kaynakları kullanmanın sosyal maliyeti kadar olmaktadır. Dolayısıyla iyi işleyen, yani fiyatların kaynakların göreli kıtlığını yansıttığı piyasalardan oluşan bir ekonomik sistemde etkin kaynak dağılımı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Görünmez El eğretilemesinin liberal yorumunu benimseyen, ancak daha çok diyakronik bir yöntembilgisel çerçeveyi benimseyen bir başka versiyonu, biçimsel genel denge analizine karşı çıkan Avusturya iktisadının, özellikle de Friedrich A. Hayek'in "kendiliğinden düzen" (*spontaneous order*) yaklaşımıdır (Hayek, 1973, 1976, 1979). Avusturya iktisadı, standart iktisat yorumundan farklı olarak rekabetin değişmeyi de içeren dinamik bir süreç olduğunu vurgulasa da, böyle dinamik bir ortamda bile, Görünmez Elin ortaya çıkacağını savunmaktadır. Hayek'in argümanının önemli bir parçası, piyasanın ve dolayısıyla rekabetin işleyişinin bir *süreç* olarak anlaşılmasının gerekli olduğudur (Hayek, 1948; Caldwell, 1997, 2004). Denge, yalnızca sistemin durgunluk içinde olduğu bir duruma değil, daha çok bireysel planların birbiriyle uyum içinde olduğu duruma göndermede bulunur. Bireylerin ellerindeki bilginin sürek-

li olarak değiştiği düşünüldüğünde, bu dengenin, herhangi bir dışsal koordinasyon kurumu (örneğin merkezi planlama) tarafından sağlanmasının ne kadar zor olduğu ortadadır. Bu dengeyi sağlayacak tek mekanizma rekabet olacaktır, çünkü fiyatlar göreli kaynak kıtlığını yansıttığı sürece, bireyler kararlarını almak için başka bir bilgiye gereksinim duymamakta, kaynaklar da etkin bir biçimde dağıtılmaktadır. Dolayısıyla, piyasanın yarattığı "kendiliğinden düzen" varlığını esas olarak fiyatların bilgi aktarma işlevine borçludur. Dolayısıyla, Hayek'in ve genel olarak Avusturya iktisadının, piyasaya yönelik yaklaşımı, piyasa sisteminin bir bilgi aktarma ve bilgiyi değerlendirme aracı olarak görülmesi biçimindedir. Bu araç da tam rekabetin denge yaklaşımı gibi idealize edilen, değişmez bir durum olmak yerine dinamik bir süreç ile karakterize edilen rekabet yoluyla işlemektedir. Bu rekabetin temel aktörü girişimcidir; Hayek'te girişimcinin rolü, bireylerin elinde parça parça bulunan bilgiyi elde edip bunu kâr için kullandığı bir tür "keşif süreci" olarak algılandığını göstermektedir (Hayek, 1984: 259). Girişimcinin temel işlevi, göreli kıtlıkların bilgisi peşinde koşarak kâr fırsatlarını değerlendirmektir. Fiyatların bilgi aktarma işlevleri engellenmediği sürece, girişimciler bu kâr fırsatlarının bilgisini fiyatlardan öğrenerek, kaynak dağılımının etkin bir biçimde gerçekleşmesine yol açacaklardır. Bu bakımdan Hayek'in görüşlerinin önemli bir parçası, bilginin esas olarak, kırıntılar halinde toplumdaki farklı bireylerin elinde toplanan ancak herkesin isterse şu ya da bu ölçüde erişebileceği "zımni bilgi" (*tacit knowledge*) biçiminde anlaşılıyor olmasıdır. Bu bakımdan girişimcinin elde ettiği kâr, bu bilginin peşinde koşarak onu değerlendirmenin bir ödülü haline gelmektedir. Bu da giderek bütün bir sistemin bilgiyi en etkin bir biçimde işlemesi anlamına gelmekte, yani "kendiliğinden düzen" ortaya çıkmaktadır.

Diyakronik Görünmez El yaklaşımına bir başka örnek de, Keynes'in iktisadıdır. Bilindiği gibi, piyasa sisteminin kendi başına bırakıldığında istikrarlı bir tam istihdam dengesine ulaşamayacağı görüşü Keynes'in *Genel Teori*'sinin (Keynes, 1936; Tanyeri, 1994, 1998, 2005) temel mesajı olarak kabul edilmek-

tedir. Keynes'in yaklaşımı, genel olarak Klasik yaklaşımda (bir ölçüde Smith ve özellikle Ricardo'da) kabul edilen ünlü Say Yasası'nın eleştirisine dayanmaktadır. Say Yasası, iki temel argümana bağlıdır: ilk olarak Klasik "ikilik" (*dichotomy*) anlayışının dayandığı, paranın yalnızca bir değişim (mübadele) aracı olarak talep edildiği, yani paranın yalnızca değişimde kullanıldığı görüşü, ikinci olarak da uzun dönem dengesizlik, değişim ve sermaye birikim sorunlarının gözardı edilmesine yol açacak biçimde, girişimcinin payı olan karın, sermaye birikimini sağlayan bir artık kategorisi olarak görülmek yerine yalnızca üretim maliyetlerinden birisi ya da "normal kâr" olarak görülmesidir. Keynes'in liberal anlayışa yönelik eleştirilerinin bu iki kabulün de yadsınmasına dayandığı söylenebilirse de, Keynes'in Say Yasasına yönelik eleştirilerinin daha çok, paranın değişim aracı olma işlevinin yanı sıra, bir servet unsuru da olması, yani bireylerin servetlerinin bir bölümünü para olarak ellerinde tutmak istemeleri olgusuna dayandığı söylenebilir. Böyle bir durum, ekonominin reel kesimi (istihdam ve üretim alanı) ile parasal kesimi arasındaki ikiliği ortadan kaldırmakta, parasal unsurlar her zaman reel unsurları etkilemektedir. Yani Keynes'in temel analiz birimi "parasal üretim ekonomisi"dir. Böyle bir ekonomide ise, Say Yasasının geçerli olması, yani tam istihdam dengesini sağlayacak toplam arz-toplam talep eşitliği, ya da aynı anlama gelmek üzere, planlanmış yatırımlar ile planlanmış tasarruflar arasındaki eşitlik, ancak tesadüfen gerçekleşebilir. Bunun temel nedeni, üretim ve tüketim (yatırım ve tasarruf) kararlarının farklı birimler tarafından verilmesi ve bu iki karar kümesinin birbiriyle uyum içinde olmasının, müdahale edilmeyen bir ekonomide ancak tesadüfen gerçekleşebileceğidir.

Aslında genel olarak Keynes'in *Genel Teorisinin* birbirine rakip olan iki ayrı "vizyonun" etkisi altında olduğu söylenebilir (Özel 2007). Bir yandan diyakronik bir yapı altında, özellikle "kayan" ya da "geçici" denge kavrayışlarının egemen olduğu bir vizyon (*Keynes I*), öte yandan da kapitalist sermaye birikim sürecinin dinamik, dengesizliklerle dolu, öngörülemez ve kontrol edilemez bir süreç olduğuna ilişkin bir diğer vizyon (*Key-*

nes II). Bu iki vizyon arasındaki fark, özellikle Keynesci teorinin nasıl yorumlanması gerektiği konusunda önemli tartışmalar yaratmıştır. Daha çok IS-LM Keynesciliğinin benimsediği çerçeve, *Keynes I*'i temel alırken, Post-Keynesci yaklaşımların *Keynes II*'ye yakın durduğu görülmektedir. Keynes'in kendisi de, para, zaman ve sermaye birikiminin ortaya çıkardığı bu tür sorunlarla başedebilmek ve ekonomik politikalara bir rol sağlayabilmek için *Keynes I*'i öne çıkarır görünmektedir. Bu vizyonun benimser göründüğü karşılaştırmalı statik analiz ya da denge istihdam ve gelir düzeyinin kendisinin her seferinde değiştiği bir tür "kayan denge" analizi, sermaye birikiminin ve büyümenin söz konusu olduğu bir ortamda koordinasyon sorunun nasıl çözülebileceği sorusunu yanıtsız bırakmaktadır. Başka deyişle Keynes'in analizi, sermaye birikiminin söz konusu olmadığı kısa dönemle sınırlı olduğundan, aslında uzun bir dönem boyunca sürekli olarak ortaya çıkan dengesizliklerle dolu, hatta "yaratıcı yıkım" süreci ile nitelenen kapitalist sermaye birikim sürecinin yarattığı dinamik sorunlardan kaçınmaya çalışır görünmektedir. Bir başka deyişle Keynes'in analiz çerçevesi diyakronik olsa da, potansiyel olarak evrimci bir vizyona da sahiptir. Ne var ki, Keynes, teorisinin yalnızca "Görünmez Ters El" sonuçlarını vurgulama isteğinde görünmektedir.

İktisatta, yalnızca "Görünmez Ters El"in değil, aynı zamanda da "Evrimsel El" yaklaşımına da yakın duran ilk yaklaşım, kuşkusuz, Klasik-Marksist iktisattır (Özel, 2001 ve 2002). Klasik-Marksist okulun da kurucusu olan Adam Smith, özellikle ünlü iş bölümü tartışması (1776: 7-25) ve rekabet analizi (Tanyeri, 2000) ile, iktisattaki dinamik çerçevenin de öncülüğünü yapmaktadır. Smith, *Ulusların Zenginliği*'nin özellikle Birinci Kitabın ilk üç bölümünde, iş bölümü ile sermaye birikim sürecinin ekonomide içsel olarak yaratılmış değişmelere, hatta dengesizliklere yol açabileceğini ileri sürmektedir. Smith'e göre bu değişme ve dengesizlikler, "serbest" rekabet temelinde işleyen sermaye birikim sürecinin hem nedeni hem de aynı zamanda sonucudur. Sermaye sahipleri arasındaki, daha ucuza üretip daha fazla kâr elde etmeye çalışma biçimindeki rekabet,

üretimin teknik koşulları ile iş bölümünde iyileştirmelere yol açmaktadır. İş bölümündeki gelişmeler ise, yeni teknolojilerin üretim sürecine sokulmasını sağlayarak rekabet sürecine dinamik bir özellik kazandıracaktır.

Bir başka deyişle Adam Smith ile onun kurucusu olduğu Klasik iktisat anlayışına göre, rekabetin dengeye götürücü rolünün yanı sıra, onunla aynı anda işleyen bir dengesizlik yaratıcı rolünden de söz etmek olanaklıdır. Piyasa sisteminin, uzun dönemde kâr oranlarının bütün sektörler arasında eşitleyen kâr oranına karşılık gelen denge fiyatlarını tanımlayan "çekim merkezi" (*center of* gravity) ile nitelenen uzun dönem dengesi, esas olarak sermayenin ekonomideki farklı sektörler arasında serbestçe hareket ettiğini öngören serbest rekabet tarafından sağlanmaktadır. Sermayenin sektörler arasındaki, yüksek kâr oranları arama biçimindeki serbestçe yer değiştirmesi, uzun dönemde farklı sektörler arasındaki kâr oranlarının birbirine eşitlenmesine yol açmakta ve sistemin denge durumuna ulaşmasını sağlamaktadır.

Marx'ın kendi birikim analizinde Adam Smith'in izinden gittiği söylenebilir; onda da birikim süreci, bir yandan uzun dönemli tekdüze kâr oranının ortaya çıkmasını sağlarken, öte yandan da dengesizliklere, hatta krizlere yol açmaktadır. Böyle bir bakış açısının mantıksal sonucu, kuşkusuz Marx'ın öne çıkardığı kriz yaklaşımıdır. Marx, kapitalist sistemin sürekli olarak periyodik krizlere uğrayacağını ve bu krizlerin giderek şiddetlerini artıracaklarını ileri sürmektedir. Genel olarak, Marksist anlamıyla kriz, kapitalist yeniden üretim sürecinin ekonomik ve politik ilişkilerinde ortaya çıkan genel başarısızlıklar biçiminde anlaşılabilir (Shaikh, 1978: 219). Bu bakımdan kriz kısa dönemli nitelikteki devrevi dalgalanmalardan (*business cycle*) çok uzun dönemli, seküler başarısızlıklara göndermede bulunmaktadır. Aslında, Marx'ta bir değil, üç ayrı kriz teorisinden söz etmek olanaklı görünmektedir (Sweezy, 1942: 96-100 ve 156-86): bunlardan iki tanesi, öncelikle Say Yasasının reddine yönelik olan ve toplam arzın her durumda toplam talepten fazla olacağını ileri süren "eksik tüketim" teorisi ile; krizi yatı-

rın malları üreten sektörün büyümesi ile tüketim malları üreten sektörün büyümesi arasındaki uyumsuzluğa bağlayan, dolayısıyla da koordinasyon sorununu öne çıkaran "uyumsuzluk" (*disproportionality*) teorisidir. Bir başka teori, de sermaye birikimi ilerledikçe kâr oranlarının düşeceğini ileri süren "kâr oranlarının eğilimsel düşüş yasası"na dayanan kriz yaklaşımıdır.[5] Ancak bütün bu teorilerde, piyasa sisteminin kendi başına bırakıldığında, dengeli, "aynı-karar" büyüme oranını sağlayamayacağı, birikim sürecinin dengesizliklerle dolu olduğu düşüncesi öne çıkarılmaktadır.

Örneğin kâr oranının azalma eğilimi, Marx'a göre, kapitalizmin en önemli çelişkilerinden birisi olan, sistemin üretim kapasitesi (üretim gücü) ile kâr güdüsü tarafından belirlenen fiili üretim düzeyi arasındaki büyüyen aykırılığı ortaya dökmektedir. Sistemde yeniden üretim, kullanım değerleri üretimi (sonunda tüketmek için üretmek) değil, sermayeyi giderek genişleten sermaye üretimi, kâr ve birikimin artması için üretimdir. Azalan kâr oranı, sistemin artık değer üzerinde yoğunlaşma ve değişir sermayenin yerine sabit sermaye koyma eğiliminden kaynaklanır. Üretken sistemin kullanım değeri üretme kapasitesi sürekli artmaktadır, ancak azalan kâr oranı bu potansiyel kapasitenin tam olarak gerçekleştirilmesini önler. Bu durumda teorinin bütün yükü, sermayenin organik bileşimindeki artmanın nedenlerinin neler olabileceği sorusunun yanıtının verilmesinde yatmaktadır. Ancak bu bakımdan Marx'ın teknolojik gelişmeyi daha çok, yalnızca değişir sermayenin yerine sabit sermayenin konduğu nicel bir süreç gibi algıladığı söylenebilir. Başka bir deyişle sermaye birikim süreci, giderek sabit sermayenin miktarının arttığı mekanik bir süreç diye görülmektedir.[6] Oysa teknolojik gelişme yalnızca emek yerine sabit ser-

5 Yine de, aslında Sweezy'nin de belirttiği gibi (1942: 184), eksik tüketim teorisi uyumsuzluk tezinin özel bir hali diye görülebileceğinden, Marx'ta, birbirine alternatif olarak görülebilecek iki temel kriz teorisinin bulunduğu ve eksik tüketimle uyumsuzluk görüşlerinin birlikte ele alınmasının sakınca yaratmayacağı söylenebilir.

6 Bu görüşe, sermayenin organik bileşimi kavramının değer terimleriyle ifade edildiği, bu yüzden fiziksel terimlerle ifade edilen "sermayenin teknik bileşi-

maye ikamesinin ötesinde, nitel bir değişimi, varolan sermayenin bir bölümünün devre dışına çıkarıldığı bir süreci, yani Schumpeterci terimle "yaratıcı yıkım" sürecini de içermektedir. Böyle bir durumda, teknolojik gelişme, bir yandan işgücünün verimini yükselterek artık değer oranının artmasına yol açarken, öte yandan da teknolojik olarak eskiyen sermayenin değersizleşmesine yol açtığından sermayenin organik bileşimindeki düşüşü yavaşlatabilmektedir; bu da aslında kâr oranının düşmesinin yavaşlatılması, hatta engellenmesi demektir.

İçsel zayıflıkları ne olursa olsun, Klasik-Marksist analizlerde, sistemin uzun dönemli davranışı önem kazanmakta ve uzun dönem dengesinin nasıl sağlanacağı ön plana geçmektedir. Bütün sektörler arasında eşitlenen tekdüze kâr oranı tarafından tanımlanan uzun dönem dengesi, serbest rekabet sonucu ortaya çıkmaktadır. Ancak "serbest rekabet", oynadığı bu dengeleyici rolün yanında uzun dönemde girişimcilerin kârlarını artırabilmeleri için yeni teknolojileri devreye sokarak teknoloji düzeyini ve sanayi yapısını değiştirmek biçimindeki daha dinamik bir rolü de yerine getirdiğinden, birikim sürecinin de dengesizlikler hatta krizlerle dolu olmasına yol açabilmektedir. Dengesizliğe yol açan faktör, bir artık kategorisi olarak görülen kârların, varlığını ve sürekliliğini sağlamak için girişilen çabanın veya serbest rekabetin sonucu olarak kendisini göstermektedir. Analizde kârlar bir ödeme biçiminde olmadığı, bir mübadele ilişkisinin sonucunda ortaya çıkmadıkları için aslında statik bir dengeden söz etmek pek de olanaklı değildir (Hollis ve Nell, 1975: 18). Dolayısıyla, Klasik-Marksist analizin özü gereği, dinamik, "Evrimsel El" türü niteliksel

mi" kavramından farklı olduğu; dolayısıyla da sermayenin organik bileşimindeki artışın ille de teknik bileşimindeki artış biçiminde yorumlanmaması gerektiği biçiminde itiraz edilebilir. Yine de kâr oranlarındaki düşüşü açıklayan temel mekanizma olarak sabit sermayedeki artış miktarının, en azından değişir sermayedeki artışa kıyasla daha fazla olacağı düşüncesi, böyle bir ayrımın çok da temel olmadığını düşündürmektedir. Ancak buradaki asıl sorun, "kâr oranlarının eğilimsel düşüş yasası"nın teknolojik gelişmenin yarattığı nitelik değişmelerini dikkate almadan doğrudan sabit sermaye artışını getireceği düşüncesinde yatmaktadır. Böyle mekanik bir anlayış, aslında Marx'ın kendi genel yaklaşımıyla uyum içinde görünmemektedir.

değişmeleri de içeren dengesizliklerle nitelendiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Ancak hiç kuşkusuz, Evrimsel El türü bir yaklaşımın, özellikle bugünlerde en çok tartışılan, örneklerinden birisi, Schumpeter'in rekabet ve devrevi dalgalanmalar teorisidir. Bilindiği gibi her iki teorinin temelinde de girişimci ve onun yenilik yaratma eğilimi bulunmaktadır. Schumpeter'e göre, rekabet ve birikim süreçleri, her zaman yeni üretim yöntemleri, yeni endüstri organizasyon biçimleri, yeni taşımacılık yöntemleri ve yeni piyasalar bulma çabasına dayanan bir "yaratıcı yıkım" süreci ile nitelenmektedir (Schumpeter, 1942: 83; McDaniel, 2005; Ebner, 2006). Piyasa sisteminin, yapısal istikrarsızlık eğilimi içeren, dinamik bir sistem olmasına neden olan yaratıcı yıkım, teknolojik değişme yoluyla ekonomik yapının içeriden dönüştürüldüğü, eski olanın yok edilerek yerine yeni bir yapının geçirildiği bir süreçtir. Girişimci sürekli olarak yenilikleri piyasa sürecine getirmek, böylelikle de rakiplerine rekabet avantajı sağlamak yoluyla kâr fırsatları peşine düştüğünden, kârın kendisi, bu yeniliklerin sonucu olarak ortaya çıkan bir rant-benzeri (*quasi-rent*) olarak ortaya çıkmaktadır. Bir başka deyişle kâr, yenilik getiren girişimcinin, bu yeniliğin piyasaya girişiyle rakiplerin bu yeniliği taklit etme ya da onu daha üstün bir yenilikle aşma konusunda başarılı oldukları dönem arasında sahip olduğu geçici tekel olmanın sağladığı bir renttir.

Schumpeter'in her zaman rekabeti dinamik, hatta istikrarsızlık ve dengesizlik yaratan bir süreç diye gördüğü kuşkusuzdur. İster girişimcinin isterse de araştırma-geliştirme etkinliklerinin rolü öne çıkarılsın, rekabet her durumda, sürekli olarak yeni kâr fırsatlarının yaratıldığı, endüstri ve piyasanın sürekli olarak devrimci dönüşümler yaşadığı dinamik bir süreç olarak algılanmaktadır. Bu anlayış, Schumpeter'in devrevi dalgalanmalar teorisine de yansımaktadır (Schumpeter, 1938). Bu teori, yeniliğin ortaya çıkışından sonra kredi piyasasındaki genişlemeler sonucu ortaya çıkan genişlemenin, yeniliğin yayılmasının ardından rutinleşmesi ile birlikte tekrar daralmanın ortaya çıkacağını, bunun da bir sonraki radikal yeniliğe kadar süre-

ceğini belirtmektedir. Her ne kadar bu teori, özünde Avusturya iktisadının devrevi dalgalanmalar teorisiyle benzerlik gösteriyor ise de, Schumpeter'in yenilik ve gelişme anlayışı, bir sonraki genişleme döneminin, radikal yeniliklerin ardından gelen yeni bir "tekno-ekonomik paradigma" (Dosi vd., 1988) yüzünden hem ekonomik hem de toplumsal olarak eskisinden son derece farklı bir yapısal dönüşüme karşılık geleceği öne sürülebilir. Bu bakımdan da Schumpeter'in sermaye birikim anlayışının, tıpkı Marx'ın anlayışı gibi, üretimdeki rutinleşmiş yöntemlerin bütün potansiyellerinin kullanıldığında, sistemin yapısında zaten varolan kriz eğilimlerinin kendilerini daha şiddetli biçimde gösterdiği "zor zamanlarda" uygulamaya konan radikal yenilikler tarafından kesintiye uğratıldığı bir süreci nitelediğini ileri sürmek mümkün görünmektedir (Keklik, 2003). Bu "kesintili denge" süreci kapitalizmin gelişimi içinde yeniliklerin araştırma-geliştirme harcamalarını göze alan oligopolistik, büyük şirketlerin denetimine girmiş olması anlamında "kurumlaşmış" nitelikte olsa da, piyasa sisteminin dinamizmini bugün de sürdürdüğünü görmek mümkündür. Böyle bir anlayış, aslında devrevi dalgalanmalar ya da krizlerin sistemin yenilenmesine neden olarak kendisini yeniden üretmesine yol açmaktadır. Her ne kadar Schumpeter bu kurumlaşma ve "rasyonelleşme" sürecinin girişimcinin yenilik yaratma kapasitesini ortadan kaldırarak onu bürokratik yapının bir dişlisi haline getireceğini düşündüğünden "kapitalist sistem aynı zamanda kendi kurumsal çerçevesine saldırmaktadır" (Schumpeter, 1943: 141) dese de, bu aslında, sermaye birikim sürecinin hem denge hem de dengesizlik hatta kriz yaratma eğilimini ortaya koymaktadır. Bu bakımdan Schumpeter'in (ve Marx'ın) yaklaşımlarının benimsediği koordinasyon çerçevesi, yalnızca optimal olmayan sonuçlara yol açması anlamında "Görünmez Ters El" (*Invisible Backhand*) yaratmakla kalmaz, kendiliğinden oluşsa da (*emergent*), ancak istikrarsızlık ve hatta dağılan yapılar (*dissipative structures*) özelliği taşıyan bir "Evrimci El" (*Evolutionary Hand*) kavrayışı (Dosi *vd.*, 1989) yaratabilir. Böyle bir anlayış, karmaşıklık ve mutasyon düşüncesini öne çıkaran tam

anlamıyla "dinamik" çerçevelerin neredeyse kaçınılmaz bir sonucu olacaktır (Foster, 2000; Foster and Metcalfe, 2001; Metcalfe and Foster, 2004).

Görünmez El ve sosyal düzen

Liberal iktisadın kaynak dağılımı sorununa verdiği çözüm olan "Görünmez El" kavrayışı, yalnızca piyasa sisteminin kaynak dağılımı ile sermaye birikim sorunlarını çözebilme kapasitesine sahip olup olmadığı sorusunu dikkate almamaktadır; kavrayışın önemli bir boyutu da, piyasa sisteminin aynı zamanda, kendi dayandığı sosyal ve kurumsal yapıyı sürekli ve sorunsuz bir biçimde, bireysel davranışlar temelinde yeniden üretme kapasitesine sahip olduğu savıdır. Görünmez El kavrayışı koordinasyon sorununa bir yanıt olmasının yanı sıra, karar birimleri arasındaki bu uyumun aynı zamanda hiç kimse istemese ya da niyetlenmese bile yaşayabilir ve istikrarlı bir ekonomik ve sosyal düzeni ortaya çıkarabileceğini ileri sürmektedir. Bu bakımdan Adam Smith'in yalnızca iktisadın değil, aynı zamanda öteki sosyal bilimlerin de kurucuları arasında yer almayı hakettiğini söylemek mümkündür. Smith, sosyal teorinin bugün de hâlâ önemli bir sorunu olan "düzen sorununa" doyurucu bir yanıt veren ilk düşünürlerden birisidir. Aslında, Smith'in zamanından bu yana, modern toplumlardaki sosyal içyapışkanlığı (*cohesion*) koruyan şeyin ne olduğuna ilişkin yanıtın, yani "niyetli davranışın niyetlenilmemiş sonuçları" (*unintended consequences of intentional human* action) argümanının bugün de pek değiştiği söylenemez (Giddens, 1984: 9-14).

Bununla birlikte, Görünmez El eğretilemesini temellendirmek için kullanılan "niyetlenilmemiş sonuçlar" hipotezinin kendisinin de, aslında başka eğretilemelere dayandığını gözlemek ilginçtir. Bu "ikinci derecedeki" eğretilemelerden en çok kullanılan ikisi, "makine" eğretilemesi ile "evrim" eğretilemesidir. Ancak daha da ilginç olan nokta, bu iki eğretilemenin yukarıda sözü edilen üç koordinasyon çerçevesi tarafından farklı algılandığını gözlemektir. Genel olarak, statik, "senkronik" ko-

ordinasyon çerçevesinin özünde "optimizasyon" düşüncesini benimseyen mekanik bir anlayışa dayanmasına karşılık "diyakronik" çerçevenin, özellikle de Avusturya yaklaşımının (özellikle de Hayek'in) benimsediği biçimin, evrim eğretilemesini kullandığı söylenebilir. Ancak bu evrim anlayışının da yine optimizasyon düşüncesine dayanan, "Panglosscu" bir evrim yaklaşımı (Gould ve Lewontin, 1979; Hodgson, 1991) olduğu vurgulanmalıdır. Buna karşılık "dinamik düzen" çerçevesi, daha çok "kesintili denge" yaklaşımına dayanan bir başka evrim anlayışını benimser görünmektedir. Bu yüzden bu üç eğretilemeye yakından bakmakta yarar bulunmaktadır.

Özellikle senkronik yaklaşımda, Görünmez El'in ortaya çıkardığı düzenin kendi kendine işlemesini ve her zaman en iyi sonuçlar (hem kaynak dağılımı hem de istikrarlı bir düzenin sağlanması anlamında) vermesini sağlayan iki mekanizma, optimizasyoncu davranışı öngören rasyonel seçim kuramı ile piyasaların işleyişini betimleyen denge yaklaşımıdır. Daha çok kişinin sahip olduğu araçlarla amaçlar arasındaki uygunluk üzerinde duran Rasyonel Seçim Kuramı, kişinin kendisi için en iyinin ne olduğunu bildiğini ve elindeki kaynakları bu iyiye erişmek için en etkin bir biçimde kullanacağını varsaymaktadır. Herkes rasyonel biçimde davrandığında, aslında ortaya çıkan sonuç sosyal bakımdan da rasyonelliğin sağlanacağı, yani kaynakların israf edilmeden en iyi şekilde herkesin mutluluğunu sağlayabilecek ölçüde kullanılabileceği sonucunu vermektedir. Bunu olanaklı kılan ise sistemin dengeye varmasıdır. Denge durumu, bireylerin faydalarının ve karların en çoklaştırıldığı ve alıcılarla satıcıların optimal planlarının birbiriyle uyum içinde olduğu durumu nitelemekte ve tümüyle kaynakların kıtlık derecesine ve bireylerin tercihlerine bağlı olarak belirlenen fiyatlara göre belirlenmektedir. Dikkat edilirse, bu iki mekanizma sistemin bütününün de optimal (yani etkin kaynak dağılımını sağlayacak biçimde) davranması sonucunu verir; üstelik yalnızca bireylerin davranışlarının temelinde ve onların öngörmediği, niyetlenmediği ve düşünmediği bir biçimde. Bu bakımdan aslında böyle bir argüman, Hegel'in ünlü

"Aklın Hilesi" anlayışını düşündürmektedir (Sarfati, 2007).[7] Bireyler kendi özgür iradelerine göre davranıyor görünseler de aslında onları bu davranışlara yönelten, farkında olmadıkları ve onları daha "yüce" bir amacı gerçekleştirmeye yönelten kimi "kozmik" güçler bulunabilir. Bireylerin aslında belirli ereklerin yerine gelmesi için kullanılacak "kuklalardan" başka şeyler olmadığı böyle bir açıklama ise, bizi ya Hegelci türden metafizik bir erekselciliğe, ya da en azından bütün bir ekonomik ve sosyal sistemin varoluş nedeninin kimi işlevleri yerine getirmesi olduğunu ileri süren işlevsel "açıklamalara" götürecektir. Bununla ilişkili bir başka sorun da, bu erekselcilik ya da işlevselciliğin, özellikle liberal anlayışlarda, sistemin her zaman en iyi sonuçları vereceği önermesini desteklemek üzere kullanılmasına, başka deyişle, Voltaire'in *Candide* romanında, her zaman içinde yaşadığımız dünya için "olası dünyaların en iyisi" diyen Dr. Pangloss'un bakış açısının benimsenmesine götürmesidir.

Bu türden teleolojik ya da işlevsel açıklamalar herhangi bir varlık, organizma, sistem, kurum ya da sosyal pratiğin, ilk elde yerine getireceği işlev yüzünden var olduğunu ileri sürmektedir. Bir başka deyişle burada sistemin işleyişinin "açıklanması", önceden tanımlanmış amaç ya da işlevleri yerine getirmek biçiminde gerçekleştirilmektedir. Sosyal bilimlerde işlevselcilik, sosyal sistemlerin "gereksinimleri" olduğu, dolayısıyla da toplumların ya da sosyal sistemlerin bu gereksinimleri nasıl yerine getirdiklerinin belirlenmesi gerektiğini ileri sürer. Toplumun herhangi bir unsurunun daha geniş sistem için yararlı olacak koşulları nasıl yarattığı, işlevselciliğin temel olarak yanıt aradığı sorular arasındadır.[8] Ancak herhangi bir sosyal unsur, pratik ya da sistemin kimi işlevleri yerine getiriyor olması, bu unsur, pratik ya da sistemin ilk elde neden ortaya çıktığını açıklamamak-

7 Ancak Edna Ullmann-Margalit (1997), Görünmez El ile Aklın Hilesinin birbirine karıştırılmaması gerektiğini, Hegel'in söz konusu anlayışı daha çok tarihe yön veren nitelikteki tarihsel kişiliklerin davranışlarını açıklamak için kullandığını ileri sürmektedir.

8 İşlevselcilik düşüncesi ve eleştirileri için bkz. Hollis (1994: 95-100); Giddens (1984, 293-97); Little (1991: 91-3), Mahner and Bunge (2001).

tadır.[9] İşlevselcilik, kimi seçilmiş nitelik ya da süreçler yoluyla belirli amaçları yerine getirmek üzere tasarlanmış yapay sistemlerin işleyişini açıklamakta yararlı olabilir; ancak Görünmez El açıkça, bu türden bir tasarımın varlığını reddetmektedir.

Genel olarak, işlevselciliğin birbiriyle kolayca karıştırılabilecek iki değişik biçiminden söz etmek yararlı görünmektedir: "Uyarlanmacı" (*adaptationist*) ve "erekselci" (*teleological*) işlevselcilik. Bu da doğaldır, çünkü aslında uyarlanmacı işlevselciliğin erekselci işlevselcilikten türetildiğini söylemek yanlış olmaz. Hegel'in sisteminde olduğu gibi, her şeyin bir amacı ya da yerine getireceği bir "görev" olduğu biçimindeki, özünde metafizik nitelikte olan erekselcilik, artık bilimsel açıdan çok kabul edilebilir görünmese de, aynı bakış açısına dayanan uyarlanmacı anlayış bugün özellikle sosyal teoride onun yerine geçmiş görünmektedir. Bütün özellik ya da niteliklerin nihai olarak uyarlanmacı ya da işlevsel olduğunu düşünen uyarlanmacı görüşe göre, örneğin A gibi bir organizma, varlık, nitelik ya da süreç (piyasa mekanizması gibi), eğer B gibi bir işlevi (etkin kaynak dağılımı gibi) yerine getiriyorsa, B'nin A'nın uygun işlevi ya da amacı olduğu ya da hatta B'nin, onun taşıyıcısı için yararlı bir işlev yerine getirmek üzere evrimleştiği söylenebilir (Mahner ve Bunge, 2001: 86). Bu ise aslında, uyarlanmacılığın erekselci niteliğinin öne çıktığını göstermektedir. Bu bakımdan, Hayek'in evrimci Görünmez El anlayışının da bu kurala bir istisna olmadığını söylemek mümkün görünmektedir.

Genel olarak senkronik çerçeve içinde, Smith'ten bu yana Görünmez El eğretilemesinin Newtoncu mekanik düşüncesine ya da daha genel olarak makine eğretilemesine dayandığını söylemek yanlış olmaz.[10] Böyle bir sistem, mekanik saat ben-

9 Bu durum daha da karmaşık hale getiren bir başka etken de, aynı kurumun, aynı anda birden fazla işleve sahip olabilmesidir. Hatta Karl Polanyi'ye göre bu genel bir kuraldır: "hiçbir kurum, kendi işlevini yerine getirecek kadar yaşamaz – böyle göründüğü zamanlarda da bunun nedeni, kurumun *özgün işlevi olması gerekmeyen* başka bir işlevi, ya da işlevleri yerine getirmesidir." (Polanyi, 1944: 183).

10 Adam Smith, *Astronomi Tarihi* adlı eserinde, kendi yapmak istediğinin de Newtoncu gezegenler mekaniğini topluma uygulamak olduğunu söylemektedir (Smith, 1795: III.2). Yine de, Smith ile Newton'un görüşlerinin karşılaştı-

zetmesinde olduğu gibi, tıpkı dişlilerden oluşmuş makinelere benzer: makineyi oluşturan ve herbirisi belirli bir işlevi yerine getiren, birbirleriyle mekanik nedensellik ilişkisi içinde bulunan küçük parçalar bulunmaktadır. Bütün parçalar da birlikte, sistemin önceden belirlenmiş bir amacı ya da işlevi yerine getirmesini sağlayacak biçimde işlemektedir. Görünmez Elin böyle kavramlaştırılmasının doğal bir uzantısı, makineyi oluşturan küçük parçaların makinenin işleyişi için oynadığı rolün anlaşılabilmesi için, analiz biriminin bu parçalar olarak seçilmesi zorunluluğudur. Başka deyişle, Görünmez El mekanizmasının anlaşılabilmesi, esas olarak onu oluşturan dişlilerin yani bireylerin davranışının anlaşılmasına bağlıdır. Bu birey davranışlarının analizi, bizim makinenin bütünün işleyişini anlamamıza olanak sağlayacaktır.

Görünmez El modeli de, bireyin nihai açıklayıcı kategori olduğu varsayımıyla, piyasa içindeki asıl etkileşim biçimleri değiş tokuş ilişkileri olan ve aralarında farklılıkların bulunmadığı, herbirisi optimizasyon davranışı içinde olan "temsili birey"e dayanılarak oluşturulmaktadır (Kirman, 1992).[11] Doğal olarak bu anlayış, ne birey davranışlarının içerisinde gerçekleştiği sosyal ve kurumsal bağlamlara ne de bireyler arasındaki sosyal etkileşimlere göndermede bulunmaktadır. Bireylerden bütün beklenen, makinenin çalışması için belirli bir biçimde işlemesi gereken dişlilere benzer biçimde, kendi çıkarlarını gözetecek biçimde davranmaktır. Böyle bir durumda ise, kaynak dağılımında etkinsizlik ya da sosyal çatışmalar gibi optimal olmayan sonuçların, ya da dengesizliklerin ortaya çıkması gibi bir olasılık daha baştan göz ardı ediliyor demektir. Oysa niyetlenilmemiş sonuçların varlığının, bu sonuçların her zaman Panglosscu biçimde olacağını garanti etmemektedir. Oysa Görünmez Elin mekanik kavramlaştırılmalarında bu iki ayrı hipotez birlikte kullanılmakta, bu yüzden de örneğin sistemin kendi işleyişi so-

rılmasının doğru olmayabileceğini, hatta Newton'un kendisinin bile yeterince "Newtoncu" olmadığı savı için bkz. (Montes, 2003).

11 Bir başka deyişle, Görünmez Elin anlaşılabilmesi indirgemeci bir yaklaşımı, yani yöntembilgisel bireyciliği gerektirmektedir (Giddens, 1984: 214; Little 1991: 183-8).

nucunda yine kendisini zora sokacak eğilimleri yaratacağı gibi bir düşünce, bu türden işlevselci ya da ereksel açıklamalara ters düşeceğinden tümüyle dışlanmaktadır.

Buna karşılık işlevselciliği evrimsel bir temele oturtan bir Görünmez El anlayışı, Avusturya iktisadının benimsediği diyakronik koordinasyon çerçevesi tarafından ortaya konmaktadır.[12] Bu görüşe göre Görünmez El ya da "kendiliğinden düzen" insanların kendi çıkarlarına dayalı ekonomik etkinliklerini gerçekleştirirken bir yan ürün biçiminde, ancak uzun bir zaman içinde tedrici değişmelerle ortaya çıkan ve olgunlaşan bir süreçtir. Bu evrim anlayışı, hem değişmeyi dikkate aldığından hem de "makine" eğretilemesi yerine "organizma" eğretilemesini kullanır göründüğünden mekanik Görünmez El anlayışına kıyasla daha üstün ise de, aslında evrim sürecine yönelik bakış açısının, hâlâ "uyarlanmacı" bir yöntembilgisel ilkeyi izlediği söylenebilir.[13] Bu "uyarlanmacı" program, evrim sürecinin temel mekanizması olan doğal seçilimi, neredeyse optimizasyon peşinde koşan bir eyleyen (*agent*) gibi görmektedir. Bu yaklaşımın iki temel kabulu söz konusudur: organizma, hâlâ mekanik bir mantık içinde, atomize "özellikler"den oluşmuş olarak kavranmaktadır; bu özellikler de doğal seçilim tarafından belirli işlevleri en iyi biçimde yerine getirmek üzere tasarlanmıştır. Bu atomize özellik ya da unsurların herbirisi için ayrı bir çevresel koşullara uyarlanma öyküsü anlatılır. İkinci olarak da, eğer parça parça ayırma ve bütün parçaları birleştiren bir ayarlama öyküsü oluşturmak olanaklı değilse, örneğin organizmanın,

12 Bu görüşü ilk savunan, özellikle paranın ortaya çıkışını bir niyetlenilmemiş sonuçlar süreci olarak gören Carl Menger'dir (Menger, 1892, 1985). Menger'in niyetlenilmemiş sonuçlar yaklaşımının bir eleştirisi için bkz. Özel (1998). Ancak iktisatta evrimci anlayışın en ünlü savunucusu, kuşkusuz Hayek'tir. Bkz. Hayek (1967, 1973, 1976, 1979). Hayek'in evrim konusundaki görüşlerinin kapsamlı bir eleştirisi için bkz. Hodgson (1993: Bölüm 12).

13 "Uyarlanmacı" biyolojik evrim anlayışı ve eleştirisi için bkz. Gould ve Lewontin (1979: 581-98); Lewontin (1991: 145-6) ve Lewontin (2007). Bu görüşe dayanan bir iktisadi evrim anlayışı için bkz. G. Hodgson (1991). Gould ve Lewontin'in bir eleştirisi için bkz. Queller (1995: 485-89) ve Maynard Smith (2001). Genel olarak evrimci düşünce ile sosyal bilimler ilişkisi için bkz. Thayer (2004).

birbiriyle rekabet içinde olan farklı unsur ya da özellikleri, işlevlerini yerine getirirken öteki unsur ya da özelliklerin işleyişini engelleyebiliyorsa, bütünün uyarlanmasını bozmayacak biçimde, farklı unsurlar arasındaki "uzlaşmaları" (*trade off*) dikkate almak gerekmektedir. Başka deyişle parçalar düzeyinde optimal olmayan durumlar olanaklıdır; ancak organizmalar bir bütün olarak, farklı talepler arasında ulaşılabilecek en iyi uzlaşmaları temsil etmektedir. Böyle bir bakış açısının Panglosscu niteliği ortadadır: "Dünyamız soyut bir anlamda iyi olmayabilir; ancak, bizim sahip olabileceğimiz en iyisidir. Her bir özellik kendi rolünü, tam da üzerine düşen biçimde oynar" (Gould and Lewontin, 1979: 151).

Esas olarak biyolojik evrimi açıklamak için kullanılan bu ilkenin, biyolojik dünya ile sosyal dünya arasındaki farklılık gözardı edilerek Görünmez El kavrayışında da geçerli olması ilginç görünmektedir. Ancak burada, her iki anlayışta da ortak olan noktanın optimizasyon ilkesi, yani rasyonel seçim kuramı olduğu gözlenirse bu durum şaşırtıcı olmaktan çıkar. Bu durumda ise, temelinde yine rasyonel seçim kuramı (ister organizma düzeyinde isterse de toplum düzeyinde ele alınsın) ve denge mekanizmasının bulunduğu bu türden bir "Görünmez El" yaklaşımının mekanik anlayıştan çok da farklı olmadığı ortadadır. Burada da, optimal olmayan durumlar, sistemin her zaman en iyi çözümü bulacağının varsayılması ile dışlanmaktadır. Ancak açıklanması gereken de zaten bu sorun yani Görünmez Elin nasıl olup da her zaman optimal sonuçları ortaya çıkardığıdır. Başka deyişle temel sorun, sistemin filtreleme ve denge mekanizmalarının optimal olmayan durumları nasıl engelleyebileceğidir. Başka deyişle, bu mekanizmaların her zaman çalışacağını varsaymak, açıklanması gereken hipotezin zaten baştan kabul edilmesi demektir.

Ancak, bir evrimsel sürecin her zaman optimal anlamında bir "Görünmez El" yaratacağı garantisi yoktur; "Görünmez Ters El" (*Invisible Backhand*) (Ylikovski, 1995: 34), ya da "kötücül" (*malign*) Görünmez El (Taylor, 1985: 170), hatta istikrarsızlık ve dağılan yapılar (*dissipative structures*) özelliği taşı-

yan "Evrimci El" (*Evolutionary Hand*) (Dosi vd., 1988) sonuçları da her zaman mümkündür. Bu tür "Evrimci El" anlayışları, evrim sürecine bir optimizasyon süreci olarak değil, karmaşıklık içeren, organizmanın (ya da sistemin) bir bütün olduğu, parçalar arasındaki farklılıkların sistemin işleyişini değiştirebilecek ya da bozabilecek etkilerde bulunduğu dinamik bir anlayışı gerektirmektedir. (Schumpeter, 2005; Foster, 2000). Bu süreç, sürekli olarak yeni sıçramaların, "mutasyonların" söz konusu olduğu, ancak bu mutasyonun her zaman en iyi sonuçları doğuracak biçimde olmasının gerekmediği evrimsel bir süreçtir. Eğer böyle, sistemin "normlarının" kendilerinin değiştiği, "sonucu belli olmayan bir oluşan (*emergent*) süreç" (Foster, 2000: 311-328) söz konusu ise, sistemin "gelişimi", sistemi tanımlayan parametreler ya da "normlar"ın kendilerinin değişmesine yol açmakta, sistem bir normdan diğerine geçmekte, ancak "bu geçiş küçük küçük parçalara bölünemez" (Schumpeter, 2005: 115) nitelikte olmaktadır. Bu anlayışa göre, denge, güçler arasındaki bir eşitliğin sonucu ortaya çıkan bir "dinlenme durumu" olarak, "Newtoncu" bir biçimde değil, zaman içinde değişmeler söz konusu olsa da, yapısal değişimlerin bulunmadığı "Boltzmancı" bir biçimde kavranmalıdır. Sistemin "normlarındaki" değişmenin istisna değil bir kural olduğu denge dışı (*nonequilibrium*) bir analiz çerçevesinde, değişmenin doğrusal olmayan, tersinemez (*irreversible*) olması, kendini düzene sokan (*self-organization*), karmaşıklık (*complexity*) ve kaybolan yapıların (*dissipative structures*) söz konusu olduğu bir çerçeve, değişme içinde ortaya çıkan düzen anlayışı dikkate alınmak zorundadır (Foster, 2000). Bu iki evrimsel bakış arasındaki fark aşağıda Tablo 2'de verilmektedir.

Sonuç olarak, Görünmez El eğretilemesinin, işlevselci ya da erekselci "nedensel" mekanizmalar kullanılarak içinin doldurulması çabasının yöntembilgisel bakımdan iki önemli sorunu ortaya çıkardığı söylenebilir (Rothschild, 1994: 319-321): İlk olarak, "temsili birey" kurgusuna dayanan bu yaklaşım, bireyler arasındaki farklılıkları, aynı etkilere gösterilecek farklı tepkileri dikkate almamaktadır. Burada bütün karar birimlerinin

TABLO 2
İki Evrimsel Bakış Açısı ve Görünmez El

	"Uyarlanmacı"/ Panglosscu evrim	*Dinamik evrim*
Değişme	"Nedensel" niceliksel: Fonksiyonel, Doğrusal, tersinir (*Reversible*):	"Gelişme," Yenilik" Uyarlanmacı, Doğrusal Olmayan, Tersinemez (*Irreversible*)
	Çok nedenden tek sonuca (*Many-to-one-mapping*)	Tek nedenden çok sonuca (*One-to-many-mapping*)
	Çizgisel gelişim/determinizm	Dallanma (*Bifurcation*)
Denge	"Newtoncu": Güçler arası denge	Termodinamik: Yapısal Değişme Yokluğu
	Denge ve Dengesizlik (*Disequilibrium*)	Kesintili Denge Dengedışılık (*Nonequilibrium*);
Düzen	Kendiliğinden/İstikrarlı	Oluşan (*Emergent*)
	(Optimizasyona dayanan; kesintisiz)	İstikrarsız/Dağılan (*Dissipative*)
Evrim süreci	Uyarlanmacı Doğal Seçilim:	Rastgele Mutasyon
	Belirli, deterministik ve etkin (niyetlenilmemiş) sonuçlar:	Oluşan, belirsiz ve öngörülmeyen/ niyetlenilmemiş sonuçlar
	"Görünmez El"	"Görünmez Ters El" / "Evrimci El"

Kaynak: Foster (2000) ve Schumpeter (2005)'ten hareketle hazırlanmıştır.

(ya da "organizmaların") yalnızca belirli bir işlevi yerine getirmek üzere davrandığı varsayılmaktadır. İkinci olarak, "aklın hilesi" türü metafizik ya da tasarım gibi dinsel sonuçlardan kaçınmak istense bile, yaklaşımın temelindeki optimizasyon anlayışı, sonuçta Panglosscu bir durumu ortaya çıkaracak, bu da optimal olmayan durumların daha baştan bir kenara bırakılması sonucunu verecektir. Bu yüzden Görünmez Ele nedensel mekanizma sağlamak için girişilen bu çabalar, aslında açıklanması gereken durumun daha baştan varsayılmasından başka bir sonuç veremez. Bu yüzden bu "Panglosscu" yaklaşımdan vazgeçip dengesizliklerin ve optimal olmayan durumların

benimsenmesi, hem nedensel açıklama bakımından Görünmez Eli içeriksizlikten kurtaracak, hem de iktisat ve sosyal teoride daha gerçekçi bir kavramlaştırmaya olanak verecektir. Ancak böyle bir kavramlaştırma da, Görünmez Elin ancak "doğru" bir analiz çerçevesi dâhilinde yorumlanmasıyla mümkün olabilir.

Sonuç

Bu yazıda, Adam Smith'in Görünmez El eğretilemesinin iktisadi düşünce tarihi içerisindeki üç farklı kullanımı ele alınmış ve bu üç kullanımın aslında üç analitik yöntem çerçevesine karşılık geldiği ileri sürülmüştür. Bu üç çerçeve sırasıyla statik bir ortamdaki koordinasyon sorununu dikkate alan "senkronik" çerçeve, zamanın, değişmenin hatta evrimin söz konusu olduğu "diyakronik" çerçeve ve son olarak, dinamik ve dengesizlikleri doğurabilen bir evrim anlayışına yaslanan "dinamik düzen" çerçevesidir. Bununla birlikte, yazıda ayrıca, bu üç çerçevenin, özellikle sosyal teori bağlamında, iki farklı eğretilemeye dayanan yaklaşımları içerdiği de savunulmuştur. Bu iki farklı eğretileme, "mekanik" eğretileme ile "evrim" eğretilemesidir. Senkronik yaklaşım daha çok mekanik eğretilemeye dayanırken hem diyakronik yaklaşımın hem de dinamik düzen yaklaşımının açıkça evrim eğretilemesini (hatta çoğu kez nedensel bir hipotez olarak) kullandığı görülmektedir. Ne var ki, diyakronik ve dinamik yaklaşımlarda kullanılan evrim düşüncesinin iki farklı evrim yorumundan kaynaklandığını görmek de mümkündür. Diyakronik yaklaşımda (özellikle Avusturya bakış açısında) kullanılan evrim, her zaman en optimal sonuçları yaratan, işlevselci düşünceyi benimseyen "Panglosscu" bir evrim anlayışı iken dinamik yaklaşımda evrimin her zaman optimal sonuçlar yaratmayabileceğini, sonucu önceden belirli olmayan oluşan (*emergent*) bir süreç olduğu, karmaşık ve "kaybolan" (*dissipative*) yapıları ortaya çıkaran, "kesintili denge" yaklaşımını benimseyen bir evrim süreci olduğu biçiminde anlaşıldığı söylenebilir. Dolayısıyla, Adam Smith'in değişik kullanımlarından hangisinin "kötüye" kullanım olarak anlaşılacağı,

benimsenen yöntembilgisel çerçeve ile gerisindeki (mekanik ya dā evrimsel) düşüncelere bağlı olacaktır (Tablo 3).

TABLO 3
Görünmez El'in ("Kötüye") Kullanımları

	Görünmez el	*Görünmez ters el*	*Evrimsel el*
Analitik çerçeve	Senkronik	Diyakronik	Dinamik
Değişme ve evrim	-	Evrim	Evrim
Temel eğretileme	Makine	Panglosscu evrim	Kesintili denge

Görünmeyen El Metaforu

METİN SARFATİ

Giriş

20. yüzyıl piyasa olgusunun kıyasıya eleştirildiği, kimi zaman da baş tacı edildiği bir süreç olmuştur. Üzerinde böylesine yoğunlukla tartışılan, kimi zaman, şer odağı, kimi zaman yeryüzü cennetine giden yol olarak gösterilen az sayıdaki kavramdan biri olan piyasanın aynı zamanda içerdiği anlam ve göndermе yaptığı ekonomik, siyasal ve sosyal düzenlemede de bir belirsizlik ve kargaşa hiçbir zaman eksik olmamıştır. Piyasa kavramı bir yanı ile modernitenin tüm bir entelektüel tarihi ile de örtüşür ve bu anlamda Rosanvallon'un deyişi ile 18. yüzyıldan itibaren toplumun sosyal sözleşme akslı yeniden kurumsallaşmasına ve yeni baştan düzenlemesine bir yanıt olmuştur. (Rosanvallon, 1999:3) Toplumun kendi dışında bir egemen bir veli veya vasi aramaksızın hangi ilkenin etrafında yaşayabilir olabileceği Hobbes'tan Rousseau'ya temel bir problematik oluşturmuştur. Sosyal sözleşme ile ve daha çok politik düzeyde çözüldüğü ileri sürülen sorunsal Hume ekseninde tartışılıp alternatif veya ikame edici bir doğrultuda analiz edilmiştir.

Toplumsal sözleşmenin ötesinde sivil toplumun kurgulanması ve temsilinin daha çok piyasa esaslı ve ağırlıklı olması tezi bu süreçte belirmiştir ve bu doğrultuda belli bir geleneğin ol-

gunlaşmasına denk düşmüştür. Politik merkezli toplumsal düzenlemenin genel olarak olanaksızlığından hareketle, mübadele esasına dayalı bir örgütlenmenin toplumsal ilişkiyi sağlarken aynı zamanda özgürleştirici ve sosyal bağı kuracağı ileri sürülmüştür. Önerilen düzen dinsel egemenliğe dayalı bir örgütlenmeye olduğu kadar merkantilist anlamda politik bir düzenlemeye ve fizyokratik içerikli totaliter bir yapı oluşturulmasına da karşı çıkıyordu. Söz konusu toplumsal örgütlenme biçimi eşanlı olarak toplumun iktisadileşmesi şeklinde nitelenebilecek süreçle de çakışacaktır.

Sanayileşme devrimi henüz ivmesini kazanıp etkilerini hissettirmemiştir ama mübadele esaslı toplum düzenleyicileri peygamberlik düzeyinde değilse de preendüstriyel bir dönemden geleceğin ipuçlarını sezgisel olarak yakalamış görünmektedirler.

Ekonomi politiğin bilim niteliğine büründüğü bu dönem Smith'te somutlaşmıştır. Bu anlamda, modernitenin yükselişi ve günün kavranması açısından olduğu kadar iktisat biliminin değerlendirilmesinde de Smith çok önemli bir yerde durmaktadır.

Smith ile başlayan ve Marx'tan geçerek Hayek'e uzatılan bu süreci mübadele esasına bağlarken aslında kendiliğinden[1] bir toplumsal kurgudan bahsedilmektedir. Ve bu yukarıda da değinildiği gibi kendiliğinden olmayan, düzenlenmiş[2] bir toplumsal kurgu ile çelişmektedir. Bu iki biçim arasındaki farklılık modern çağın temel çelişkisi ve gerilimini de oluşturur.

Öte yandan kendiliğinden düzen (toplum) "görünmeyen el" metaforunda somutlaşır. Toplumun örgütlenme biçimine ilişkin yaklaşık 200 yıllık bu çok önemli tartışma toplumsal ve toplumlararası gerilimlerin odak noktalarından birini oluşturmuş ve "görünmeyen el" tartışmaları her bitmiş sanıldığında yeniden başlamıştır. "Görünmeyen el" bir toplumsal, ekonomik, siyasal düzenleyici olmakla birlikte ve aynı zamanda "Smithyen" teizm içindeki tanrısal bir enerji ile de örtüşmektedir.

1 Kendiliğinden, "auto-régulé" anlamında kullanılmıştır.

2 Düzenlenmiş, "regulé" anlamında kullanılmıştır.

Bu anlamda piyasanın görünmeyen eli tanrının elinin ikamesidir. Belki de bu metafizik perspektif içinden hareketle alternatif bir toplumsal bağın oluşturucusudur. Buradan bakıldığında "görünmez el"in dinsellikle din dışılık arasındaki Smith için metafizik kaynaklı olduğu ama aynı anda İskoç ve Fransız Aydınlanmacılığı konteksti içinde analitik bir yaklaşımla da varlığının mümkünlüğü ileri sürülebilir.

Öte yandan Smith'in özgün liberalizmi de en geniş anlamda ancak metafizik bir tasavvur içinde daha iyi kavranabilir. Özgünlüğü bireyin bu çerçeve içinde özgürlüğünün ve eylem iradesinin mutlaklığıdır. Smith'in teizm ile bilim arasındaki zor yeri insanının ve toplum tanımlarının ilk elde kolaylıkla kavranamaması sonucunu doğurmaktadır. Bu durumda birey toplum ilişkilerinin analizi de derinliğine metafiziko-bilimsel bir yaklaşımı gerektirmektedir.

Bilimsel kriterler Smithyen projenin içindedir fakat bunlar Kartezyen bir rasyonalitenin dışındadır. Smithyen kozmos tasavvurunu ancak Newton'cu bir perspektif anlaşılır kılar; bilim bilinmeyenin sınırını ortadan kaldıramaz.

> "Felsefe şeylerin arasındaki ilkelerin bağının bilimidir. Doğa, bütün deneylere rağmen yine açıklanmayan birçok olgu ile doludur ve bunlar bizim hayal gücümüzü derinden etkilerler. Felsefe zihni derinden yaralayan bu olaylara karşılık, birbirinden kopuk bu olguları bağlayacak görünmez, zincirler oluşturur. Bu yolla kaosu düzene çevirmeye çalışarak insan zihnini sükunete erdirmeye çalışır bu da onun yaratılışına daha çok yakışır" (Smith, 2006:80)

Deneyin bilginin kaynağı olduğu tezinden yola çıkan Smith görüldüğü gibi felsefenin tüm bilinmezleri açıklayacağı savında değildir.

Smith ancak bu sınırlar içinde anlaşılabilir. Bu durumda "görünmez el"i de ancak bu sınırlar içinde çelişkileri ve açmazları ile anlam kazanacaktır. Görünmez el ile Smith toplumsal tarihin veya insanlık tarihinin ekonomik analizini yapmaya girişerek Marx'la birlikte toplumsal'ın iktisadi analizini yapan iki

düşünüründen biri olmuştur. Bu da ona tarihsel zamanda haklı bir ün sağlamıştır.

Bu kısa yazı çerçevesinde ise "görünmez el"in yalnızca tarihsel-iktisadi süreçleri açıklayabilme işlevi ve ilişkili olarak iktisadi-sosyal optimaliteyi sağlayabilme gücü üzerine kimi saptamalar ve notlar düşülecektir.

Bir tarihsel süreç açıklayıcısı olarak "görünmez el"

> "Kavramsal kaynağı ne olursa olsun, aynı değerleri gözeten bağımsız eylemlerden oluşmuş bir sosyal sistemin uyumlu bir dengeyle ahenk içinde olması, üstelik bu dengenin aktörlerin amaçladıklarından tümü ile farklı bir sonuç verebilmesi iktisadi düşünce tarihinin sosyal süreçlerin anlaşılmasına ilişkin yapılabilmiş entelektüel katkılarının en önemlisidir." Arrow ve Hahn

Sosyal teorisini insan eyleminin beklenmeyen sonuçları üzerine yapılandıran Smith tarihin yorumuna da aynı yöntemle yaklaşır. Smith için tarihsel sürecin açıklanması da anti-volontarist bir kurgu içinde yapılacaktır. Kuşkusuz geleceğe ilişkin öngörü de aynı doğrultuda yapılacaktır.

Şema "Ahlaki Duygular"da ve "Ulusların Zenginliği"nde birbiri ile çelişmez. Yapıtlar bu konuda bir bütünlük içerir. "Etkin neden" ve "nihai neden" Smith tarafından toplumların tarihsel süreçlerinin analizine de uygulanır. Bireyler gibi toplumlar da tanrısal düzenin bilmedikleri amaçlarını dikkate alarak, bu bilinçle davranamazlar. Eylemlerinin sonuçları hakkında önceden bilgili olmayan birey, sistemin amacını uzun vadede, bilinçsizce gerçekleştirir. "Görünmez el" yine Hegel'in ünlü benzetmesini anımsatarak ve insanı kandırarak kendi amacına taşır.

Toplumların tarihsel süreçlerinin bireysel tasarılarla ilişkisi yoktur. Hatta çelişki taşıyabilirler. Hume'a göre de tarihsel süreçte olumlu sonuçlar bireylerden saklı gerçekleşebilir. Toplumsal hareketler ve insanlığın ilerlemeleri insan eylemle-

rinin veya siyasal tasarıların lineer sonucu değildir. (Waszek, 2003:79)

"*İlerlemeyi onlar açıkça göremezler*" diyen Hume örneğin tolerans gibi çok önemli bir kavramın tarihin en kanlı savaşlarından sonra ortaya çıktığını söyler. Vahşi dinsel motifli savaşların, hiçbirinin, değişik inançları bir arada yaşatmak gibi bir amaçları olmadığını ilave eder.

> "*İlerleme insan bilincinden bağımsız hatta onların iradesine karşı oluşur, hatta tolerans kadar makul bir prensip, akıllı düşünce yürütme ile değil tam tersine fanatizmin çılgınlığı sonucunda gelişmiştir. Bu savaşın iki tarafı kuşkusuz eylemleri ile bu türden bir sonucu amaçlamamışlardı*" (Hume, 1983:531) der.

Bu durumda örneğin insanlığın ilerlemesi rasyonel bir plan dâhilinde sürekli aynı yönde seyretmez. İlkellik geride kalmış bir aşama değildir ve tarih her zaman geriye doğru gidebilir. Ferguson da bilinçli insan eyleminin insanlık tarihinde görünüm itibari ile etkin ama içeriği itibari ile etkin olmadığını ileri sürmekte ve tüm ilerlemelerin yığınların eyleminin sonucu olduğunu, aydınlanmış çağlarda bile kör, geleceği öngörmeyen bir insanlığın eylemi sonucunda oluştuğunu ileri sürer.

"Tasarlanmamış sonuçların" sosyal süreçler üzerindeki etkisi Ferguson için nerede ise bir yasa niteliğindedir. (Waszek, 2003:80)

İskoç Aydınlanması'nın genel yaklaşımı ve Hume'un ardından da Smith'in aklın kendi başına, hemen gerçeğe erişemeyeceği varsayımı tarihin yorumlanmasında belirleyici olmuştur, bu yaklaşım Smith'in temel felsefesi ile uyum halindedir. Birey, egemen güç tarafından belli amaçlara göre kurgulanmış bir düzenin içinde yer alır. Birey akıldan çok duyguları ile hareket ettiğine göre rasyonalitesinden çok tutkuları ile davranır ve bu onu tanrısal düzene –sisteme– ve onun amaçlarına götürecektir.

Tanrı da bireylere amacını akıl yolu ile değil onları donattığı güdüleri ile gerçekleştirecektir.

Diğer bir deyişle tanrı kendi ereğini gerçekleştirmek için in-

sanı tutku ile donatılmıştır. Tanrının eli insanın tutkuları vasıtası ile toplumsal düzeni oluşturacaktır. Sistem bu el aracılığı ile işler olacaktır. Söz konusu içerikte bireyin rasyonel seçimi ve davranışı söz konusu olmadığına göre, tarihsel süreç, Smithyen sistemin kendi yapılanmasına uygun bir seyir sürme durumundadır. Bu şekilde tarihsel dönüşümlerin gizi de önceden bilinmeyen ve dolayısıyla beklemeyen sonuçlarda yatmaktadır.

Çünkü "bilinmeyen bir el" veya giz tasarlanmamış sonuçlara yol açmaktadır. Görünmeyen bir el tarafından yönlendirilen ve doğası bilindiği gibi toplumsalın oluşumunda temel unsur olan sempati üzerine kurgulanan insan tabiatı tarihsel sürecin oluşumunda da tutkularının yönetimindedir: Süje, sempati arayışı ile ötekine gitmeye çalışacaktır. Kendine sevgi diğerlerinin sevgisini aramanın şartı olmuştur. Kendine dönüklük, bilinçsizce başkasını aramaya dönüşmüştür.

Toplumsallaşan "görünmez el", toplumsal dokuyu bireyden hareketle örecektir. Birey de bir tutkular bütünüdür. Tutkular ise biliyoruz ki Smith'te öz çıkarı kapsar ama ondan daha geniş bir içeriğe sahiptir. Tarihsel süreç de tutkuların yönetimindeki bireyin eylemi sonucunda oluşacaktır. Ama birey eyleminin sonucunu önceden bilememektedir.

> "Kişisel tutkularımız bizi öz çıkarımızın götüremediği yerlere götürür. Örneğin Feodal dönem Avrupa'sındaki kapitalist gelişme mantığına karşı olan toprak sahiplerinin ortadan kalkmasını sağlayan lüks sevgisi, aylaklık olmuştur. Ancak bu sayede iktisadi gelişmenin doğal gidişine uygun bir sınıf ortaya çıkabilmiştir. Kamusal mutluluk açısından böylesine önemli bir devrim, insanlığın refahını düşünmekten çok ayrı iki sınıfın karşılıklı davranışları ve etkileşimleri ile mümkün olmuştur." (Smith, 2002:58)

diyen Smith'e göre; kamusal yararla hiç ilgilenmeyen feodal beyler ile salt maddi çıkarlarının tatmini peşindeki yeni sınıfın çatışması tarihsel bir dönüşümün, burjuva devriminin koşullarını hazırlamıştır.

"İnsanların ve toplumların mutluluğu için çok etkin ve önemli olan çok anlamlı bir devrim aslında kamusal yararı gözetmekten çok uzak iki ayrı toplumsal düzene ait insanlar tarafından gerçekleştirilmiştir."

"Büyük mülk sahiplerinin temel güdüsü en basitçe hali ile ilkel, gösteriş tutkularını tatmin etmek iken ve onlardan daha da gülünç olarak tüccarlar ve sanatkarlar yalnız kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için ve kendi basit iş prensipleri uyarınca her nerede var ise bir kuruş daha fazla kazanmanın peşinden koşuyorlardı; iki grubun da hiçbir devrim öngörüsü yoktu." (Smith, 2002:59)

Görüldüğü gibi insanlığın ilerlemesi bireylerin tasarlanmış niyetleri sonucunda değil, çıkarı içeren ama aşan tutkuları sonucunda oluşmaktadır.

Tüm toplumsal sınıfları pençesine alan yükselme isteği, bütün insan yaşantılarına ait olan içinde bulunulan durumu sürekli iyileştirme arzusu nereden gelmektedir sorularına Smith "Ulusların Zenginliği"nde, moral felsefenin kavramları ile yanıt getirir. Toplumlar da bireyler gibi temelde fark edilmek, saygı görmek, onaylanmak, alkışlanmak, sempati ile kabul görmek sonuçta demek ki sevilmek ve bütün bu duyguların avantajlarına sahip olmak için daha çok zenginleşmek isterler.

"*Amacımız refah veya zevk değil, gösterişitir.*" (Smith, 1976:28) derken Smith bireylerin de öngörüsüz toplumsal kesimlerin de davranış nedenini gösteriş tutkusuna bağlamaktadır. Fakat daha sonra "*insanlık büyüklüğü değil sevgiyi arar*" diyen Smith için insanın temel amacı sevilmektir. Sempati kaynaklı eylem de gösteriş tutkusunun bir tezahürüdür. İktisadi çıkar da bu tutkuyu gerçekleştirme yollarından sadece biridir toplumsal süreçlerin belirleyicisi "görünmez el" bu durumda salt bir iktisadi çıkar arayışının ötesindedir. Çünkü Smith için gösteriş bireyin ve toplumun içinde bulunduğu özgün durumun tüm koşullarının sonucudur.

"*İnsanın üretiminin, en azından yarısının amacı mevki elde etmektir.*" (Smith, 1976:84) diyen Smith için gösteriş tutkusu ve

zevk "görünmez eli" oluşturmakta (Haakonsen, 1981:260) o da insan ve toplum yaşamlarının düzenini sağlamakta, tarihsel süreci oluşturmaktadır.

> *"Bu şekilde insanlar toprağı işlemişler daha güzel evler inşa etmişler, büyük kentler yapmışlar bilim ve sanatı keşfetmişler ve yaşamı güzelleştirip üst düzeye çıkarmışlardır."* (Smith, 1976: 146)

diye ekler Smith.

Bununla birlikte gösteriş tutkusu Smith için kendi başına erdemli bir davranış olarak kabul edilmez, fakat etkin neden kategorisinde bir eylem biçimi olarak farklı bir nihai amaca hizmet eder. Tanrısal düzen içinde görünmeyen el insanları ve toplumları, bu tutkularından da yararlanarak bir üst düzeye getirecektir. Bunun insanlar ve toplumlar tarafından önceden bilinmesi ihtimali yoktur.

Bireyin etkin nedenden kaynaklanan eylemi toplumsal süreci ve gelişmeyi belirlemektedir. Devletin tarih sahnesine çıkışı ve zenginliğin, refahın artışı Smith için aynı kurguda ele alınır;

> *"Kimileri ... büyük bir zenginliğe sahip iken, diğerlerinin hiçbir malının olmaması, otoritenin oluşumuna ve güçlenmesine yol açar ve böylece zenginlerin mülkiyeti yoksulların saldırısına karşı korunur."* (Smith, 1976: 208)

Kamusal otorite devletin ortaya çıkması zenginlerin varlıklarının koruma isteklerinin bir sonucudur.

Zenginlerin kendi varlıklarını yoksullara karşı koruma isteği devleti doğurmakta fakat tarihin "görünmez eli" beklenmeyen bir sonuç olarak zenginlerin de hukuksal kurallara uyması zorunluluğunu getirmektedir. Hukukun etkinlik kazanması-zenginleşme isteği ile birleştiğinde toplumda iktisadi aktivite kendiliğinden artacaktır. Bu süreç aynı anda devletin güçlenmesini gerektirecektir.

Etkin neden nihai nedene yol açmıştır. Zenginlerin baskısı ve çıkarlarını kendi başlarına ve bencilce büyütme isteği devletin doğuşuna yol açmış, hukuk düzeni güçlenmiş ama aynı anda beklenmeyen sonuç olarak zenginliğin yayılmasına yol açmıştır.

İnsanlığın ve toplumların gelişiminin tarihsel sürecini uzun uzun anlatan Smith'in toplumsal gelişmelerde iktisadi unsurların etkisi kimi yorumculara Smith'in yaklaşımının materyalist bir felsefenin ürünü olduğunu düşündürmüştür.

Gerçekten de Smith'in insanların ihtiyaçlarını giderme şekli ile düşünce sistemleri arasındaki korelasyon ve iktisadi faktörlerin tarihsel süreçler üzerindeki ağırlıklı belirleyiciliği açıktır ve Marx bu analizlerden özellikle yararlanmıştır.

Smith üretim güçlerinin gelişiminin insanın güvenlik arayışından ve zenginliğin verdiği tatminden doğduğunu ileri sürer. Böyle bakıldığında birey zevk arayışında ve acıdan kaçınma isteğindedir. Bu temel güdüdür. Bununla birlikte Smith'te tüm insan eylem motifleri teke indirgenemez. Çünkü Smith'te zevk ve acının kaynakları çok çeşitlidir. Smith insanın sürekli durumunu iyileştirme çabasının arkasında belirtildiği gibi temelde gösterişi bulur.

Böyle bakıldığında Smith'in analizinde iktisadi faktörler kadar iktisadi olmayan etkin öğeler de çoktur. Politik dinsel ve entelektüel unsurlar yoğundur. Bireyin sosyal gelişmelerinde ve toplumların gelişiminde iktisadi olduğu kadar kurumsal ve hukuksal öğeler de vardır.

Smith bir yandan iktisadi gelişmenin değişik aşamalarının mülkiyete ilişkin yasalar ve oradan da sosyal yapılar üzerinde etkili olduğunu ve politik yapıları belirlediğini (Waszek, 2003:72) söyler ve iktisadi düzey ile toplumsal biçimler arasındaki lineer bağı kurar ama öte yandan bunların karşılıklı etkileşimlerinin üzerinde durur. (Haakonsen, 1981:261) Etkileşim karşılıklıdır ve sonuçları önceden bilinemez. Toplum ve tarihi bireysel eylemlerin bilinçli olmayan sonuçlarıdır. Örneğin ilkel toplumun teknolojiye sahip olmamasını ve iyi örgütlenmiş bir hükümete sahip olmamasını toplumun zafiyet nedenleri arasında sayar. Smith için bu aşamada iki çıkarım yapılabilir. Önce "görünmez el" beklenmedik sonuçlar olarak toplumsal ve tarihsel süreci belirlemektedir. Sonra politik düzey bir sonuç olarak belirmekte fakat karşılıklı olarak iktisadi düzeni etkilemektedir. Tarihin analizine Smith'e göre deterministik bir

yaklaşım doğru değildir. Fizik biliminin en önemli yanı fizikçiye dış dünyayı kavramadaki sınırlarını göstermesidir. Tarihe, geleceğe ve toplumsal oluşumlara bakış sosyal bilimciye sınırlarını göstermektedir. Newton da tüm bilinmezleri açıkladığını ileri sürmemiştir. Sonuçların önceden bilinmezliği bu kontekst içinde yerine oturur. Bilim adamı peygamberliğe soyunmamalıdır. İktisadi öğe ile sosyal yapı arasında lineer bir bağ vardır ama bu tek yönlü değildir. "Şeylerin doğal gidişini" diğer bir değişle ideal düzeni kavrayabilen toplumlar, uygun, uyumlu kararlar ile gelişmişlerdir, gelişebileceklerdir. Filozofun görevi toplumların gelişme dinamiğinin gizini kavramaktır. Devlet bu aşamada ise ancak buna uygun önlemler alacaktır. Toplumların kimilerinin geri kalmışlık nedenleri, gizin kavranamamasında ve/veya devletin olmayışı, etkin olmayışı veya en kötüsü yanlı olmasında yatar. Bu durumda devletin yön vericiliği açıktır. "Görünmez el" veya ideal düzen içinde siyaset açıkça güçlü bir yere sahiptir. Ama ilk veya nihai belirleyicisi değildir.

Smith gençlik yapıtlarından itibaren "Ahlaki Duygular"dan geçerek olgunluk yapıtı "Ulusların Zenginliğine" varıncaya kadar genel olarak tutarlıdır. Bilim bilinmeyeni sonsuza itmek için var olmamıştır. Ustası olarak algıladığı Newton'un bilim anlayışına her zaman yakın olmuştur Felsefe olguların aralarındaki etkileşimi çözmekle yükümlüdür. Bilinmezlik kozmosa aittir. Sosyal ve iktisadi düzeyde de var olacaktır. Eylemin sonucu önceden kestirilemez.

Smith'in "görünmez el"inin materyalist bir felsefeye denk düşmesi bu durumda mümkün değildir. Sanıldığının aksine salt iktisadi bir çıkarı yansıtması da mümkün değildir.

İnsan'ın temel güdüsünün salt ekonomik olmaktan çok bir duyarlılık, zihinsel ve bedensel bir duyarlılık olarak algılanması Smith'in toplumsal tarihsel süreçlerin anlaşılmasına ilişkin tavrını belirler.

"Görünmez el" bu anlamda toplumsal süreçlerin anlaşılmasında iktisadi unsuru içeren, ama materyalist olmayan bir duyarlılık ve gösteriş manivelası olarak belirmektedir.

Görünmez el sosyal ve iktisadi optimaliteyi sağlayabilir mi?

> "Kendimiz, arkadaşlarımız ve yakın çevremiz için sürekli mal biriktirme ve sahip olma aç gözlülüğünün daimi ve evrensel niteliği toplumu direkt olarak yıkıcı bir etki taşır. Denetimsiz kaldığı anda bu istekten korkmaya herkesin hakkı vardır." (Hume)

İktisadi aktivitenin bireyselin, toplumsalın ve ilişkin eylemlerin Smith'in dünyasında "görünmez el" metaforunun etrafında kurgulanma şekli bu soruya yanıt bulunmasını gerekli kılmaktadır.

Kendiliğinden düzen, sistemin eli, veya "görünmez el" iktisadi literatürde çok hakim olan bir söylemle, kendiliğinden, optimali verir mi?

Bu soruya yanıt vermek öncelikle Smith'in dünyasında otomatik olanla optimal arasında kendiliğinden bir özdeşliğin var olup olmadığını irdelemekten geçer.

"Ahlaki Duygular"da Smith; "*Toprak onun üzerinde çalışan herkesi besler. Bir tek zenginler ürünlerin en güzelini en lezzetlisini seçerler ama yoksuldan daha fazla yiyemezler ve doymak bilmeyen açgözlülüklerine ve egoizmlerine rağmen görünmez bir el onları eğer toprak tüm orda yaşayanlara eşit dağıtılmış olsaydı olabileceğinden daha eşitçe ürünleri dağıtmaya zorlar. Böylece hiç niyetleri olmadan, hiç bilincinde olmadan zenginler toplumsala ve neslin çoğalmasına hizmet ederler.·Tanrı toprağı küçük bir bey azınlığı arasında bölüştürürken bundan payını almayanları da unutmamıştır. Onlar da toprağın ürünleri ile mutlu olurlar.*" diye belirtmekle beraber henüz "Ulusların Zenginliği"ndeki kendiliğindenliği ifade etmekten uzak (Diatkine, 1991:6) ve daha çok tanrısal (Dermange, 2003:163) bir boyutu olmakla birlikte görünmeyen elin "Ahlaki Duygular"da da "Astronomi Tarihi"ndekinin bir devamı niteliğinde kendiliğindenliğe ilişkin bir boyut taşıdığı görülmektedir. Bu doğrultuda tanrısal düzen sosyal ve iktisadi düzeni içerir.

"Ulusların Zenginliği"nde bu kendiliğindenlik Smith'in ikti-

sadi problematiğinin temel öğelerinden biri olan iş bölümünün dayandığı mübadele eğilimi ile örtüşecektir.

Smith'in bireyinin antropolojisi onun apriori mübadeleye eğilimli olduğunu varsayar.

> "İş bölümü bir insani bilgeliğin sonucu değildir. Refah amaçlayan bir insan bilgeliğinin tasarlanmış sonucu değildir. Hiçbir faydacı amaç taşımayan, insana özgü bir eğiliminin doğal sonucudur. Bir şeyi, başka bir şeyle değiştirme eğilimidir." (Smith, 2000:14)

Bireyin mübadele güdüsü ile donatılmış olduğu varsayımı iş bölümüne yol açacak ve bu süreçte değer yaratılacaktır. Bireyin yarattığı değerle olan ilişkisi ve buna ilişkin toplumun yargısı, hem sosyal, hem iktisadi optimalitenin temel unsurlarından biridir.

Smithyen mübadele sürecinin analizi moral felsefesindeki deneyci yönteme sadık kalınarak yapılır. Doğal fiyata giden süreç bu metodoloji içinde anlam kazanır.

İş bölümü sürecinde yaratılan iktisadi değer bireyin isteğini ve ihtiyacını yansıtırken onun otonomisini sağlar. İktisadi düzeydeki değer, ajandan bağımsızlaşırken aynı zamanda onunla bütünleşir. Fakat bu süreçte birey moral rasyonalitesini kaybetmez. İktisadi düzey moral felsefesinin içinde bağımsızlaşır.

"Ahlaki Duygular"da bireyden toplumsala geçişliliği ve beklenmeyen sonuçların hareket noktasını oluşturan sempati, soyut tarafsız seyircide somutlaşırken "Ulusların Zenginliği"nde soyut emekçi aynı işlevi görecektir.

Değerin bireyden çıkarak bağımsızlaşması ama tekrar bireyin değerlendirmesinin içselleştirilmesi bir sürece ihtiyaç gösterir. Reel fiyat ancak bu aşamada oluşabilir. Öyle ise iktisatçı, izole tek başına bir mübadeleyi inceleme konusu yapamaz. Çünkü gerçek fiyat ancak bu sürecin bir aşamasında ortaya çıkar. Bu da belli bir anda o malı talep eden açısından somutlaşır. Diğer bir deyişle belli bir bireyin isteğini yansıttığı zaman ortaya çıkan reel fiyat öznelleşmiş bir objektiviteyi yansıtır; "*Emeğin karşılığında ne kadar mala sahip olabilirse olsun ödediği fiyat*

hep aynıdır. Bu fiyatla gerçekten bu maldan kimi zaman daha çok kimi zaman daha az satın alabilir; ama aslında bunların miktarı değişir, onları satın alan emek değil" diyen Smith için ölçü birimi sübjektif değerlendirmenin sonunda ortaya çıkar ve tarafların kazançları da o zaman eşitlenir.

Sübjektif değerlendirmeyi yapan ise toplumsalın bizzat kendisi olacaktır. Çünkü tarafsız seyirci konumundaki tarafsız emekçi Smith'te denetleyici ajandır. Bir yandan fiyat sürecine, bir yandan değerin belirlenmesine gözcülük edecektir.

Bu durumda Smith'in "Ulusların Zenginliği"ndeki emekçisi bir yandan mübadelecidir, diğer yandan, soyut kimliği ile "Ahlaki Duygular"daki tarafsız seyirciye tekabül eder. Sosyal bir kimliğe sahiptir. Reel fiyatta toplumu ve toplumun tüm bireylerini temsil eder. Bu süreçte de reel fiyat paradoksal olarak soyut bir kavrama denk düşer; "Ahlaki Duygular"da ahlaki normları koyan tarafsız seyirci burada da iktisadi kişinin bir fedakârlıkta bulunma, tasarruf etmeme anlamındaki karşılığında, elde ettiği mala denk düşen emek miktarını değerlendirmesine esas alır ve mübadeleci ajana somut kurallar koyarak soyut düzeyden gerçek düzeye geçer. Çünkü "*ücret, tarafsız seyircinin değerlendirmesini mübadele pratiğine taşıyan özel bir kategoridir.*" (Mahiot, 1990:101) Bununla birlikte ücret bu işlevi ancak kısmi olarak yapabilir. Gerçek ancak mübadele değişimlerinin tümünden çıkarılabilecek ve doğal fiyata geçilebilecektir; malların emek miktarına referans yapılarak birbirleri ile değiştirilme sürecinde "emek", "tarafsız seyircinin" denetimindedir. Süreç içinde malların pahalılığı veya ucuzluğu bu ajan tarafından düzeltilir. Objektivite de bu süreç içinde sağlanır. Fiyatlar birbiri arkasına gelen, zincirleme mübadele sürecinde gerçeğe doğru uzanır.

Tarafsız emekçi emek miktarlarını ancak bu süreç içinde değerlendirir. Tüm mübadele ilişkileri değişken olduğuna göre değer sadece "tarafsız emekçi" tarafından verilebilecektir.

Soyut gerçek ancak deneysel metotla alınır. Bu durumda emekçi de ücret de "tarafsız emekçinin" değerlendirmesini kendi başlarına vermekte yeterli olamazlar.

Smith'in dünyasında her mübadele bir diğeri ile ilişkiyi içerir ve bu sonsuza kadar gider. Smith'in iktisadi süjesi aynı moral süjesi gibi mübadele süreci ile kendi satın alma gücünün kendine döndüğünü görür. Malın gerçek mübadele değeri böyle oluşur. (Mathiot, 1990:108)

Diğer yandan iktisadi süje objektif değer ölçütünün tarafsız seyirci kaynaklı olduğunu süreç içinde deneysel yolla öğrenecektir. Tarafsız seyircinin sosyal kimliği kuşkusuz burada belirleyici olacaktır. Diğerine, "ben"den yola çıkıp "ben"i onaylatmak için sempati aracılığı ile giden birey beklenmeyen bir şekilde toplumu oluşturmuştur. Bu kez iktisadi çıkarının peşindeki birey, tarafsız emekçinin denetiminden geçmek zorundadır. Beklenmeyen sonuç iktisadi optimalitenin sağlanmasıdır. Fakat moral dünyadaki "görünmez el"in bilinçsiz ve kör bir tasavvur veya otomatik bir düzenleyici olmaması gibi, iktisadi kurgudaki "görünmez el" bir kendiliğinden düzenleyici, otomatik olarak uyum sağlayıcı değildir.

Toplumsal ve iktisadi optimalite ancak bir idealdir. Tarafsız seyirciden kalkarak filozof ideal olanı algılamak ve evrensel düzenin bir parçası olan iktisadi kurgunun düzeneklerini anlamak zorundadır. Değerin oluşumu da bir sürece tekabül edecektir. Fakat iktisadi aktörlerin davranışı kördür ve kendiliğinden ideal düzenle çakışamaz. Değer de bu durumda toplumsalın gözetim ve denetiminde oluşacaktır.

Beklenmeyen sonuçlar, şeylerin doğal gidişi ile kendiliğinden çakışamaz "Şeylerin doğal gidişi" ise pozitif bir anlam taşımadan ideal bir düzeni bir normu anlatır. Bu "tabii hukuk" gibi veya "doğal özgürlük" gibi bir idealdir. (Biziou, 2005:207). Optimal toplumsal ve iktisadi duzen ancak bu şartların içinden çıkar. Iktisadi ve toplumsal düzeyde diğer bir deyişle mübadele ve iş bölümü düzeyinde tarafsız emekçinin denetimi de ancak bu ideal düzende, ideal çalışma koşullarında etkin olur.

Beklenmeyen sonuçlar ancak insanların icat ettiği oluşumlarla –devlet gibi– uyum halinde olursa ideal sonuca yol açar. Iktisadi ve toplumsal optimalite ancak bu durumda olanaklı olur. Insan eylemlerinin beklenmeyen sonuçları ile "şeylerin

doğal gidişi" Smith'in ilk bakışta birbirine benzediği için genellikle karıştırılan kavramlarıdır.

Toplumların tarihsel süreçlerinin kendiliğindenliği gibi iktisadi süreçlerin kendiliğindenliği de temelde bu kavramlar etrafında örülmüştür. Beklenmeyen sonuçlar toplumların gelişmesini sağlamış fakat bu bilindiği gibi hem düzenli olmamış, hem zahmetli olmuş, hem de çelişik sonuçlar verebilmiştir. Bu durumda beklenmeyen sonuçların toplumsal optimaliteliyi kendiliğinden sağlayamadığının tespiti, analizi bunların kendiliğinden sağlanamayacağını ileri sürmeye götürür. Smith bunu yapıtının muhtelif yerlerinde belirtmiştir. (Smith, 2002: 394, 396, 397) İktisadi süreçler ve kategoriler de aynı içerikte değerlendirilmelidir. Kendiliğinden ve otomatik olan o an optimali vermemiştir. Genellikle suboptimal sonuçlar vermiştir.

Görünmeyen elin bu durumda optimal bir iktisadi düzen sağlaması mümkün değildir. Fiyatın o anki analizi Smith için asıl değildir. Yukarıda belirtildiği gibi iktisatçı için bu analiz bir süreç içinde, zaman boyutu içinde anlamlıdır. Doğal fiyata doğru salınım bu süreci yansıtır. Bu durumda amacı olmayan eylemle ideal durumun kendiliğinden çakışması beklenemez. Kendiliğinden, amacı belli olmayan eylem müdahale kabul etmez iken ideal düzene ancak müdahale ile gidilebilir. Müdahale de bilindiği gibi teist bir yaklaşım içinde tanrıdan istenemez.

"Görünmez el" kendiliğinden her zaman bireyselden toplumsala optimal geçişi sağlayamamıştır. İktisadi düzenin tüm elemanlarında bu uyum spontane olarak oluşmamaktadır. Uyum olduğu zaman bile bu kısmidir ve tam değildir (Vergara, 2001: 86). İdeal düzen ancak tabii özgürlük varsayımı altında mümkündür. İnsan eylemi düşünüldüğünde bunun tanrısal düzenle kendiliğinden çakışması mümkün değildir.

Fiyatların oluşum süreci, salınım ancak tam bir özgürlük içinde mümkün olur. Bu da ulusun tarihsel süreci ile ilişkilidir. Smith'in fiyat süreci kendiliğinden neoklasik anlamda optimal kaynak dağılımına götüremez.

Smith "görünmez el"inin optimal kaynak dağılımı ilişkisi içinde prewalrasyen bir denge önerisi mimarı olarak görmek

yanlış olur. İdeal düzen veya sosyal, iktisadi optimalite bilinçsiz eylemlerin sonucunda oluşamaz. Smith'in bu durumda görünmeyen el metaforunun kendiliğinden bir sosyal optimuma getireceği tezi de yanlıştır (Béraud, 1992: 357). Beklenmeyen sonuç gerçekten beklenmeyendir.

Smith'in dünyasındaki temel harmoni anlatılmaya çalışıldığı şekilde iktisadi mekanizmaya ait değildir. İktisadi optimalitenin içerildiği ama onun ötesinde bir düzendir. Tarihsel süreçlerin kendi başına optimaliteyi sağlayamadığı açıktır. Yukarıda açıklanan fiyat mekanizmasındaki salınımlar bu tezin geçerliliğini anlatır. Doğal fiyat, işaret edildiği gibi doğal bir özgürlükte çakıştığı zaman mümkün olur. Özgürlük ortamı tam ve mükemmel olursa mümkün olur. Açıktır ki Smith'in amacı tam bir özgürlüğün oluşmasıdır. Bununla birlikte bireylerin ve özellikle belli sınıfların davranış ve tutumu bu düzenin oluşmasına engel olur. Bu durumda oluşacak kendiliğinden düzen hep suboptimal olacaktır. Diğer bir deyişle beklenmeyen sonuçlar genellikle suboptimal bir düzen oluştururlar. İktisadi ve sosyal refahın tabii gelişimi insan eylemlerinin beklenmedik sonuçları ile birlikte değerlendirildiğinde kimi toplumların diğerlerine göre ilerlemelerinin yavaş ve sık sık geriye dönüşlü olduğu görülür.

Toplumların refahlarının sağlanmasında önemli bir aşama olduğu yukarıda belirtilen değişim kaynaklı iş bölümü de Smith için suboptimal toplumsal düzenin somutlaşmasıdır;

> "Tüm neden olduğu ilerlemelerle birlikte iş bölümü emekleri ile yaşayan halkın büyük bir kitlesini sürekli aynı hareketleri yapmaya iter. İnsanların zekâsı da gündelik meşguliyetleri sonucunda oluşur. Bütün bir hayatını basit kimi işlemleri yapmakla geçiren bir insan, zekâsını geliştirecek veya hayal gücünü geliştirecek imkânı bulamaz. Böylece ya yeteneklerini kaybeder ya da bir yaratığın olabileceği kadar aptal olur." (Smith, 2005: 805)

Smith'in deyişi ile olası bir iktisadi etkinliğin diğer yönü halkın büyük kısmının aptallaşması dolayısı ile sosyal optimalitenin sağlanamamış olmasına denk düşer.

"Üst sınıfların aç gözlülüğü ve doymazlığı iktisadi ilişkilerin doğal gidişini bozar ve engeller; Tekelci zihniyet üst sınıfların düşünce yapısının karakteristiğidir. Onlar eşitlik ve karşılıklılık rejimini etkileyerek, bozmak ve kendilerine ayrıcalıklı bir alan yaratmak isterler" (Smith, 2002: 4)

Tekelcilik eğilimini salt iktisadi değil, moral sorunların da başında gören Smith bu gelişmeyi sosyal ve iktisadi etkinsizliğin ana nedeni olarak görür. Tarihsel süreç içinde de çeşitli şekillerde tekelciliğin oluşumunu en ağır şekilde eleştirir. Bunun halkın çıkarlarına ağır bir saldırı olduğu belirtir ve Roma kilisesinin tekelciliğini bundan dolayı eleştirir.

Merkantilizmin piyasalara serbest giriş çıkışı yasaklayarak doğal ve doğru fiyatın işlemesini engellediğini ileri sürer. (Smith, 2002: 665)

Smith'in tekelciliğin her türüne olan karşıtlığı sosyal ve iktisadi optimalitenin sağlanmasında "görünmez elin" kendiliğindenliğine olan karşıtlığıdır. Bunu kimi zaman uç noktaya götürerek tüm ticaret kesimini iktisadi ve etik düzeyde eleştirir. "*Ticari zihniyetin sakıncaları böyledir. Zekâlar güdükleşir. Moral yükselme imkânsız hale gelir. Eğitim hor görülür veya en azından ihmal edilir... Bu eksikliklere karşı mücadele etmenin temel yollarını bulmak gerekir.*" diyen Smith bununla yetinmeyip "*kimi ticari mesleklerin çıkarlarının kamusal yarara karşı olduğunu*" ileri sürecektir.

"*Patronuna bağımlı olmaya alışmış işçi genellikle ondan istenene ve bütün şartlara boyun eğer.*" (Smith, 2002: 89) derken halk çoğunluğunun böylece karar alma süreçlerinden uzaklaştırıldığını belirtir.

"*Güçlünün siyasete etkisi monopole doğru gitmesi şeylerin doğal gidişini bozmaktadır.*" derken Smith çalışan sınıfın güçsüzlüğünden dolayı, maddi ve manevi yoksulluğa düştüklerini, üst sınıfların da genel bir eğilim olarak bu durumdan yararlandıklarını ileri sürmektedir. Oluşturdukları baskı gruplar ile kamusal yarara karşı olan bu kesimler. Smith'e göre var gücü ile yönetimleri etkilemeye çalışırlar.

Kendiliğinden, spontane süreçte bu sınıfın mensuplarının almaları gerekenin çok üstünde bir pay aldıklarına işaret eden. Smith şöyle der; "*üretimde ekmediklerini biçerler.*"

Daha sonra da

> "rant ve karlar ücretlerin aleyhine büyür onların aldığı payı hiçe indirir. Üst sınıf böylece işçi sınıfını ezer." (Smith, 2002: 96)

diye ilave eder.

"Görünmez el" yolu ile zengin sınıf bir yandan bilinçsizce veya böyle bir amaç taşımadan refahı yaymakta diğer yandan da aynı süreç içinde özgürlüğü ortadan kaldırarak diğer sınıfların hem düşünce yürütmesini engellemekte hem de üretimden almaları gerekenin altında pay almalarına neden olmaktadır.

Beklenmeyen sonuçlar veya "görünmez el" kendiliğinden sosyal ve iktisadi optimumu verememektedir. Bireylerin çıkarı kendiliğinden spontane olarak uyumu sağlayamaz (Vergara, 2001: 84). Optimalite belli bir idealdir. İdeal olanı kavrayamayan, öyle ise tanrısal olanı kavrayamayan insanlar ve toplumlar yarattıkları yapay kurumlarla doğal olanı, tanrısal olanı, ideal olanı engellemektedirler.

Smith deneyci felsefesini tutarlılıkla olguların analizine uygulamaktadır. Optimal olmayan sonucu görmekten dehşete düşmektedir. Saatçi veya muazzam evrenin yapıcısı ise, müdahaleye çağırılamaz. Saat bir kez yapılmıştır ve tanrı sonsuzluğa çekilmiştir. Saatin tamiri gerekmektedir. Bu ise ancak, sonsuz ve iyi düzeni kavrayabilenin başarabileceğidir.

Salınan fiyatın doğal fiyatla çakışması iktisadi ajanın tarafsız emekçi tarafından denetimi ile mümkündür. Optimal düzey o zaman mümkün olabilir. Muhtemelen olabilir. Mutlak bir determinizm yoktur. Neoklasik anlamda yasa ve denge yoktur.

Bireylerin egoizminin otomatik olarak toplumsal ve iktisadi optimaliteyi vereceği tezi tümden yanlıştır. Tanrısal enerji müdahale edici, her şey temin edici kurtarıcı değildir. Tersine bireyin "özgür iradesi"[3] içinde davranması gerekecektir.

3 Özgür irade, "libre-arbitre" karşılığında alınmıştır

Sonuç

1) Gerçek eğer kozmik uyumun kuşkulu ve zayıf bir görüntüsünü veriyor ise evrensel iyi niyeti nerede bulacağız (Galey, 1992: 340).

"*Üyelerinin büyük çoğunluğunun yoksulluk ve sefalet içinde yaşadıkları bir topluma mutlu diyemeyiz.*" (Smith, 2000: 90) diyen Smith için sorunun yanıtı, sistemin bizzat kendisidir. Diğer bir deyişle estetik teizmdir.

Her şeye rağmen sistem veya onun yapıcısı insan mutluluğunu temel amaç olarak koymuştur. Sistemin bizzat kendisinin değişmez oluşu ve tanrıdan müdahale istenemeyeceğinin metafizik ve bilimsel düzeyde iki çıkarımı olabilir;

* Tanrı iyiliğe giderken gerektiği kadar kötülüğe izin verir ve/veya

* Filozof, bilimsel faaliyeti ile etkin nedenlerin ilişkisini kavrayıp ona uygun davranarak etkili olur. "Görünmez el" etkin nedenleri inceleyerek, bilimsel sürece denk düşer. Bireyselden kalkarak sosyalin fizyolojisini verebilir.

Ama önce tabii özgürlük anlaşılmalıdır.

Bununla birlikte, tabii özgürlük ancak mükemmel sisteme referansla oluşturulacaktır. Özgürlük Smith için öncelikle yargıda bulunabilmek yeteneğidir. Bunun için öncelikle düşünme yeteneğini ortadan kaldıran yoksulluk yok edilmelidir. Hemen ardından mükemmel bir hukuk sistemine ihtiyaç vardır.

Mükemmeli anlayamayan bireyin eylemi denetlenecektir. Bunu açıkça gördük. Fakat Smith'in liberal düzene inancı müdahalenin sınırını beklenmeyen sonuçlarla sınırlayacaktır. Tekel eğilimli üst sınıflara hiç güvenmeyen Smith politik yöneticiye müdahale görevini hatırlatmaktadır. Müdahale, "görünmeyen elin" kurgusunun sınırları içinde kalmalıdır. Beklenmeyen sonuçlar, sınırını aşma eğilimi gösterebilecek politik düzey için bir uyarı ve hatırlatmadır; müdahalenin sonuçları önceden kestirilemez. Açık ve değişmez yasaları olan sadece mekanisyenin –tanrının– yarattığı düzendir. Toplumsal ve iktisadi olguların arasında önceden bilinen açık kesin yasalar mev-

cut olamaz. Smith için politik düzeyin müdahalesi olumsuzladığı varlıklı sınıfların müdahalesinden daha olumsuz sonuçlar verebilir. Onun için politik sınıf ekonominin kendinden daha büyük bir kozmik değerin parçası olduğunu bilmelidir ve evrensel sisteme yakışan erdemle davranmalıdır. Politik düzey, yönetici, onun için Smith tarafından öncelikle sukunete davet edilir. Yönetici bilge olabilendir, erdemli olandır, evrensel hukuku tatbik edebilendir; "...bu ve diğer durumlarda "görünmeyen el" hiç amaçlamadığı bir yere doğru bireyi yönlendirir; bunun da toplum için çok kötü bir şey olduğu söylenemez." derken; yöneticinin müdahale ederken bir yandan da bu gerçeğin bilincinde olmasını gerekliliğinin altını çizmektedir.

Zengin, varlıklı kesime olumlu bakmayan Smith öte yandan kamu yararı için çalışanların da bunu gerçekten etkin yapabileceğine ve samimi olduklarına inanmıyor.

Filozofun tüm zorluğu buradadır.

Sadece erdemli bir birey –istisnai olarak– altruist düşüncelerle kamusal yarara uygun davranabilir (Bruno, 2001: 16). Bunun için erdemli yönetici, devleti yönetirken filozofa kulak vermelidir.

Politik düzeyin müdahalesi, beklenmeyen sonuçları gözeterek yapılınca kimi zaman eylemsizlik de bir eylem biçimi olacaktır.

Yönetici kimi zaman hiçbir şey yapmamaya özen göstererek öyle ise baskı gruplarının tüm ayrıcalık isteklerine karşı çıkarak bir tür müdahalede bulunacaktır. Smith'in yöneticiye kimi zaman önerdiği müdahalesizlik bireyin rasyonalitesine olan güvensizliğin de tezahürüdür.

Bu durumda halkın mutsuz kısmının, yoksulların durumu Smith açısından ya yanıtsızdır veya tarihsel süreçlerin geç de olsa insanlığın tümünün iyiliğini gerçekleştirdiğini ileri sürecektir. Veya buna inanmaya çalışacaktır.

Bununla birlikte herkes gibi yöneticinin de potansiyel olarak sahip olduğu tarafsız seyirci, politik düzeyi en yüksek moral kategorinin istemlerine uygun hale getirecektir (Biziou, 2005: 16).

"Görünmez el", filozofun tanrısız bir dünyadaki çözümlemesi olarak tezahür etmektedir bir anlamda

2) "Görünmez el" metaforunda Smith'te "bırakınız yapsınlar"ı görenler istediklerini bulamayacaklardır, liberalizmin mevcut sorunlara sistematik çözüm getirdiğini savunanlar da aradıklarını bulamayacaklardır. Smith'i "egemen sınıflar"ın sözcüsü, egemen iktisadın kurucusu, olarak görmek isteyenler, fiyat kuramının mimarı bir mikro ekonomist olarak görmek isteyenler hayal kırıklığına uğrayacaklardır. Gelir ve servet dağılımının iyileştirilmesinin piyasaya bırakılarak çözümlediğini ileri sürenler de yeterli dayanaktan yoksun kalacaklardır.

Smith'te çelişkisiz ve hazır reçete arayanların hayal kırıklığı büyük olacaktır. "*Fizikçi dış dünyayı incelerken, gücünün sınırlarını öğrenir sosyal bilimci de toplumsal sorunları irdelerken aynı gerçeği kabul etmelidir*" diyen Smith'e bu anlamda katılmamak mümkün görünmüyor.

YAZARLAR

A. DİNÇ ALADA İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesinden 1980 yılında mezun oldu. Aynı Üniversitede 1982 yılında Yüksek Lisans, 1987 yılında Doktora çalışmalarını tamamladı. 1984-2009 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğretim elemanı olarak çalıştı. Halen Maltepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümünde öğretim elemanı olarak görev yapmaktadır. *İktisat Felsefesi ve Belirsizlik* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2000) adlı bir kitabı bulunmaktadır. dalada@istanbul.edu.tr

N. EMRAH AYDINONAT *Ph.D.*, Erasmus Üniversitesi Rotterdam, Hollanda. Ankara Üniversitesi ve Boğaziçi Üniversitesi iktisat bölümlerinde ders vermektedir. Helsinki Üniversitesi'ndeki Trends and Tensions in Intellectual Integration (TINT) araştırma grubunun üyesidir. İktisadi düşünce tarihi ve iktisat felsefesi alanlarında çalışmaktadır. *The Invisible Hand in Economics* (Routledge, 2008) başlıklı kitabın yazarıdır.

RAGIP EGE Strasbourg Üniversitesi (Fransa), İktisat ve İşletme Bilimleri Fakültesi'nde görevlidir. Araştırmalarını, CNRS'e bağlı Bureau d'Economie Théorique et Appliquée - BETA (Kuramsal ve Uygulamalı Ekonomi Bürosu) adlı laboratuarda sürdürmektedir. İktisadi düşünce tarihi, siyasal felsefe, ahlak sorunsalı-iktisat ilişkileri alanlarında uzmanlaşmıştır.

MİNE KARA 1961 Ankara doğumludur. İktisatta lisans, yüksek lisans ve doktora derecelerini Hacettepe Üniversitesi İktisat bölümünden almıştır. Halen Bilkent Üniversitesi iktisat bölümünde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır. minek@bilkent.edu.tr.

HÜSEYİN ÖZEL Hacettepe Üniversitesi İktisat Bölümünde öğretim üyesidir. İlgi alanları arasında, iktisadi düşünce tarihi, politik iktisat, iktisatta yöntem ve sosyal teori bulunmaktadır. *Piyasa Ütopyası* (BilgeSu, 2009) adlı kitabın yazarıdır. ozel@hacettepe.edu.tr

EYÜP ÖZVEREN Orta Doğu Teknik Üniversitesi lisans mezunu. NewYork Eyalet Üniversitesi'nde yüksek lisans ve doktora (1990) yaptı. Aynı üniversitede Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations'da çalıştı. 1991'den beri Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisat Bölümü'nde öğretim üyesidir. İktisadi Düşünce Tarihi, İktisat Tarihi ve Kurumsal İktisat alanlarında yoğunlaştı. Bir kısmı Adam Smith'le ilgili olmak üzere, yurtiçi ve yurtdışında çok sayıda etkinlikte yer almışlığı ve yayını var.

METİN SARFATİ Marmara Üniversitesinde Fransızca Kamu Yönetimi bölümünde "iktisadi düşünce tarihi" okutmaktadır. Çalışmalarını iktisat felsefesi, moral felsefe ve iktisadi etik üzerine yoğunlaştırmıştır.

FERİDUN YILMAZ 1969 yılı Bulgaristan doğumlu. Marmara Üniversitesi İİBF (İngilizce) mezunu. Yüksek lisans ve doktorayı Uludağ Üniversitesi'nde yaptı. Halen Uludağ Üniversitesi İktisat Bölümünde öğretim üyesidir. Felsefe, iktisat felsefesi, politik iktisat, iktisat metodolojisi ve iktisadi düşünce tarihi alanlarında çalışmaktadır. Journal of Economic Issues, ODTÜ Gelişme Dergisi, Toplum ve Bilim, Doğu Batı gibi dergilerde makaleleri yayımlanan yazarın *Rasyonalite İktisat Özelinde Bir Tartışma* (Paradigma, 2009) adlı bir kitabı vardır.

KAYNAKÇA

Akdiş, Muhammet (1994) "Liberal Ekonomi Düşüncesinin Çağdaş Yorumları ve Hayek'in Ekonomik Yaklaşımları", *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Yıl:31, Sayı:11, Kasım, 23-42. Online: http://makdis.pamukkale.edu.tr/Mak9.htm. Ziyaret tarihi: 19.03.2006.

Alada, A.D. (2000) *İktisat Felsefesi ve Belirsizlik*, İstanbul: Bağlam yay.

Alada, A.D. (2007) "Öncü İktisat Düşünürleri Yeni Liberalizme Karşı (mı?)", *Toplum ve Bilim*, No.108.

Alkın, K. (2006) *Genel Ekonomi ve Mali Sistem*, Sermaye Piyasası Faaliyetleri, İleri Düzey, Türev Araçlar, Kredi Derecelendirme ve Kurumsal Yönetim Derecelendirme Uzmanlığı Lisansı Eğitimi, Türkiye Sermaye Piyasası Aracı Kuruluşları Birliği, Kasım 2006 http://www.tspakb.org.tr/docs/egitim_notlari/genel_ekonomi_temel_1.pdf. Ziyaret tarihi: 19.12.2006.

Aristotales (2005) *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, Kebikeç Yayınları.

Arrighi, G. (2007) *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century*, London: Verso.

Arrighi, G. (1994) *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*. London: Verso.

Arrow, K.J. and G. Debreu (1954) "Existence of an equilibrium for a competitive economy", *Econometrica*, 22 (3): 265-90.

Audard, C. (1999) *Anthologie historique de l'utilitarisme*, 3 cilt. Paris: Ed PUF.

Aydınonat, N. E. (2006) "Is the Invisible Hand un-Smithian? A Comment on Rothschild," *Economics Bulletin*, 2 (2): 1-9.

Aydınonat, N. E. (2007), "Models, conjectures and exploration: an analysis of Schelling's checkerboard model of residential segregation", *Journal of Economic Methodology*, 14 (4): 429-54.

Aydınonat, N. E. (2008), *The Invisible Hand in Economics: How Economists Explain Unintended Social Consequences*, INEM Advances in Economic Methodology, London: Routledge.

Balakrishnan, G. (der.) (2003) *Debating Empire*. London: Verso.

Barbalet, J. (2007) "The Moon Before the Dawn: A Seventeenth-Century Precursor of Smith's *The Theory of Moral Sentiments*", içinde: Geoff Cockfield, Ann Firth ve John Laurent (der.) *New Perspectives on Adam Smith's The Theory of Moral Sentiments*. Cheltenham: Edward Elgar.

Barrère, A. (1976) *Histoire de la pensee économique et analyse contemporaine*, Paris: Ed Montchrestien.

Beraud, A. (1992) "La contribution fondatrice. Origine et developpement de la pensée économique d'Adam Smith", *Nouvelle histoire de la pensée économique*, Tome I. Paris: Ed La découverte.

Berlin, I. (1969) *Four Essays on Liberty*, Oxford New York: Oxford University Press.

Bhaskar, R. (1975) *A Realist Theory of Science*, Leeds: Leeds Books Ltd.

Giddens, Anthony (1996 [2000]). "Garfinkel, Etnometodoloji ve Yorumbilgisi" içinde: *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, çev: çev. Tuncay Birkan, İstanbul, Metis Yayınları, 242-53.

Biziou, M. (2002) "Le concept d'utilité chez Adam Smith. L'utile, le beau, le bien ", *Kairos*, Presses Universitaires du mirail.

Biziou, M. (2005) *Adam Smith et l'origine du libéralisme*, Paris: Ed PUF.

Blaug, M. (1996) *La Pensée économique*, 5. edisyon, Paris: Ed Economica.

Blaug, M. (1997) *Economic Theory in Retrospect*, 5. edisyon, Cambridge: Cambridge University Press.

Bourgeois B. (2000) *Le vocabulaire de Hegel*, Paris: Ed Ellipses.

Boyer, J. D. - D. ve Ch. Le Chapelin (2007) "L'éducation chez Smith et Condorcet: entre libéralisme de la liberté et libéralisme du bonheur", *Journees d'Etude ANR 3LB* Strasbourg 2007; Online: http://cournot2.u-strasbg.fr/users/ANR3LB/journees2007.htm

Braudel, F. (1981 [1979]) *The Structures of Everyday Life: Civilization & Capitalism, 15th-18th Century*, Cilt I, New York: Harper & Row. [Braudel, F. (1993) *Maddi Uygarlık, ekonomi ve Kapitalizm, XV-XVIII Yüzyıllar*. I. Cilt: *Gündelik Hayatın Yapıları*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Gece].

Braudel, F. (1984 [1979]) *The Perspective of the World: Civilization & Capitalism, 15th-18th Century*, Cilt III New York: Harper & Row.

Brennan, G. ve P. Pettit (1993), "Hands invisible and intangible", *Synthese*, 94 (2): 191-225.

Broadie, Alexander (2006) "Sympathy and the Impartial Spectator", içinde: Knud Haakonssen (der.) *The Cambridge Companion to Adam Smith*. Cambridge: Cambridge University Press.

Brown, K.L. (1992) "Dating Adam Smith's Essay 'Of the External Senses'", *Journal of the History of Ideas*, 53(2): 533-37.

Brown, V. (1997) "Mere Inventions of the Imagination: A Survey of Recent Literature on Adam Smith", *Economics and Philosophy* 13: 281-312.

Bruno, A. (2001) *Adam Smith*, Paris: Ed Ellipses.

Bullough, B. and Vern B. (1971) "Intellectual Achievers: A Study of Eighteenth-Century Scotland", *The American Journal of Sociology*, 76 (6): 1048-63.

Caldwell, B. (1997) "Hayek and Socialism", *The Journal of Economic Literature*, 35 (4): 1856-90.

Caldwell, B. (2004) *Hayek's Challenge: An Intellectual Biography*, Chicago: Chicago University Press.

Cantillon, Richard (1964 [1755]) *Essai sur la nature du commerce en général*, New York: Augustus M. Kelley.

Castiglione, Dario (2000) "'That Noble Disquiet': Meanings of Liberty in the Discourse of the North", içinde: Stefan Collini, Richard Whatmore ve Brian Young (der.), *Economy, Polity, and Society British Intellectual History 1750-1950*, Cambridge: Cambridge University Press.

Chipman, J. S. (2002) "The fundamental theorems of welfare economics", yayımlanmamış eser, University of Minnesota.

Clarke, Simon (1982) *Marx, Marginalism and Modern Sociology from Adam Smith to Max Weber*, London: Macmillan.

Cléro, J-P. (2001) "Adam Smith et son problème: égoisme et sympathie", *Histoire raisonnee de la philosophie morale et politique (Sous la direction de Caillé, A.-Lazzeri, C.-Senellart, M.)*, Paris: Ed La Découverte.

Coase, R. H. (1992) "The institutional structure of production", *The American Economic Review*, 82 (4): 713-19.

Condorcet (1994 [1791]) *Cinq mémoires sur l'instruction publique*, Garnier Flammarion.

Condorcet (2004 [1793]) *Tableau historique des progres de l'esprit humain*. Projets, Esquisse, Fragments et notes, J.-P. Schandeler & P. Crepel (der.), INED.

Coricelli, F. ve G Dosi (1988) "Coordination and order in economic change and the interpretative power of economic theory", içinde: Dosi G., C. Freeman, R. Nelson, G. Silverberg ve L. Soete (der.) *Technical Change and Economic Theory*, London: Francis Pinter and New York: Columbia University Press.

Çiğdem, A. (1997) *Aydınlanma Düşüncesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Darling, L. T. (2006) "The Prince, the Just Sultan, and the Coming of the Early Modern Era in the Mediterranean", içinde: E. Özveren, O. Özel, S. Ünsal, ve K. Emiroğlu (der.) *The Mediterranean World: The Idea, the Past and Present*, İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 47-61.

Darwall, S. (2004) "Equal Dignity in Adam Smith", içinde: V. Brown (der.) *The Adam Smith Review*, Routledge, 129-134.

Deleuze, G. (2005) *Empirisme et subjectivité*, Paris: Ed PUF.

Denis, A. (1999) "Was Adam Smith an individualist?", *History of the Human Sciences*, 12 (3): 71-86.

Denis, H. (1904) *Histoire des systèmes économiques et socialistes*, V. Giard et E. Brière.

Dermange, F. (2003) *Le Dieu du marché: Ethique, économie et théologie dans l'oeuvre d'Adam Smith*, Genève: Labor et Fides.

Diathine, D. (1991) *Présentation de la richesse des nations*, Paris: Ed Flammarion.

Dixit, A. K. ve B. J. Nalebuff (1991) *Thinking Strategically: The Competitive Edge in Business, Politics, and Everday Life*, New York: W. W. Norton & Company.

Dosi G., C. Freeman, R. Nelson, G. Silverberg ve L. Soete (der.) (1988) *Technical Change and Economic Theory*, London: Francis Pinter and New York: Columbia University Press.

Dow, Sheila C. (2002) "Methodological Pluralism and Pluralism of Method", içinde: G. M. Hodgson (der.) *A Modern Reader in Institutional and Evolutionary Economics.*, Cheltenham, UK: Edward Elgar, sf. 136-46.

Duman, K. (2009) "Kapitalizmin Krizi", *Radikal Gazetesi*, 02.03.2009.

Dumont, L. (1985) *Essai sur l'individualisme*, Paris: Ed Seuil.

Dupuy, J. P. (1992) *Le sacrifice et l'envie*, Paris: Ed Calmann-Lévy.

Durlauf, N. D. (1991) "Multiple equilibria and persistence in aggregate fluctuations", *The American Economic Review, Papers and Proceedings*, 81 (2): 70-4.

Ebner, A. (2006) "Schumpeterian Entrepreneurship Revisited: Historical Specificity and the Phases of Capitalist Development", *Journal of the History of Economic Thought*, 28 (3): 315-32.

Ege, R. (1994) "Sur le libéralisme paradoxal de Quesnay ", Colloque International "Tricentenaire de la naissance de François Quesnay", organisé par l'Association "Les Amis de François Quesnay" et l'Institut National d'Études Démographiques, Versailles, 1er - 3 juin 1994.

Ege, R. ve H. Igersheim (2008) "Rawls with Hegel : the concept of liberalism of freedom", in *The European Journal of History of Economic Thought*, 15 (1): 23-44.

Ekelund, Jr. R. B. ve R. F. Hébert (1997) *A History of Economic Theory and Method*, New York: McGraw-Hill.

Ertürk, K. (1996) "On the Keynesian Notion of Equilibrium", *Cambridge Journal of Economics*, 20 (3): 371-386.

Evensky, J. (1987) "The Two Voices of Adam Smith: Moral Philosopher and Social Critic", *History of Political Economy*, 19 (3): 447- 68.

Evren, S. (2006) "Mücadelemiz umutları yeşertiyor, yaşamı da yeşertecek!", KESK internet sitesi, Online: http://www.kesk.org.tr/kesk.asp?sayfa=keksesyazi& id=53. Ziyaret tarihi: 19.03.2006.

Firth, A. (2007) "Adam Smith's Moral Philosophy as Ethical Self-Formation", içinde: Geoff Cockfield, Ann Firth ve John Laurent (der.) *New Perspecti-*

ves on Adam Smith's The Theory of Moral Sentiments, Cheltenham: Edward Elgar.

Fleischacker, S. (1991), "Philosophy in Moral Practice: Kant and Adam Smith", *Kant. Studien* içinde, 82:3, 249-269.

Flew, A. (1987) "Social Science: Making Visible the Invisible Hands", *Journal of Libertarian Studies* 8: 197-211.

Foley, Vernard (1976) *The Social Physics of Adam Smith*, Indiana: Purdue University Press.

Giddens, A. (1984 [1999]) *Toplumun Kuruluşu*, çev. Hüseyin Özel, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Foster, J. (2000) "Competitive Selection, Self-organization, and Joseph A. Schumpeter", *Journal of Evolutionary Economics*, 10: 311-28.

Fox-Genovese, E. (1976) *The Origins of Physiocracy: Economic Revolution and Social Order in Eighteenth-Century France*, Ithaca: Cornell University Press.

Galey, J.C (1992) *Une histoire intellectuelle de l'économie politique, (coordonné par Perrot)* Ed. De l'école des hautes etudes Ed Sciences sociales, Paris.

Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge: Polity Press (Toplumun Kuruluşu: Yapılaşma Kuramının Anahatları, çev. Hüseyin Özel, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınevi, 1999).

Goldsmith, M. M. (1988) "Regulating Anew the Moral and Political Sentiments of Mankind: Bernard Mandeville and the Scottish Enlightenment", *Journal of the History of Ideas*, 49 (4): 587-606.

Gordon, Scott (1991) *The History and Philosophy of Social Science*, London: Routledge.

Gould, S. J. ve R. C. Lewontin (1979) "The Spandrels of San Marco and the Panglossian Paradigm: A Critique of the Adaptationist Programme", *Proc. B. Soc. Lond. B*, 205: 581-98.

Göçmen, D. (2007) *The Adam Smith Problem Reconciling Human Nature and Society in the Theory of Moral Sentiments and Wealth of Nations*, London: Tauris Academic Studies.

Grampp, W. D. (2000) "What Did Smith Mean by the Invisible Hand?" *Journal of Political Economy*, 108 (3): 441-65.

Griswold, C. L. (1999) *Adam Smith and the Virtues of Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press.

Günaydın, G. (2001) "Özelleştirme: Ideolojinin Rasyonalizmi: Madsen Pirie'nin 'Privitise Everything' makalesi üzerine", *Kamu Yönetimi Dünyası Dergisi*, Yıl: 2, Sayı 7-8, Aralık, Online: http://kamyon.politics.ankara.edu.tr/dergi/belgeler/kydd/23.pdf. Ziyaret tarihi: 19.03.2006.

Haakonsen, K. (1981) *L'art du législateur*, Paris: Ed PUF.

Haakonsen, K. (1996) *Natural Law and Moral Philosophy From Grotius to the Scottish Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hahn, F. H. (1970) "Some Adjustment Problems", *Econometrica*, 38 (1): 1-17.

Hahn, F. H. (1981) "Reflections on invisible hand", *Fred Hirsch Memorial Lecture*, sunuş metni, University of Warwick'te 5 Eylûl 1981'de sunulmuştur.

Hardt, M. ve A. Negri (2000) *Empire*, Cambridge: Harvard University Press.

Harré, R. (1993) *Laws of Nature*, England: Redwood Press Limited.

Hayek, F. A. (1948) "'Free' Enterprise and Competitive Order", içinde: *Individualism and Economic Order*, Chicago: The University of Chicago Press, sf. 107-18.

Hayek, F. A. (1967) "Notes on the Evolution of Systems of Rules of Conduct", içinde: *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, Chicago: University of Chicago Press, 66-81.

Hayek, F. A. (1973) *Law Legislation and Liberty*, cilt. I. London: Routledge and Kegan Paul.

Hayek, F. A. (1976) *Law Legislation and Liberty*, cilt. II. London: Routledge and Kegan Paul.

Hayek, F. A. (1979) *Law Legislation and Liberty*, cilt. III. London: Routledge and Kegan Paul.

Hayek, F. A. (1984) "Competition as a Discovery Procedure," içinde: Nishiyama, C. And K. Leube (der.) *The Essence of Hayek*, Stanford, Ca.: Hoover Institution Pres, sf. 254-65.

Hayek, F. A. (1948) *Individualism and Economic Order*, Chicago: University of Chicago Press.

Hayek, F. A. (1964) *The Counter Revolution of Science: Studies in the Abuse of Reason*, New York: The Free Press od Glencoe.

Hegel, (2000) *La raison dans l histoire*, Paris: Ed Hatier.

Hodgson, G. M. (1991) "Economic Evolution: Intervention Contra Pangloss", *Journal of Economic Issues*, 25 (2): 519-33.

Hodgson, G. M. (1993) *Economics and Evolution: Bringing Life Back into Economics*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Holcombe, R. G. (1999) "Equilibrium versus the invisible hand", *Review of Austrian Economics*, 12: 227-43.

Hollander, S. (1973) *The Economics of Adam Smith*, London: Heinemann.

Hollis, M. (1994) *The Philosophy of Social Science: An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Pres.

Hollis, M. ve E. Nell (1975) *Rational Economic Man: A Philosophical Critique of Neo-Classical Economics*, Londra: Cambridge University Press.

Hollis, M. (1994) *The Philosophy of Social Science*, Cambridge: Cambridge University Pres.

Hont, I. ve M. Ignatieff (1985) "Needs and Justice in the Wealth of Nations: An Introductory Essay", içinde: Istvan Hont ve Michael Ignatieff (der.) *Wealth and Virtue The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hoselitz, B.F. (1968) "Agrarian Capitalism, the Natural Order of Things; François Quesnay", *Kyklos*,21: 637-664

Hume, D. (2003 [1983]) "The History of England", 6 vol., W.B Todd (der.), Indianapolis, Liberty Classics," *(Waszek, N. (der.), L'Ecosse des Lumières:Hume, Smith, Ferguson)*, Paris: Ed Puf.

Hume, D. (1985) *Enquête sur l'entendement humain*, Paris: Ed Flammarion.

Hursthouse, R. (1996) "Hume: Moral and Political Philosophy", içinde: Stuart Brown (der.), *British Philosophy and the Age of Enlightenment*, London: Routlege.

Hutchison, T.W. (1992) *Changing Aims in Economics*, Oxford: Blackwell.

Işıklı, A. (2001) "Dünya Bankası'nın Laik İmparatorluğu'nda Kumarhane Kapitalizmi", *İleri Dergisi*, Sayı: 4, Online: http://www.ileri2000.org/04/isikli4.htm. Ziyaret tarihi: 19.03.2006.

Janssen, M. C. W. (1993) *Microfoundations: A Critical Inquiry*, London: Routledge.

Jaulin, A. (2002) "Le spectateur impartial: un stoicien moderne?", *Kairos*, Presses Universitaires du mirail.

Jimack, Peter (1996) "The French Enlightenment I: Science, Materialism and Determinism", içinde: Stuart Brown (der.), *British Philosophy and the Age of Enlightenment*, London: Routlege.

Kant, I. (1974 [1785]) *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Suhrkamp.

Keklik, M. (2003) Schumpeter, Innovation and Growth: Long-cycle Dynamics in the Post-WWII American Manufacturing, Ashgate Publishing.

Kennedy, G. (2008) *Adam Smith: A Moral Philosopher and His Political Economy*, New York: Palgrave Macmillan.

Khalil, E. L. (2000) "Making Sense of Adam Smith's Invisible Hand: Beyond Pareto Optimality and Unintended Consequences", *Journal of the History of Economic Thought* 22 (1): 49-63.

Kirman, A. P. (1992) "Whom or What Does the Representative Individual Represent?", *Journal of Economic Perspectives*, 6 (2): 117-36.

Knudsen, C. (1993) "Equilibrium, perfect rationality and the problem of self-reference in economics", içinde: U. Mäki, B. Gustafsson and C. Knudsen (der.) *Rationality, Institutions and Economic Methodology*, London. Routledge, sf. 133-70.

Korkmaz, İ. (2008) *İhtisat Felsefesi Bağlamında Genel Denge Kuramlarının Bilimsel Teori Ölçütleriyle Değerlendirilmesi*, İ.Ü. SBE Felsefe Anabilim Dalı'na sunulan Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Kuehn, M. (1996) "The German Aufklarung and British Philosophy", içinde: Stuart Brown (der.), *British Philosophy and the Age of Enlightenment*. London: Routlege.

Laval, C. (2007) *L'homme économique*, Paris: Ed Gallimard.

Le Chapelain, Ch. (2005), *Education, Justice et Redistribution*, Mémoire de DEA, Université Louis Pasteur, Faculté des Sciences Economiques et de Gestion.

Lewontin, R. (1991) "Facts and the Factitious in Natural Sciences", *Critical Inquiry*, 18: 140-53.

Lewontin, R. (2007) *Üçlü Sarmal: Gen, Organizma ve Çevre*, Ankara: TÜBİTAK.

Lindgren, J. R. (1969) "Adam Smith's Theory of Inquiry", *The Journal of Political Economy* 77 (6), 897-915.

Little, D. (1991) *Varieties of Social Explanation: An Introduction to the Philosophy of Science*, Boulder: Westview Press.

Locke, J. (1992) *Traité du gouvernement civil*, Paris: Ed Flammarion.

Longhitano, G. (1999) "La monarchie française entre société d'ordres et marché: Mirabeau, Quesnay et le *Traité de la monarchie* (1757-1759) ", içinde: M. de Mirabeau et F. Quesnay, *Traité de la monarchie*, Cahiers d'Economie Politique et L'Harmattan, sf. vii-xxi.

Lukes, S. (1994) "Methodological Individualism Reconsidered" içinde: S. Martin ve L. C. McIntyre (der.), *Readings in the Philosophy of Social Science*, Massachusetts, MIT Press, sf. 451-59.

Macfie, A. (1971). "The Invisible Hand of Jupiter", *Journal of the History of Ideas* 32: 595-599.

Macfie, A. L. (1967) *The Individual in Society*, London: George Allen and Unwin.

Machiavelli, N. (2008 [1532]) *Hükümdar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

MacIntyre, A. (1993) *Quelle justice?Quelle rationalité?*, Paris: Ed PUF.

MacIntyre, A. (1988) *Whose Justice? Which Rationality?*, Notre Dame: University of Notre Dame Press.

Mahner, M. ve M. Bunge (2001) "Function and Functionalism: A Synthetic Perspective", *Philosophy of Science*. 68 (1): 75-94.

Mäki, U. (1990) "Practical Syllogism, Entrepreneurship, and the Invisible Hand", içinde: Don Lavoie (der.) *Economics and Hermeneutics*, London: Routledge, sf. 149-176.

Mann, M. (2003) *Incoherent Empire*, London: Verso.

Marris, R. ve D. C. Mueller (1980) "The corporation, competition, and the invisible hand', *Journal of Economic Literature*, 18 (1): 32-63.

Marshall, A. (1920) *Principles of Economics*, 8. edisyon, London: Macmillan and Co., Ltd.

Martin, D. A. (1990) "Economics as Ideology: on Making 'The Invisible Hand' Invisible", *Review of Social Economy*, 48 (3): 227-43.

Marx, K. (1978 [1867]) *Kapital*, cilt 1, çev: A. Bilgi, Ankara: Sol yay.

Maskin, E. S. (1994) "The invisible hand and externalities", *The American Economic Review Papers and Proceedings*, 84 (2): 333-7.

Mathiot, J. (1990) *Adam Smith philosophie et économie*, Paris: Ed PUF.

McDaniel, B. (2005) "A Contemporary View of Joseph A. Schumpeter's Theory of the Entrepreneur", *Journal of Economic Issues*, 39(2): 485-9.

Meek, R. L. (1963) *The Economics of Physiocracy: Essays and Translations*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Mehta, P. B. (2006) "Self-Interest and Other Interests" içinde: Knud Haakonssen (der) *The Cambridge Companion to Adam Smith*, Cambridge: Cambridge University Press.

Menger, C. (1892) "On the Origin of Money", *Economic Journal*, 2: 239-55 (Tıpkıbasım: Littlechild, Stephen (ed.) (1990) *Austrian Economics*, cilt. II, , Edward Elgar, sf. 179-95.

Menger, C. (1985) *Investigations into the Method of the Social Sciences With Special Reference to Economics*, Louis Schneider (der.), New York: New York University Press.

Mirabeau, M. de ve F. Quesnay (1999 [1757-1759]) *Traité de la monarchie*, Cahiers d'Economie Politique et L'Harmattan.

Misch, G. (1995) "Tin Bilimleri Kuramı İçinde Yaşama Felsefesi Düşüncesi", içinde: Doğan Özlem (der. ve çev.) *Hermencutik (Yorumbilgisi) Üzerine Yazılar*, Ankara: Ark Yayınları.

Montes, L. (2003) "Smith and Newton: Some Methodological Issues Concerning General Economic Equilibrium Theory", *Cambridge Journal of Economics*, 27: 723-47.

Montesquieu, (1964 [1748-1750]) *De l'Esprit des lois*, içinde: *Œuvres complètes*, Editions du Seuil, sf. 527-831. [*Kanunların Ruhu Üzerine*, çev. Fehmi Baldaş, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998]

Moore, James (2000) "The Two systems of Francis Hutcheson: On the Origins of the Scottish Enlightenment", içinde: M. A. Stewart (der.), *Studies in the Philosophy of the Scottish Enlightenment*, Oxford: Clarendon Press.

Morrow, G. R. (1923) "The Significance of the Doctrine of Sympathy in Hume and Adam Smith", *The Philosophical Review*, 32 (1): 60-78.

Newton, Isaac (1730) *Optics, or, a Treatise of the Reflections, Refractions, Inflections and Colours of Light*, 4. basım. London.

Nozick, R. (1974) *Anarchy, State and Utopia*, New York: Basic Books.

Nozick, R. (1994) "Invisible-hand explanations", *American Economic Review Papers and Proceedings*, 84 (2): 314-8.

Oğuz, Ş. (2009) "Kırılası görünmez el" *Sabah Gazetesi*, 24.03.2009

Omori, Ikuo (2003) "The 'Scottish Triangle' in the Shaping of Political Economy: David Hume, Sir James Steuart, and Adam Smith", içinde: Tatsuya Sakamoto ve Hideo Tanaka (der.), *The Rise of Political Economy in the Scottish Enlightenment*, London: Routlege.

Özel, H. (2001) "İktisadi Analiz Tarihine Nasıl Yaklaşmak Gerekir?", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19 (2): 19-38.

Özel, H. (2002) "Bir 'Zenginlik' Teorisi Olarak Klasik İktisadi Analiz", *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 2 (4): 146-71.

Özel, H. (2007) "The Clash of the Titans: Alternative Visions Underlying the *General Theory*", *Ekonomický Časopis*, 55 (5): 459-75.

Özel, H. (2009a) "İktisat Ve Sosyal Teoride 'Görünmez El' Egretilemesi", *Amme İdaresi Dergisi*, 42 (2): 45-65.

Özel, H. (2009b) "İktisadi Analiz Tarihine Nasıl Yaklaşmak Gerekir? II". *Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 27 (1): 45-72.

Özel, H. (1998) "Methodological Individualism in Carl Menger: An Evaluation", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16 (1-2): 47-70.

Özel, H. (2000) "The Explanatory Role of the General Equilibrium Theory: An Outline into a Critique of Neoclassical Economics", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18 (1): 257-85.

Özveren, E. (1993) "Considerations on the Adam Smith Question", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 20 (1-2): 151-67.

Peil, J. (1999) *Adam Smith and Economic Science A Methodological Reinterpretation*, Cheltenham: Edward Elgar.

Persky, J. (1989) "Retrospectives: Adam Smith's Invisible Hands". The *Journal of Economic Perspectives* 3 (4): 195-201.

Petty, W. (1755) *Several Essays in Political Arithmetick*. Londra, 4. baskı.

Phillipson, N. (1985) "Adam Smith as Civic Moralist", içinde: Istvan Hont ve Michael Ignatieff (der.) *Wealth and Virtue The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pichet, E. (2003) *Adam Smith, le père de l'économie*. Paris: Les Ed du siécle.

Pocock, J. G. A. (1985) "Cambridge Paradigms and Scotch Philsophers: A Study of the Relations between the Civic Humanist Tradition and the Civil Jurisprudential Interpretation of Eighteen-Century Social Thought", içinde: Istvan Hont ve Michael Ignatieff (der.) *Wealth and Virtue The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press.

Polanyi, K. (1944) *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston: Beacon. [Polanyi, Karl (2008) *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, çev. Ayşe Buğra, İstanbul: İletişim Yayınları].

Polanyi, K. (1944) *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, New York: Rinehart & Co.

Polanyi, M. (1969) "The Republic of Science: Its Political and Economic Theory" içinde: *Knowing and Being: Essays by Michael Polanyi*, Marjorie Grene (der.), Chicago: The University of Chicago Press.

Popper, K. R. (1975a) "The Bucket and the Searchlight: Two Theories of Knowledge", içinde: K. R. Popper, *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*, Oxford: Clarendon Press.

Popper, K. R.(1975b) "Two Faces of Common sense: An Argument for Commonsense Realism and Against the Commonsense Theory of Knowledge",

içinde: K. R. Popper, *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*, Oxford: Clarendon Press,.

Popper, K.R. (1981) *La Quete Inachevée*, Paris: Calmann-Lévy.

Queller, D. C. (1995) "The Spaniels of St. Marx and the Panglossian Paradox: A Critique of a Rhetorical Programme", *The Quarterly Review of Biology*, 70 (4): 485-9.

Quesnay, F. (2005 [1763]) "Philosophie rurale" (chapitre VII), içinde: *Œuvres économiques complètes et autres textes*, Ch. Théré, L. Charles, J.-C. Perrot (der.), Institut National d'Etudes Démographiques, Tome Premier.

Quesnay, F. (2005 [1756]) "Fermiers" içinde: *Œuvres économiques completes et autres textes*, Ch. Théré, L. Charles, J.-C. Perrot (der.), Institut National d'Etudes Demographiques, Tome Premier.

Quesnay, F. (2005 [1765]) "Le Droit Naturel" içinde: *Œuvres économiques complètes et autres textes*, Ch. Théré, L. Charles, J.-C. Perrot (der.), Institut National d'Etudes Démographiques, Tome Premier.

Quesnay, F. (2005 [1767a]) "Maximes Générales du Gouvernement Economique d'un Royaume Agricole", içinde: François Quesnay, *Œuvres économiques complètes et autres textes*, Ch. Théré, L. Charles, J.-C. Perrot (der.), Institut National d'Etudes Démographiques, Tome Premier.

Quesnay, F. (2005 [1767b]) "Despotisme de la Chine" içinde: *Œuvres économiques complètes et autres textes*, Ch. Théré, L. Charles, J.-C. Perrot (der.), Institut National d'Etudes Demographiques, Tome Second.

Raphael, D. D. (1985) *Adam Smith*, New York: Oxford Univerity Pres.

Reig, D. (2006) *Dictionnaire Arabe-Francais, Français-Arabe*, Larousse

Renaut, A. (1999) "Le Contractualisme Comme Philosophie Politique", *Naissances de la modernité (sous la direction d'Alain Renaut)*, Tome II, Paris: Ed Calmann-Lévy.

Renaut, A. (1999), "La Pensée Politique Des Lumiéres", *Lumiéres et romantisme (sous la direction d'Alain Renaut)*, Tome III, Paris: Ed Calmann-Lévy.

Robertson, J. (1985), "The Scottish Enlightenment at the Limits of the Civic Tradition", içinde: Istvan Hont ve Michael Ignatieff (der.) *Wealth and Virtue The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press.

Robertson, J. (1997) "The Enlightenment above National Context: Political Economy in Eighteenth-Century Scotland and Naples", *The Historical Journal*, 40 (3): 667-97.

Rosanvallon, P. (1999) *Le capitalisme utopique*, Ed. du Seuil

Rosier, M. (1993) "L'extension du marché limite la division du travail: la critique smithienne du mercantilisme" *Cahiers D'economie Politique*, Paris: L'harmattan.

Rothschild, E. (1994) "Adam Smith and the Invisible Hand", *American Economic Review* 84 (2): 319-322.

Rothschild, E. (2001) *Economic Sentiments, Adam Smith, Condorcet and the Enlightenment*, Harvard University Press.

Rothschild, E. and A. Sen (2006) "Adam Smith's Economics", içinde: Knud Haakonssen (der) *The Cambridge Companion to Adam Smith*, Cambridge: Cambridge University Press.

Rotschild, E. (1994) "Adam Smith and the Invisible Hand", *American Economic Review, Papers and Proceedings*, Mayıs: 319-22.

Samuels, W. (1977) "The Political Economy of Adam Smith", *Ethics*, 87 (3): 189-207.

Sarfati, M. (2005) "Rasyonalite ve Neoklasik Kuram", *Ekonomik Yaklaşım*, 16 (57): 103-130.

Sarfati, M. (2007) "Smith'te Bütünlük Sorunu", *İktisat Dergisi*, 490: 32-47.

Schelling, T. C. (1969) "Models of segregation", *American Economic Review*, 59 (2), 488-93.

Schelling, T. C. (1971) "Dynamic models of segregation", *Journal of Mathematical Sociology*, 1 (1), 143-86.

Schelling, T. C. (1972) "The process of residential segregation: neighbourhood tipping", içinde: Anthony H. Pascal (der.), *Racial Discrimination in Economic Life*, Lexington: Lexington Books, 157-85.

Schumpeter, J. A. (2005) "Development", *Journal of Economic Literature*, 43: 108-120.

Schumpeter, J. A. (1954) *History of Economic Analysis*, New York: Oxford University Press.

Schumpeter, J. A. (1968) *History of Economic Analysis*,Oxford: Oxford Univesity Press.

Sen, A. (1990) *On Ethics and Economics*, Oxford: Basil Blakwell.

Shaikh, A. (1978) "An Introduction to the History of Crisis Theories", *U.S. Capitalism in Crisis*, New York: Union of Radical Political Economists.

Skinner, A. S. (1995) "Adam Smith and the role of the state: education as a public service", içinde: S. Copley ve K. Sutherland (der.) *Adam Smith's "The Wealth of Nations": A Critical Companion*. Manchester: Manchester University Pres, sf. 70-96.

Skinner, A. S. (1976) "Adam Smith: The Development of A System", *Scottish Journal of Political Economy*, 23 (2): 111-32.

Smith, A. (1759) *The Theory of Moral Sentiments*, Kullanılan Edisyonlar: 1790: London, A. Millar, 6. edisyon; 1976: D. D. Raphael & A. C. Macfe, der., Oxford, Clarendon; 1976: *Théorie des sentiments moraux*, Paris, Ed PUF; 1979: Raphael, D. D. (der.), Indianapolis: Liberty Classics; 2000: Great Books in Philosophy, Prometheus Books; 2003: içinde: *Waszek, N. (der.), L'Ecosse des Lumiéres: Hume, Smith, Ferguson*, Paris: Ed PUF; 2004: Cambridge, Cambridge University Pres.

Smith, A. (1762 [1982]) *Lectures on Jurisprudence*, ed. R.. L. Meek, D. D. Raphael and P. G. Stein, vol. V of the Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith, Liberty Fund Indianapolis, 1982

Smith, A. (1764 [1964]) *Lectures on Justice, Police, Revenue and Arms Delivered in the University of Glasgow by Adam Smith Reported by a Student in 1763*, New York: Augustus M. Kelley.

Smith, A. (1776) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Kullanılan Edisyonlar: 1904: Edwin Canan (der.) Methuen and Co., Ltd., Cannan edisyonu 1789'de yayımlanan beşinci baskıya dayanmaktadır; 1973: Kitap I-III, A. Skinner (der.), Penguin Books; 1976: Edwin Cannan (der.), The University of Chicago Pres Cannan edisyonu 1789'de yayımlanan beşinci baskıya dayanmaktadır; 1976: Chicago: The University of Chicago Pres; 1981: Campbell, R.H. ve A.S. Skinner, A.S. (der.), Todd, W.B. (metni derleyen), Indianapolis: Liberty Classics; 1993: Oxford: Oxford University Pres; 1999: Kitap IV-V, A. Skinner (der.), Penguin Books; 2000: *Recherche sur la nature et les causes de la richesse des nations*, Livre I et II, Paris: Ed Economica; 2002: *Recherche sur la nature et les causes de la richesse des nations*, Livre III et IV, Paris: Ed Economica; 2005: *Recherche sur la nature et les causes de la richesse des nations*, Livre V, Paris: Ed Economica; 2007, 2008: *Milletlerin Zenginliği*, çev. H. Derin, İstanbul: İş Bankası yay.

Smith, A. (1795 [1982]) "The Principles which Lead and Direct Philosophical Enquiries: Illustrated by the History of Astronomy", içinde: Adam Smith (1980, 1982) [1795] *Essays on Philosophical Subjects*, W. P. D. Wightman and J. C. Bryce (der.), *Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith*, cilt. III, Indianapolis: Liberty Fund, 1-105.

Smith, A. (1795) *Essays on Philosophical Subjects*, Kullanılan Edisyonlar: 1980, 1982: W. P. D. Wightman and J. C. Bryce (der.), *Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith*, cilt. III, Indianapolis: Liberty Fund; 2006: *Essais Philosophiques*, Paris: Ed Code.

Smith, A. (1982) "Of the External Senses", *Essays on Philosophical Subjects*, içinde: Adam Smith (1982) [1795] *Essays on Philosophical Subjects*, W. P. D. Wightman and J. C. Bryce (der.), *Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith*, cilt. III, Indianapolis: Liberty Fund.

Smith, A. (1997) *Essais esthétiques*, Paris: Ed. Vrin.

Smith, J. M. (2001) "Reconciling Marx and Darwin", *Evolution*, 55 (7): 1496-8.

Stewart, D. (1793) *Account of the Life and Writings of Adam Smith*, in Adam Smith, *Essays on Philosophical Subjects*, Liberty Fund Indianapolis, 1992, 269-351

Stewart, M. A. (2000), "Introduction", içinde: M. A. Stewart (der.) *Studies in the Philosophy of the Scottish Enlightenment*, Oxford: Clarendon Press.

Stiglitz, J. E. (1991) "The invisible hand and modern welfare economics", *NBER Working Paper Series*, Working Paper No. 3641, National Bureau of Economic Research.

Sugden, R. (2002) "Beyond Sympathy and Empathy: Adam Smith's Concept of Fellow Feeling", *Economics and Philosophy* 18: 63-87.

Sweezy, P. (1942) *The Theory of Capitalist Development*, New York: Monthly Review Press,.

Şafak, E. (2009) "Devlet sorun mu, çözüm mü?" *Sabah Gazetesi*, 29.03.2009

Tanyeri, İ. (1994) "Keynes'de Faiz Oranı, Sermayenin Marjinal Etkinliği Ve Yatırım Analizi", *Hacettepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, 12: 33-50.

Tanyeri, İ. (1998) "Keynes'in İstihdam Ve Ücret Analizi", *Hacettepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, 16 (1-2): 29-46.

Tanyeri, İ. (2000) "Adam Smith'in Rekabet Analizi Üzerine", *H.Ü. İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18 (1): 307-320.

Tanyeri, İ. (2005) "Keynes Ve Bölüşüm Analizi", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23 (1): 29-57.

Taylor, C. (1985) "Foucault on freedom and truth", içinde: *Philosophy and the Human Sciences, Philosophical papers, cilt 2*, Cambridge: University of Cambridge Press.

Thayer, B. A. (2004) "Evolution and the American Social Sciences: An Evolutionary Social Scientist's View", *Politics and the Life Sciences*, 23 (1): 2-11.

Thomson, H. F. (1965) "Adam Smith's Philosophy of Science", *Quarterly Journal of Economics* 79 (2): 212-233.

Tobin, J. (1991) "The invisible hand in modern economics", *Cowles Foundation Discussion Paper* No. 966, Cowles Foundation for Research in Economics, Yale University.

Tocqueville, A. (1856) *L'Ancien régime et la révolution*, Idées, NRF, 1952.

Tribe, K. (1978) *Land, Labour and Economic Discourse*, London: Routledge.

Ullmann-Margalit, E. (1978) "Invisible Hand Explanations", *Synthese* 39 (20): 263-91.

Ullmann-Margalit, E. (1998) "Invisible hand explanations" içinde: P. Newman (der.) *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law*, London: Macmillan, sf. 365-70.

Ullmann-Margalit, Edna (1997) "Invisible Hand and the Cunning of Reason", *Social Research*, 64 (2): 181-99.

Üşür, İ. (2001) "Küreselcilik: Bir Değişmenin İdeolojisi Üzerine On Tez", 14 Temmuz 2001 Öğretim Elemanları Sendikası, "Başka Bir İktisat-Dünya-Zihniyet-Yaşam Mümkün" başlıklı sempozyumda sunulan bildiri, *Aleviyol*, 3.4.2003. Online: http://www.aleviyol.com/kureselcilik.htm. Ziyaret tarihi: 19.03.2006.

Veblen, T. (1899) "The preconceptions of economic science", *The Quarterly Journal of Economics*, 13 (4): 396-426.

Vergara, F. (2001) "Les erreurs et confusions de Louis Dumont", *L'économie Politique*, Paris.

Vergara, F. (2006) *Liberalizmin Felsefi Temelleri: Liberalizm ve Etik*, çev. B. Arıbaş, İstanbul: İletişim yay.

Viner, J. (1927) "Adam Smith and Laissez Faire", *The Journal of Political Economy*, 35 (2): 198-232.

Wallerstein, Immanuel (1989) *The Modern World-System: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730s-1840s*, San Diego: Academic Press.

Waszek, N. (2003), *L'Ecosse des lumières: Hume, Smith, Ferguson*, Paris: Ed PUF.

Watkins, J. W. N. (1994) "Historical Explanation in the Social Sciences", içinde: S. Martin ve L. C. McIntyre (der.), *Readings in the Philosophy of Social Science*, Massachusetts: MIT Press, 441-51.

Weber, M. (1991 [1919]) "Politics as a Vocation", içinde: H. H. Gerth ve C. Wright Mills (der.) *From Max Weber: Essays in Sociology*, London: Routledge, sf. 77-128.

Weber, Max (1991 [1919]) "Science as a Vocation", içinde: H. H. Gerth ve C. Wright Mills (der.) *From Max Weber: Essays in Sociology*, London: Routledge, sf. 129-56

Werhane, P. H. (1989). "The Role of Self-Interest in Adam Smith's Wealth of Nations", *Journal of Philosophy* 86: 669-80.

Werhane, P. H. (1991). *Adam Smith and His Legacy for Modern Capitalism*, New York: Oxford University Press.

Weulersse, G. (1910). *Le Mouvement physiocratique en France (de 1758 à 1770)*, Felix Alcan.

Wightman, W.P.D.(1982) "Introduction", içinde: Smith, A. (1982) *Essays on Philosophical Subjects*, Wightman,W. P. D. & Bryce, J. C. (der.), Indianapolis: Liberty Press.

Winch, D. (1978) *Adam Smith's Politics: An Essay in Historiographic Revision*, Cambridge: Cambridge University Press.

Winch, D. (1985) "Adam Smith's 'enduring particular result': A Political and Cosmopolitan Perspective", içinde: I. Hont ve M. Ignatieff (der.) *Wealth and Virtue The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press.

Wood, E. M. (2003) *Empire of Capital*, London: Verso.

Yaşar, E. (2001) "Görünmez El", *Akşam Gazetesi*, 19.12.2001.

Yayla, A. (2009a) "Devletçiliğin Krizini Devletçilikle Çözmek!", Zaman Gazetesi, 20.02.2009

Yayla, A. (2009b) "Erdal Şafak Nerede Yanılıyor?", *Zaman Gazetesi*, 10.04.2009

Ylikoski, P. (1995) "The Invisible Hand and Science", *Science Studies*, 8: 32-43.

Young, J. T. (2005) "Unintended Order and Intervention: Adam Smith's Theory of the Role of the State", *History of Political Economy*, 37, yıllık ek sayı: 91-119.

DİZİN

Adam Smith Problemi 67, 75-79, 82, 85
Ahlak 13, 71, 77-81, 83-85, 95-101, 103, 105, 106. 108, 109, 120-122, 124, 149, 209
Ahlaki Duygular 84, 96
Ahlaki Duygular Kuramı 15, 24, 53, 56, 58-60, 75, 76, 79, 81, 82, 96, 100, 102, 112, 122, 123, 143-145, 149, 150, 154, 156, 160, 166, 172, 200, 206-209
Alışveriş 41, 58, 152
Alman Aydınlanması 70, 71
Amaçlanmayan Sonuçlar 61, 118, 119, 124, 126-132, 134, 150, 151, 155, 165
Amerika 24, 46, 48-50
Arrighi, Giovanni 26, 28, 32, 36, 45, 50, 52
Astronomi Tarihi (History of Astronomy)122, 143-145, 147-149, 172, 189, 207
Aydınlanma 10-13, 20, 31, 32, 63, 67-70, 73-75, 80, 83-85, 123, 124

Bencillik 14, 38, 75-77, 80, 81, 84, 137, 140-143, 155, 156, 158, 204
Bireycilik 6, 117, 118, 124-127, 130, 190
Britanya İmparatorluğu 12, 46, 48, 49

Çin 12, 26, 28-32, 50, 52

Doğal düzen 13, 92, 95-99, 105-108, 112, 121, 123, 124, 132-134
Doğal hukuk 13, 69, 73-75, 82, 92, 106
Düalizm 77, 79, 81

Evrim 127, 131, 132, 170, 175, 186, 187, 191-196
Evrimci El 175, 185, 193, 194
Evrimsel İktisat 176, 177

Fizyokrasi 13, 20, 88, 90, 91, 95, 96, 98, 104, 105, 106, 120
Fransız Aydınlanması 21, 69, 70, 73, 80, 88

Gelişme iktisadı 12, 26
Görünmez el açıklaması 151, 152, 165
Görünmez Ters El 14, 170, 180, 185, 192, 194, 196

Hayek, Friedrick von 13, 14, 54, 117-119, 124-134, 177, 178, 187, 189, 191, 198
Hollanda 12, 26-28, 32, 219
Homo Economicus 146
Hume, David 12, 49, 55, 68, 70-73, 121, 122, 131, 197, 200, 201, 207

İğne fabrikası 32, 49
İktisadi alan 12, 65, 72
İskoç Aydınlanmacıları 70, 119, 122, 125
İskoç Aydınlanması 12, 49, 65, 67, 70-75, 79, 80, 82-85, 201
İş bölümü 10, 11, 28, 31-42, 49, 50, 52, 59, 60, 61, 84, 118, 158, 166, 180, 181, 208, 210, 212
İşlevselci açıklama 133
İşlevselcilik 133, 188, 189, 191

Jupiter'in Görünmez Eli 143, 147, 172

Kapitalizm 20, 52, 79, 85, 120, 124, 138, 176, 182, 185
Kendiliğinden Düzen 119, 124, 125, 132, 177, 178, 191, 198, 207, 210, 212
Kesintili Denge 170, 185, 187, 194-196

Laissez Faire 112, 159
Londra 46, 49, 49

Mandeville, Bernard 119
Milletlerin Zenginliği 19-23, 28, 30, 33, 37, 42, 44, 53, 55, 58, 59, 60, 66, 75, 76, 78-80, 82-84, 87, 88, 110, 120, 122, 138, 143-145, 148-150, 153, 156, 157, 159, 160, 172, 180, 200, 203, 206-209
Montesquieu 31, 68, 91, 103, 104, 109, 120

Neoklasik İktisat 14, 46, 138, 140, 142, 162, 165, 166, 170, 172, 176, 211, 214
New York 46, 48

Öngörü 24, 33, 42, 45, 46, 48, 50, 52, 59, 174
Öteki sorunsalı 115

Panglosscu Evrim 170, 194, 196
Piyasa sistemi 14, 43, 124, 129, 132, 163, 169, 171, 172, 177, 178, 181, 182, 184-186
Polanyi, Karl 39, 45, 189
Politik alan 72
Politik iktisat 19, 37, 43, 44, 49, 68, 73, 74, 76, 77, 80, 220
Popper, Karl 12, 53-55
Pozitivist bilgi teorisi 117

Quesnay, François 13, 31, 87-99, 101, 103-108, 112-115

Rasyonalite 82, 199, 201, 208, 216
Rasyonel Birey 71, 80, 81, 84, 94, 127, 128, 133, 185, 187, 192, 201, 202

Sanayi Devrimi 32-34, 52
Schumpeter, Joseph 10, 19, 20, 22, 32, 34, 50, 120, 173, 175, 184, 185, 193, 194
Sempati 41, 56, 75-77, 80, 83, 96, 100, 103, 156, 202, 203, 208, 210
Sistem Adamı 13, 112-114
Sosyal Teori 13, 66, 75, 169, 170, 186, 189, 195, 200
Sürdürülebilirlik 24

Ticari Toplum 28, 66, 74-80, 82-84
Tocqueville, Alexis de 13, 90-93, 95, 98, 112
Toplumsal yapı 14, 65, 66, 67, 79, 80, 127, 131, 132, 134

Yanılabilirlik 53
Yanlı (yansız) seyirci 101-103
Yurttaşlık geleneği 73-75, 82

Adam Smith, sadece iktisat değil bütün sosyal bilimlerin halen tartıştığı, fikirlerine başvurduğu veya cevap yetiştirdiği, zihin açıcı düşünürlerden biri. Öte yandan oldukça basmakalıp yargılarla ve kendi çalışmalarıyla değil o çalışmaları yorumlayan isimler üzerinden hatırlanıyor. Bu eksikliği gidermeye çalışan, Smith'i Aydınlanma bağlamında ele alan, çağını aşan görüşleri ve ünlü görünmez el kavramı çerçevesinde irdeleyen makalelerden oluşan bir kitap elinizdeki. Bir başka özelliği daha var ki memleket sathında az bulunur türden bir kolektif çalışmaya dayanıyor. İktisadi düşünce tarihi konusunda uzmanlaşmış bir grup Türkiyeli akademisyenin oluşturduğu İktisadi Düşünce Girişimi, Smith'i çeşitli yönleriyle ele alan bir çalıştay düzenledi. *Görünmez Adam Smith* kitabı, bu çalıştayda sunulan bildirilerden oluştuğu gibi, girişimin iktisatla ilgili benzer nitelikte çalışmalarının da ilkini oluşturuyor.

Eyüp Özveren, Dinç Alada, Feridun Yılmaz, Ragıp Ege, Mine Kara, Emrah Aydınonat, Hüseyin Özel ve Metin Sarfati kitaba katkıda bulunan iktisatçılar...

Smith'i keşfetmek, anlamak ya da hatırlamak için iyi düşünülmüş, emek verilmiş, ne anlattığını bilen gerçekten güzel bir başvuru kitabı... ■

İLETİŞİM 1514
ARAŞTIRMA İNCELEME 251